

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

5
2018

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено переєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International** (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпровського
гуманітарного університету
(протокол № 2 від 25.10.2018 р.)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Вербеньський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – доктор юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнн В.А. – доктор юридичних наук, професор (Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук, професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Черній В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ГЕНТОШ Р. Є.,
старший викладач
кафедри цивільного права та процесу
(Львівський торговельно-економічний
університет)

УДК 340.1

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ

У статті досліджуються проблеми законодавчого закріплення принципу диспозитивності, розкрито процесуальний зміст принципу диспозитивності відповідно до Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Ключові слова: *принципи права, основні засади судочинства, процесуальні принципи, диспозитивність, принцип диспозитивності, зміст принципу диспозитивності.*

В статье изучаются проблемы законодательного закрепления принципа диспозитивности, раскрывается процессуальное содержание принципа диспозитивности в соответствии с Законом Украины «О внесении изменений в Хозяйственный процессуальный кодекс Украины, Гражданский процессуальный кодекс Украины, Кодекс административного судопроизводства Украины и другие законодательные акты».

Ключевые слова: *принципы права, основы судопроизводства, процессуальные принципы, диспозитивность, принцип диспозитивности, содержание принципа диспозитивности.*

The article deals with the problems of legislative consolidation of the principle of dispositivity, discloses the procedural content of the principle of dispositivity in accordance with the Law of Ukraine “On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine and other legislative acts”.

Key words: *principles of law, basic principles of legal proceedings, procedural principles, discretion, principle of dispositivity, content of principle of discretion.*

Вступ. Принцип диспозитивності нерозривно пов’язаний зі здійсненням та захистом суб’єктивних прав, що зумовлює його закріплення в нормах різних галузей процесуального права. Отже, принцип диспозитивності, окрім матеріального, має також і процесуальний зміст.

Процесуальний зміст принципу диспозитивності як в юридичній науці, так і в законодавстві неодноразово змінювався, доповнювався новими положеннями. Хоча основні постулати, на яких він базувався, залишалися незмінними. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших

законодавчих актів» [1] від 3 жовтня 2017 р, зазначені кодекси викладені в новій редакції. Змінилися також статті статті процесуальних кодексів, які розкривали зміст принципу диспозитивності. У результаті того, що зміни мали комплексний характер, вітчизняною правовою наукою не була приділена належна увага тим положенням процесуального законодавства, які закріплювали зміст принципу диспозитивності. На момент ухвалення вищезгаданого закону наукових праць, які б обґрунтовували необхідність вдосконалення законодавчого закріплення змісту принципу диспозитивності, не було. Та й на зміну норм процесуального права, що розкривають зміст принципу диспозитивності, правова наука ще належним чином не відреагувала. Тому наукове дослідження змісту принципу диспозитивності в процесуальних кодексах, викладених у новій редакції, актуальне.

Принцип диспозитивності як одна із засад здійснення та захисту суб'єктивних прав, як один із принципів процесуального права не лише не заперечувався, а й досліджувався ще радянською правовою наукою. Здебільшого цей принцип вивчали представники науки цивільного процесуального права. Зокрема, йому присвячене дисертаційне дослідження І.М. Полякова (1977 р.) [2], для якого характерне акцентування уваги на диспозитивності в діяльності судових та громадських юрисдикційних органів, а не на реалізації диспозитивності учасниками судового процесу. Принцип диспозитивності радянського цивільного процесуального права також досліджувався в працях І.О. Євтодьєвої [3], О.Т. Боннера [4].

Аналіз робіт радянського періоду дає підстави стверджувати, що дослідження тих часів мали ідеологічне навантаження, у них передусім розглядалась диспозитивність у діяльності суду. Поза увагою залишалися питання диспозитивності в діяльності учасників судового процесу. Внаслідок застосування такого підходу процесуальний зміст цього принципу не міг бути належно розкритий.

В українській науці цивільного процесуального права принципу диспозитивності присвячене дисертаційне дослідження А.В. Андрушка [5]. Однак із моменту здійснення цього дослідження норми, що закріплюють принцип диспозитивності, зазнали змін, а Цивільний процесуальний кодекс України, який був чинним на той час, втратив чинність.

Процесуальний зміст цього принципу в цивільному судочинстві України також розкрито М.Й. Штефаном [6, с. 41–42]. Але вже після цього була змінена редакція Цивільного процесуального кодексу України, зокрема ті його положення, які закріплювали принцип диспозитивності. Поняття та зміст принципу диспозитивності досліджувалися Ю.В. Неклецою [7]. Окремим аспектам застосування принципу диспозитивності в цивільному процесі приділила увагу І.П. Тимошевська [8, с. 67–73].

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення наукових підходів до розкриття процесуального змісту принципу диспозитивності в правовій науці, аналіз положень процесуальних кодексів, викладених у новій редакції, які розкривають зміст принципу диспозитивності, з погляду їх відповідності науковим позиціям учених-правників.

Результати дослідження. В юридичній літературі радянського періоду принцип диспозитивності нерозривно пов'язувався із захистом суб'єктивних прав. У радянській юриспруденції вироблено дві основні концепції. Прихильники першої концепції висловлювали думку, що суб'єктивне право охоплює можливість його захисту, а прихильники іншої стверджували, що право на захист є самостійним суб'єктивним правом [9, с. 86; 10, с. 280]. В.П. Грібанов, який дотримувався першої концепції, зазначав: «Можливість правоохоронного характеру включається в сам зміст суб'єктивної матеріальної вимоги як одна з його правомочностей» [11, с. 96]. В.В. Вітрянський стверджував, що «<...> будь-яке суб'єктивне право підлягає захисту, а носій цього права має відповідну правомочність на його захист засобами, передбаченими законодавством. Ця правомочність є одним з елементів суб'єктивного цивільного права <...>, проявляє себе лише в ситуаціях, коли хто-небудь посягає, оспорує або порушує це суб'єктивне цивільне право» [12, с. 771].

На нашу думку, право на захист нерозривно пов'язане з матеріальним суб'єктивним правом, не може існувати без нього, сама природа суб'єктивного права передбачає можливість його захисту. Інакше його не можна було б назвати правом.

Право на захист закріплене передусім у нормах матеріального права, а в процесуальних нормах закріпленій порядок його реалізації. У ч. 5 ст. 55 Конституції України встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ця норма відображена в положеннях матеріального права, закріплених у галузевих кодексах. Так, у ст. 15 Цивільного кодексу України встановлено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорювання, кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Відповідно до Господарського кодексу України, кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. У нормах матеріального права визначено засади, на яких здійснюється право на захист суб'єктивних прав.

Принцип диспозитивності не лише визнавався одним із найважливіших принципів цивільного процесуального права України на теоретичному рівні, а й був закріплений у процесуальному законодавстві. Так, у новій редакції Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України принцип диспозитивності віднесено до основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 5 ч. 2 ст. 2 ЦПК України). Його зміст розкрито в ст. 13 ЦПК України, яка має назву «Диспозитивність цивільного судочинства».

Що стосується закріплення принципу диспозитивності в господарському процесуальному законодавстві, то варто зазначити, що в первісній редакції Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України принцип диспозитивності взагалі не був закріплений, хоча й визнавався однією з найважливіших засад цієї галузі права юридичною наукою. Однак у редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147–19 принцип диспозитивності не лише визначено як одну з основних засад (принципів) господарського судочинства (ч. 3 ст. 2 ГПК України), а й розкрито його зміст (ст. 14 ГПК України).

Незважаючи на те, що принцип диспозитивності більш характерний для приватного права, він закріплений і в процесуальних кодексах публічного права. Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС) України, хоча й закріплює принцип диспозитивності (п. 4 ч. 3 ст. 2 КАС України) як одну з основних засад (принципів) адміністративного судочинства, однак не цілком розкриває його зміст (ст. 9 КАС України). Принцип диспозитивності також закріплений у Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України. Відповідно до ч. 1 ст. 7 КПК України, зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, віднесено й диспозитивність. Однак зміст принципу диспозитивності безпосередньо в нормах КПК України не розкрито.

З огляду на вищезазначене, доцільно проаналізувати норми процесуального права, які закріплюють принцип диспозитивності, з'ясувати його зміст, особливості закріплення та застосування в нормах кожної з галузей права.

Наука цивільного процесуального права найбільш послідовно відстоювала необхідність юридичного закріплення принципу диспозитивності. Тому зміст цього принципу розкритий у нормах Цивільного процесуального кодексу України.

Відповідно до ст. 13 ЦПК України, принцип диспозитивності цивільного судочинства полягає такому:

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках (ч. 1 ст. 13 ЦПК України);

– збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, із власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб, або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 13 ЦПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 3 ст. 13 ЦПК України);

– суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст. 14 ЦПК України).

Зі змісту ст. 13 ЦПК України вбачається, що до неї включені як ті положення, які розкривають зміст принципу диспозитивності цивільного судочинства, так і ті положення, які його безпосередньо не стосуються. Так, зокрема, ч. 2 ст. 13 ЦПК України стосується процесу доказування й обов'язку доказування, вона відображає намагання законодавця звільнити суд від збирання доказів. Тому за своїм змістом ця норма близька до ч. 7 ст. 81 ЦПК та мала б бути закріплена саме в цій статті, яка має назву «Обов'язок доказування та подання доказів». Також постає інше питання: чому до ст. 13 ЦПК увійшла норма, закріплена в ч. 4, яка стосується представництва, а не диспозитивності? Адже її варто було віднести до тієї статті ЦПК України, яка регулює питання представництва.

Отже, ст. 13 ЦПК України, яка має назву «Диспозитивність цивільного судочинства», не тільки не визначає поняття диспозитивності, а й не повністю розкриває його зміст, містить норми, які не стосуються принципу диспозитивності.

Тому ст. 13 ЦПК України необхідно доповнити нормами, в яких було б визначено поняття принципу диспозитивності цивільного судочинства як можливості вільно здійснювати свої процесуальні права щодо порушення цивільної справи або її припинення, під час провадження справи, розпоряджатися своїми процесуальними правами на власний розсуд або відмовитися від їх здійснення.

У Господарському процесуальному кодексі України норми, які закріплюють принцип диспозитивності, з'явилися найпізніше з усіх чинних процесуальних кодексів України. З огляду на це, положення ГПК України про принцип диспозитивності повинні втілювати сучасні підходи юридичної науки до розкриття змісту цього принципу. У ст. 14 ГПК України, яка має назву «Диспозитивність господарського судочинства», закріплено такі положення :

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом (ч. 1 ст. 14 ГПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 2 ст. 14 ГПК України).

Отже, ст. 14 ГПК України закріплює норми, які майже ідентичні ст. 13 ЦПК України. Варто констатувати, що в нормах ГПК також відсутнє поняття принципу диспозитивності господарського судочинства, а його зміст розкрито частково. Друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК за змістом ближче до ст. 74 ГПК, зокрема до ч. 4 цієї статті, якою встановлено, що суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, із власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів. Логічним було б виключити друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК, оскільки воно не відповідає назві цієї статті, та закріпити цю норму в ст. 74 ГПК України, яка має назву «Обов'язок доказування і подання доказів».

Варто також зазначити, оскільки цивільне процесуальне право та господарське процесуальне право є процесуальними галузями приватного права, то принцип диспозитивності в їхніх нормах мав би відобразитися якнайповніше. Однак з погляду повноти розкриття змісту цього принципу найкраще це реалізовано в Кодексі адміністративного судочинства України, незважаючи на те, що, на відміну від ЦПК та ГПК, у ньому немає окремої статті, присвяченої принципу диспозитивності. Ст. 9 КАС України має назву «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі», а отже, містить норми, які

стосуються інших процесуальних понять. Незважаючи на це, у вказаній статті центральне місце відведено принципу диспозитивності. Очевидно, що законодавець об'єднав засади змагальності та диспозитивності з урахуванням п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Це і підтверджується змістом ч. 1 ст. 9 КАС України. Принципу диспозитивності фактично присвячено три частини із чотирьох цієї статті.

У ч. 1 ст. 9 КАС України закріплено один з елементів принципу диспозитивності, якого, на нашу думку, не вистачає ст. 13 ЦПК та ст. 14 ГПК. Так, у ч. 1 ст. 9 КАС зазначено: «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості». Ця частина ст. 9 стосується одразу двох принципів – змагальності сторін та диспозитивності. Одним із проявів диспозитивності є свобода в наданні сторонами суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості. Ні в ЦПК, ні в ГПК цей аспект принципу диспозитивності судочинства не розкритий. Вони не закріплюють такої норми, незважаючи на те, що така норма визначена п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства. Саме тому вбачається дещо вирваним із загального контексту закріплення в ст. 13 ЦПК і в ч. 1 ст. 14 ГПК норми, яка передбачає, що збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Отже, доцільно закріпити в ст. 13 ЦПК та в ст. 14 ГПК аналогічну норму, яка закріплена в ч. 1 ст. 9 КАС України: «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості». Тоді й зміст цих статей буде сприйматися більш цілісно і логічно.

Отже, якщо порівняти ст. 9 КАС України з подібними статтями ЦПК і ГПК, то варто зазначити, що вона розкриває найбільше аспектів принципу диспозитивності судочинства. Тоді як ст. 13 ЦПК України та ст. 14 ГПК України розкривають лише деякі з них. Однак загальним недоліком усіх процесуальних кодексів є відсутність визначення принципу диспозитивності та неповне розкриття його змісту. Тому зазначені статті процесуальних кодексів потребують деталізації та доповнення.

Висновки. Отже, диспозитивність є однією з основних засад судочинства, яка має міжгалузевий характер, що зумовлює необхідність її закріплення в ст. 129 Конституції України. Незважаючи на те, що Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» згадані процесуальні кодекси були викладені в новій редакції, питання належного законодавчого закріплення процесуального змісту принципу диспозитивності не було вирішено належним чином. Формулювання змісту принципу диспозитивності в Цивільному процесуальному кодексі України та Господарському процесуальному кодексі України потребує вдосконалення, зокрема, необхідно визначити поняття принципу диспозитивності та розкрити всі його основні аспекти.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
2. Поляков И.Н. Принцип диспозитивности в деятельности судебных и общественных юрисдикционных органов, рассматривающих гражданские дела: автореф. ... дис. канд. юр. наук. М., 1977.
3. Евтодьева И.А. Принципы диспозитивности и состязательности советского гражданского процессуального права. М., 1983. 22 с.
4. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учебное пособие. М.: ВЮЗИ, 1987. 78 с.
5. Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2002. 201 с.

6. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. К.: Ін Юре, 2005. 624 с. С. 41–42.
7. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. Форум права. 2010. № 3. С. 305–311. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10njvppd.pdf>.
8. Тимошевська І.П. Принцип диспозитивності та участь у цивільному процесі органів і осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб. Серія «Право». Випуск № 1 (5). 2009. С. 67–73.
9. Крашенинников Е.А. Структура субъективных прав и права на защиту. Ярославль, 1979. С. 76.
10. Гражданское право / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. С. 280.
11. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М., 1992. С. 96.
12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. М.: Статут, 2001. 842 с. С. 771.

КОВТУН В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.7

НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджуються особливості історичного розвитку німецької моделі соціальної держави. Розкривається сучасний стан конституційного закріплення соціальних прав громадян Федеративної Республіки Німеччина.

Ключові слова: держава загального добробуту, соціальна держава, права людини, соціальні права.

В статье исследуются особенности исторического развития немецкой модели социального государства. Раскрывается современное состояние конституционно-го закрепления социальных прав граждан Федеративной Республики Германия.

Ключевые слова: государство всеобщего благосостояния, социальное государство, права человека, социальные права.

The article examines the peculiarities of the historical development of the German model of a social state. The present state of constitutional consolidation of social rights of citizens of the Federal Republic of Germany is revealed.

Key words: welfare state, social state, humans rights, social rights.

*Німці є піонерами соціальної ідеї,
тому що у них відсутня ліберальна традиція.
Норберт Больц
(«Роздуми про нерівність. АнтиРуссо»)*

Вступ. Фундаментальний конституційний принцип «соціальної держави» є базовим для німецької моделі. Для усвідомлення його сутності, крім аналізу Конституції Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН), великого значення набуває вивчення практики Федерального Конституційного Суду (далі – ФКС), правової доктрини, загальних принципів права, традицій німецького конституціоналізму.

Дослідження питань, пов'язаних із соціальною державою, набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних учених, зокрема Ю.Г. Барабаша, С.О. Верланова, В.В. Речицького, М.В. Савчин, О.В. Скрипнюка, Ю.М. Тодики, Н.М. Хоми, І.В. Яковюка та ін. Вагомий внесок у розробку проблематики в аспекті соціальних прав зробила ціла низка зарубіжних дослідників, зокрема Ю. Габермас, У. Гамбюхен, Э. Гидденс, К. Грассхоф, О. Гьофе, Д. Дзоло, М. Криле, Г. Ломанн, Г. Люббе-Вельфф, П. Розанваллон та ін.

Постановка завдання. Метою статті є науковий аналіз історичного становлення та розвитку моделі соціальної держави у ФРН.

Результати дослідження. Саме в Німеччині виникло розуміння того, що держава повинна виступати захисником слабких, а соціальна благодійність – належати до її класичних завдань. Німецький правознавець і економіст Лоренц фон Штейн в середині ХІХ ст. ввів поняття «соціальної держави» [1, с. 190]. Він вважав, що ідея держави полягає у відновленні рівності та свободи, що держава повинна здійснювати економічний і суспільний прогрес усіх його членів, оскільки розвиток одного є умовою і наслідком розвитку іншого, і що у цьому сенсі слід говорити про суспільну або соціальну державу. Соціальна держава в його розумінні має не тільки узаконити й охороняти пануючих, але і свідомо служити інтересам народу.

На практиці німецька держава ХІХ ст. поступово розвивалася в напрямку соціальної держави. Так, історію сучасної системи соціального захисту в Європі відраховують із моменту прийняття законів, введених Отто фон Бісмарком в 1880-х рр., коли Бісмарк був канцлером Німецької імперії.

Саме у 1883–1884 рр. в Німеччині приймаються закони про страхування від нещасних випадків та у зв'язку з хворобою, а в 1889 р. їх доповнює ще один важливий закон – про введення пенсій по старості та інвалідності. Закони передбачали систему фінансування, яка діє в країні дотепер і ґрунтується на внесках із трьох джерел: найманих працівників, підприємців і субсидій держави [2, с. 190]. Ці основні опори страхової системи були організовані в єдину структуру, уточнені та доповнені з прийняттям в 1911 р. Кодексу соціального страхування. На думку Р. Кастеля, обов'язкова участь у товариствах взаємодопомоги, яка була ініційована та гарантована державою, повинна страхувати всю сукупність робітників проти основних соціальних ризиків і відволікати від протестного руху [3, с. 285]. П. Розанваллон вважає, що проект скорочення соціальної нерівності та зміцнення положення робітників в Німеччині можна визначити як реформаторство через страх, пов'язаний із політичним розрахунком [4, с. 197].

Проте дослідження соціальних законів Бісмарка дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, визнання державою своєї відповідальності за пенсії робітникам із введенням тарифів на імпорт можна розглядати як наступ на ідею *laissez-faire*, яка в Німеччині та інших європейських країнах досягла найвищого рівня розвитку приблизно в 1875 р., але потім у 1880-х рр. почала відступати. По-друге, після введення соціальних законів почалося послідовне розширення прав робітників. Із часом все більше працівників стали підпадати під дію соціального законодавства, яке ставало все більш і більш універсальним. По-третє, незважаючи на новизну та важливість соціального законодавства Бісмарка, воно майже не позначилося на стані державних фінансів Німеччини, оскільки фінансова відповідальність держави була обмеженою. Найважливіше з того, що зробив Бісмарк – це введення принципу обов'язкового страхування під наглядом держави [5, с. 214]. Обов'язковість страхування і державні гарантії стали якісними нововведеннями на довгому шляху до сучасної європейської соціальної моделі, в якій особлива роль належить державі [2, с. 190].

Поява соціального конституціоналізму пов'язана, в т. ч., із Німецькою Веймарською Конституцією 1919 р. Вона мала величезне значення в Європі. Соціальні положення

Веймарської Конституції мали резонанс у всіх індустріальних суспільствах, адже дозволяло встояти перед натиском робітничого руху, яке черпало натхнення в радянській революції [6, с. 37]. Як вказує Л. фон Мізес: «Веймарську Конституцію вдалося прийняти виключно тому, що націоналістично налаштовані вороги демократії віддали перевагу їй, ніж диктатурі комуністів» [7, с. 280].

Основні характеристики соціального конституціоналізму полягали у визнанні права на професійні організації, страйк, колективний договір, доступ до ресурсів, а також принципу рівності в правових і економічних відносинах. Так пояснюється поява системи соціального забезпечення, трудових судів, захист права на тривалість робочого дня, заробітну плату й обов'язковий відпочинок. Також держава прийняла на себе зобов'язання щодо забезпечення права на освіту, здоров'я, житло та продовольче забезпечення. Одним із найбільш помітних результатів соціального конституціоналізму було те, що він послужив основою для дій, пов'язаних із втручанням держави [6, с. 37].

За недовгий строк існування Веймарської республіки її Конституція не могла справити істотного практичного впливу на законодавство Німеччини та інших країн, проте «стала своєрідним вектором у проведенні реформ і ухваленні нових демократичних конституцій, перш за все в плані закріплення соціально-економічних прав» [8, с. 117].

Німецька Конституція 1949 р. запровадила не тільки принцип правової держави (*Rechtstaat* – держави, що ґрунтується на принципі верховенства права), але й також, що не менш важливо, принцип соціальної держави (*Sozialstaat*). Так, ст. 20 Основного Закону визначає Німеччину як «соціально-федеративну державу», тоді як ч. 1 ст. 28 вимагає утворення правового режиму, який був би сумісний із «принципами республіканської, демократичної та соціальної держави, що характеризується принципом верховенства права» (*sozialer Rechtstaat*). Таким чином, Основний Закон встановлює загальні рамки обов'язків держави в економічній і соціальній сферах [9, с. 718]. Слід додати, що вказані принципи визначаються антиноміями конституційно-правової державності (протиставленням принципів соціальної правової держави [10]). Основний Закон ФРН поєднує в цьому аспекті як елементи соціальної політики кайзерівської Німеччини (участь держави у розподілі матеріального добробуту, підпорядкування економічних рішень політичним вимогам), так і ліберально-демократичні принципи Веймарської республіки [11, с. 33].

Ідея, покладена в основу принципу соціальної держави, полягає в тому, що держава несе відповідальність за забезпечення основних потреб усіх своїх громадян. Як зазначають деякі дослідники, хоч таке підґрунтя Основного Закону і відповідає сучасним тенденціям, воно базується на історичних лютеранських традиціях німецького права, за якими відносини між сувереном і народом ґрунтуються на взаємних обов'язках – піддані зв'язані обов'язком вірності своєму суверену, тоді як суверен зобов'язаний забезпечувати добробут своїх підданих.

Сьогодні концепція соціальної держави включає не тільки обов'язок держави запровадити й ефективно керувати системою соціального забезпечення, але й активно перерозподіляти суспільні блага. Поняття суспільного добробуту, на якому ґрунтується принцип соціальної держави, полягає у забезпеченні того, що ніхто не повинен жити у бідності, й уникненні значної нерівності у розподілі суспільних благ. Як зазначив один німецький дослідник, «загальновідомо <...>, що соціальне становище людей поліпшується, якщо кожен отримує частку результатів, досягнутих суспільством». Хоча наразі остаточно не визначене питання, чи встановлює принцип соціальної держави позитивні обов'язки держави забезпечити певні блага всім своїм громадянам, чи лише надає державі таке право, переважна більшість представників німецької конституційної доктрини вважає, що на державу в силу цього принципу покладений конституційний обов'язок гарантувати мінімальний рівень існування для своїх громадян [9, с. 718].

Батьки-засновники Основного Закону ФРН від 23 травня 1949 р. навмисно уникали включення до нього конкретних позитивних прав людини. Замість цього конституційний принцип соціальності держави корелює з гарантіями прав людини – у більш широ-

ких ракурсах, таких як право на захист людської гідності, право на свободу розвитку своєї особистості, право на особисту недоторканність.

Основний Закон ФРН не містить, наприклад, *expressis verbis* статті, у якій би формулювалися соціальні права. Утім непрямо соціальні права наявні в Основному Законі через інтерпретацію принципів соціальної держави (див. ст. 29 (абз. 1) та 28 (абз. 1)). Безпосередньо суб'єктивні права на суспільні послуги сформульовані в книзі соціальних законів та у федеративному законі про соціальну допомогу. В Основному Законі деяких німецьких земель (наприклад, Бранденбурга) містяться відповідні статті, що формулюють соціальні основні права. Щоправда, вони наявні там лише як визначення соціальної мети і, таким чином, не є підґрунтям для суб'єктивної правової вимоги. Соціальне законодавство виділено в ФРН в окрему самостійну сферу. Воно включає в себе підписані Німеччиною міжнародні правові акти, відповідні положення Основного Закону і конституцій федеральних земель, звід федеральних законів, що становлять Соціальний кодекс (який складається з 12 томів) та інші законодавчі та нормативні акти федерального рівня і рівня федеральних земель, які належать до соціальної сфери. Існує й окрема система соціальних судів – у них розглядаються конфлікти соціального характеру (деякі з соціальних конфліктів підпадають під юрисдикцію судів із трудових спорів або адміністративних судів).

У німецькій правовій традиції суттєву роль відіграє судова практика ФКС Німеччини. Тому у процесі становлення і функціонування соціальної держави провідне місце відведено суду, який стежить за здійсненням чіткої конституційно-правової регламентації конституційного ладу як передумови оптимального функціонування усіх державних інститутів [12, с. 90].

У практиці ФКС, незважаючи на відсутність закріплення соціальних прав в Основному Законі, домінує підхід до забезпечення захисту соціальних прав, які інтерпретуються через призму принципу гідності як конституційної цінності. Однак принцип соціальної держави передбачає визначення балансу інтересів у суспільстві – між державою і громадянами, працівниками і роботодавцями, між профспілками і роботодавцями тощо. Забезпечення такого балансу не може посягати на сутнісний зміст прав людини й основоположних свобод (*the very essence of the right*) [13]. Втрата економічної основи життя може супроводжуватися зниженням рівня власної гідності та зниженням цінності особистості.

Відповідно до засад правомірності очікувань і правової державності ФКС ФРН сформулював критерії соціального захисту: таке право повинно бути чітко визначене законом і не залежати від розсуду посадових осіб чи органів державної влади; право на соціальний захист має також бути спрямованим на забезпечення мінімальних умов існування та базуватися на особистих внесках особи [14, с. 333].

Так, наприклад ФКС своїм рішенням від 09 лютого 2010 р. щодо питання нормування Кодексу соціальних законів II (закон Hartz IV) звернув увагу не на розмір ставки соціальної допомоги, а на порядок її вирахування. У тезах це виглядає таким чином: «Основне право на забезпечення прожиткового мінімуму, гідного людини (ст. 1 абз. 1 Основного Закону) у зв'язку з принципом соціальної держави (ст. 20 абз. 1 Основного Закону) кожному, хто потребує допомоги, гарантуються такі матеріальні умови, які необхідні для його фізичного існування і для мінімального розміру участі в суспільному, культурному та політичному житті <...>. Конституційне право громадянина на забезпечення достатнього прожиткового мінімуму потребує конкретизації та постійної актуалізації законодавцем, який повинен вивіряти майбутні послуги відповідно до стану розвитку і наявних умов життя. Законодавцеві надається свобода дій».

Тому не може бути нормативного закріплення для розмірів такої допомоги, проте є відповідне встановлення для того, що слід забезпечити, а саме фізичне існування і мінімальний розмір участі в суспільних, культурних і політичних справах. Представники обвинуваченого Федерального Уряду становили перед судом жалюгідне видовище, коли їм не вдалося довести це на наявному рівні забезпечення [15, с. 97].

Принцип соціальної держави ґрунтується на зобов'язанні держави забезпечувати справедливий соціальний порядок; для реалізації цього обов'язку законодавцеві надається

широкий простір. Водночас ФКС не уповноважений на основі власних висновків та оцінок самостійно визначати вибір між різними формами фінансової допомоги.

Сьогодні спільна грошова одиниця євро перетворилася чи не на останній дієвий символ європейської інтеграції. Саме на цьому наголошувала бундесканцлер Ангела Меркель, коли бундестаг приймав рішення про виділення понад 22 млрд євро для допомоги Греції. Меркель підкреслила, що по суті Німеччина не допомагає Греції, а рятує свою валюту, якою є євро. Однак соціологічні опитування свідчили, що більшість німців не розуміють, чому вони мають платити за вирішення соціальних проблем греків. Це коштуватиме Німеччині відмови від зменшення рівня оподаткування й обмеження соціальних витрат. Тому рішення німецького уряду щодо допомоги було оскаржено соціал-демократами у конституційному суді ФРН [16, с. 376].

Згідно з німецькою моделлю соціальної держави функції соціальної держави змінюються не тільки в часі, а й залежно від політичної ситуації, регіональних умов соціально-економічного розвитку. Досвід німецької соціальної держави, її принципи свідчать, що модель соціальної держави постійно видозмінюється, завдяки чому вона стає здатною до самооновлення та модернізації залежно від зміни внутрішніх і зовнішніх стимулів. На відміну від колишньої держави загального добробуту, сучасна соціальна держава має ґрунтуватися на створенні умов для реалізації особистістю своїх здібностей, для формування власної ініціативи громадян щодо підвищення свого добробуту. Роль держави також повинна полягати в корекції збоїв у роботі ринкового механізму [17, с. 290].

Європейські країни дуже різні за розмірами й умовами, їх часто розглядають як одну групу, що складається з безликих елементів неблагополучної єврозони. Німецька економіка є позитивною протилежністю проблемам деяких менших країн зони євро, тому що притік капіталу знижує в Німеччині вартість кредитних ресурсів і живить міні-бум житлової нерухомості, а поступове зниження курсу євро сприяє експорту. Німеччині також допомагає те, що вона вступила в кризу, маючи контрольовані борги, і нині рівень безробіття тут найнижчий за останні двадцять років. Серед двох європейських лідерів проривним статусом відзначається тільки Німеччина [18, с. 277]. Німеччина є прикладом впливу світової фінансової кризи на зміст новітніх конституційних реформ [19, с. 432]. Зміни, внесені до Основного Закону, мотивувалися стурбованістю з приводу високого рівня боргу як Федерації, так і окремих земель. У свою чергу, це слугує гарантією домовленостей у рамках Європейського Союзу щодо забезпечення стабільності й економічного зростання. Заходи жорсткої економії, запроваджені у відповідь на глобальну кризу, призвели до значних змін у сфері забезпечення соціальних прав.

Висновки. Забезпечення соціального добробуту шляхом встановлення законодавчих гарантій – історично встановлена в Німеччині традиція. Соціальні закони Бісмарка справили величезний вплив на всі країни та вважаються найважливішою віхою у розвитку соціального законодавства. Створення соціальної держави стало сигналом для початку реформаторської лихоманки на всьому європейському континенті та за його межами, у всьому промисловому світі. Таким чином, у Німеччині склалася т. зв. «бісмаркська» модель соціальної політики, яка встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту, результативністю і тривалістю професійної діяльності. Веймарська Конституція здійснила значний вплив на німецький конституціоналізм, стала першою європейською конституцією, яка містила детально розроблений перелік соціальних прав.

Прийнятий у 1949 р. Німецький Основний закон відходить від декларування соціальних прав і обмежується проголошенням Німеччини «соціальною державою» (ст. 20). Соціальний добробут визнається важливою конституційною цінністю. Окремі елементи соціальних гарантій все ж присутні в конституційному тексті (наприклад, абз. 4 ст. 6).

ФКС Німеччини визнає важливість соціальних положень, проте основна його функція – сприяти тлумаченню конституційних принципів і норм із метою забезпечення соціального добробуту.

Незважаючи на зазначену специфіку Основного Закону ФРН, аналіз практики ФКС дозволяє стверджувати, що декларація соціальної держави разом із готовністю Суду тлума-

чити інші норми з позицій забезпечення соціального добробуту і встановлення відповідних зобов'язань держави створюють можливість розвитку ідеї соціального добробуту через розширення судової інтерпретації. Максимальний ефект у забезпеченні соціального добробуту, найімовірніше, може бути досягнутий на основі розширення вже існуючих і законодавчо визначених програм. Незважаючи на цікаву судову практику, в Німеччині, як і в більшості країн, основні рішення щодо питань забезпечення соціального добробуту, як і раніше, прийматимуться швидше у формі законів, ніж судових рішень.

Список використаних джерел:

1. Политическая философия в Германии. М.: Современные тетради, 2005. 520 с.
2. Каргалова М.В. Социальная Европа в XXI веке. М.: Издательство «Весь мир», 2012. 528 с.
3. Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда. СПб.: Алетейя, 2009. 574 с.
4. Розанваллон П. Общество равных. М.: Московская школа гражданского просвещения, 2014. 416 с.
5. Танци В. Правительство и рынки: Меняющаяся экономическая роль государства. М.: Изд-во Институт Гайдара, 2018. 584 с.
6. Валадес Д. Конституционные проблемы правового государства. М.: Идея-Пресс, 2009. 168 с.
7. Мизес Л. фон Всемогущее правительство: Тотальное государство и тотальная война. Челябинск: Социум, 2006. 466 с.
8. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. 656 с.
9. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К.: Реферат, 2006. 848 с.
10. Барабаш Ю.Г. Дихотомія правової, демократичної та соціальної державності – тонка грань українського конституціоналізму. Право України. 2010. № 7. С. 24–32.
11. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
12. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 199 с.
13. Савчин М.В. Захист соціальних прав Конституційним Судом України у співвідношенні із здійсненням соціального захисту в Європейському Союзі: Матеріали виступу на міжнародній науковій конференції «Вплив права ЄС на законодавство України та Німеччини», ФРН, Гамбург, 10 жовтня 2017 р.
14. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
15. Саррацин Т. Германия: самоликвидация. М.: Рид Групп, 2012. 400 с.
16. Віднянський С.В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 395 с.
17. Хома М.Н. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід. К.: Видавництво «Юридична думка», 2012. 592 с.
18. Шарма Р. Передові країни. В очікуванні нового «економічного дива». К.: Наш формат, 2018. 296 с.
19. Kovtun V.I., Kovtun M.S. Social rights after the global financial crisis: European dimension. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2018. № 1. P. 426–433.

ЛУЦЬ Л. А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та філософії права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340.13;340.132.6

ТЕОРІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ: ВИМОГА ЧАСУ

У статті проаналізовані основні положення теорії правових актів: їх поняття та природа, співвідношення із суміжними поняттями, взаємодія в межах цілісного комплексу правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів та актів безпосередньої реалізації права, поняття системи правових актів, теоретична та практична значимість проблематики.

Ключові слова: *правовий акт, правотворчий акт, правоінтерпретаційний акт, правозастосовний акт, акт безпосередньої реалізації права, система правових актів.*

В статье проанализированы основные положения теории правовых актов: их понятие и природа; соотношение со смежными понятиями; взаимодействие в пределах целостного комплекса правотворческих, правоприменительных, правоинтерпретационных актов и актов непосредственной реализации права; понятие системы правовых актов; теоретическая и практическая значимость проблематики.

Ключевые слова: *правовой акт, правотворческий акт, правоинтерпретационный акт, правоприменительный акт, акт непосредственной реализации права, система правовых актов.*

The article analyzes the main provisions of the theory of legal acts: their concept and nature, the relation with related concepts, interaction within the whole complex of law-making, law-enforcement, law-interpreting acts and acts of direct implementation of law, the notion of system of legal acts, the theoretical and practical significance of issues.

Key words: *legal act, law-making act, law interpretative act, law enforcement act, act of direct implementation of law, system of legal acts.*

Вступ. Трансформація правової дійсності в сучасних умовах супроводжується суттєвими змінами і потребує поглибленого наукового аналізу правових явищ, оновлення понятійно-категоріального апарату правової науки, доктрин, підходів, концепцій, створення нових правових теорій, серед яких чільне місце займає і теорія правових актів.

Урізноманітнення правових актів, збільшення кількості суб'єктів їх створення, накопичення їх масиву вимагає характеристики цих явищ і процесів як цілого, формування цілісного уявлення про систему правових актів – регуляторів суспільних відносин, з'ясування їх природи та поняття, особливостей їх різновидів, взаємодії у межах системи, співвідношення з іншими поняттями. Вирішення цих теоретичних питань дозволить розв'язати і низку практичних проблем: створити цілісний комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих правових актів, подолати колізії та інші деформації в їх системі тощо.

Потреба у дослідженні правових актів фіксувалася як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі ще у 80-х рр. ХХ ст. Втім, теоретична значимість цієї проблематики

була визнана дещо пізніше. Питання поняття та природи правових актів, їх системи, співвідношення із суміжними поняттями висвітлювалися у працях С.С. Алексєєва, М.О. Босенко, Я.В. Гайворонської, Д.І. Здунової, М.М. Карабекова, І.В. Котелевської, О.Г. Мурашина, П.М. Рабіновича, Т.В. Сендецької, І.А. Сердюка, Ю.О. Тихомірова, М.В. Цвіка, О.В. Шопіної, Н.М. Штикової та ін. Однак ці та інші проблеми не стали об'єктом постійної наукової уваги, а деякі залишаються дискусійними і донині. Сьогодні доцільним видається зосередження на питаннях системи правових актів.

Постановка завдання. Метою цієї статті є з'ясування природи правових актів; уточнення поняття «правовий акт»; виявлення співвідношення цього поняття із суміжними поняттями; визначення особливостей їх різновидів, що утворюють цілісний комплекс правових актів; з'ясування їх взаємодії у межах системи.

Результати дослідження. У свій час, аналізуючи таке явище, як правові акти, С.С. Алексєєв зазначав, що вони є конститутивним елементом формування й існування права, оскільки саме завдяки правовим актам весь комплекс об'єктивованих правових явищ стає інституційним утворенням. Під правовим актом він розумів належним чином оформлене зовнішнє відображення волі держави, її органів, окремих осіб, що є носієм змістовних елементів правової системи – юридичних норм, правоположень практики, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб [1, с. 198].

У юридичній літературі донині відсутнє уподібнене розуміння правового акта. Так, Ю.О. Тихоміров зазначає, що правовий акт – це письмовий документ, прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, органом місцевого самоврядування, інститутами прямої демократії), що має офіційний характер, обов'язкову силу, виражає владні веління та спрямований на регулювання суспільних відносин [2, с. 192–193].

На думку Я.В. Гайворонської, правовий акт – це волевиявлення уповноваженого суб'єкта, що здійснюється у певній формі та в установлених законом випадках, яке породжує юридичні наслідки в силу прямої вказівки закону [3].

М.М. Карабеков під правовими актами розуміє засоби впливу на соціальні зв'язки, що існують у словесно-документальній формі, правореалізаційних або окремих діях різних суб'єктів, головним критерієм яких є здатність змінювати реальність юридичного світу, що виражається у встановленні і реалізації правових відносин [4, с. 16].

П.М. Рабінович вважає, що правовий акт – це формально обов'язкове волевиявлення уповноважених законом органів або посадових осіб держави (чи інших суб'єктів за її дорученнями або згодою), яке встановлює правила діяльності (фізичної або інтелектуальної), приймається певними державними органами (або у деяких, передбачених законом випадках, іншими суб'єктами) має визначені законом форми зовнішнього вираження і поширює свою чинність на певні час і простір та на визначених так чи інакше суб'єктів [5, с. 523–524].

Т.В. Сендецька під правовим актом розуміє письмовий документ, що виражає волю суб'єкта права і приймається у встановленому порядку для регулювання суспільних відносин, містить правові приписи, має обов'язкову силу й офіційний характер [6, с. 711].

Ці та інші позиції, висловлені у юридичній літературі, можна диференціювати на вузьке і широке розуміння. У вузькому розумінні – це лише акти публічних суб'єктів, зокрема держави й уповноважених нею суб'єктів (тобто нормативно-правові акти, акти застосування права, інтерпретаційно-правові акти), у широкому – окрім них, ще й акти безпосередньої реалізації права. Але, досліджуючи правові акти, слід було б почати зі з'ясування змісту поняття «акт».

У мовних словниках «акт» інтерпретується як: окремий прояв якої-небудь діяльності; дія, подія; закінчена частина театральної вистави, драматичного твору; писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення; офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт [7, с. 31].

У сучасних словниках іншомовних слів слово «акт» (лат. *actus* – дія) трактується як: протокол, у якому фіксують певний факт; одинична дія, вчинок; офіційний документ, що має юридичну силу; закінчена частина драматичного твору, театральної вистави; діяльність, енергія тощо [8, с. 35].

Синонімами до слова «акт» є: указ, постанова, декрет, універсал, едикт; дія; учинок (вчинок), крок, діяння, акція [9].

У юридичних словниках під «актом» (лат. *actus* – дія, *actum* – документ) розуміють: вчинок, дію, офіційний документ, тоді як «акт юридичний» – документ, що виданий державним органом, посадовою особою у межах її компетенції в установленій законом формі і має обов'язкову силу [10, с. 15].

Про багатозначність терміна «правовий акт» зазначав і С.С. Алексєєв, а саме: «це дія (правомірна поведінка); результат правомірної дії (правотворчої, індивідуальної, автономної); юридичний документ [1, с. 192].

Аналіз правових актів як явища дозволяє констатувати, що для належного впорядкування суспільних відносин важливими є і акти-документи, і акти-діяння, які у взаємодії створюють умови для досягнення мети. А тому до найбільш суттєвих ознак, що їх характеризують, слід віднести: вони є як актами-документами, так і актами-діяннями; створюються та здійснюються у встановленому порядку уповноваженими суб'єктами права; мають установлені зовнішні форми вираження; спрямовані на досягнення юридичних наслідків; їх метою є забезпечення належного впорядкування суспільних відносин, здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, забезпечення інтересів учасників суспільних відносин. Їх взаємодія і забезпечує досягнення такої мети.

Отже, всі різновиди правових актів у їх взаємодії дозволяють досягнути відповідного результату – належно врегулювати суспільні відносини, здійснити права й обов'язки, забезпечити інтереси учасників суспільних відносин.

Таким чином, правові акти – це акти-документи чи / та акти-діяння, що створюються і здійснюються у встановленому порядку уповноваженими суб'єктами права, мають зовнішні форми виразу, спрямовані на досягнення юридичних наслідків з метою належного впорядкування суспільних відносин, здійснення прав та обов'язків, забезпечення інтересів учасників суспільного життя.

Такий підхід до розуміння правових актів дозволяє охарактеризувати їх як цілісний комплекс, спрямований на досягнення відповідної мети, не абсолютизувати правотворчі, правозастосовні чи правоінтерпретаційні акти й акцентувати увагу на актах безпосередньої реалізації права, задля належної реалізації яких і створюються три попередні. Все це підкреслює їх практичну значимість – створення умов для належної реалізації права, забезпечення інтересів учасників суспільного життя. Їх створення не є самоціллю, способом задоволення лише вузькогрупових інтересів. Вони створюють умови для забезпечення інтересів учасників суспільного життя. А це, як відомо, є передумовою функціонування та розвитку будь-якого суспільства.

Серед критеріїв їх класифікації найбільш витребуваними є предмет правового регулювання, який дозволяє виокремити: цивільно-правові, конституційно-правові та інші акти; за результатом юридичної діяльності їх можна диференціювати на: правотворчі, правозастосовні, правоінтерпретаційні й акти безпосередньої реалізації права.

Важливим для з'ясування змісту поняття «правовий акт» є його розмежування із суміжними поняттями, зокрема «юридичний акт» і «правовий документ». Аналіз такого явища, як правові акти, з позицій лише позитивістського підходу, який був домінуючим у вітчизняній юридичній науці ще донедавна, дозволяв трактувати його виключно як формально-обов'язкове веління і позначати як юридичні акти, що породжувало не лише термінологічну невизначеність, а й підміну понять і наукові деформації, методологічні проблеми тощо.

Урізноманітнення підходів праворозуміння та можливість аналізу правових явищ із різних концептуальних позицій дозволяє формувати теорію правових актів у широкому її розумінні з урахуванням різних аспектів права в цілому і правових актів зокрема. Насамперед, з урахуванням перспективності його мети – забезпечення інтересів учасників суспільного життя. Це викликало потребу в перегляді поняттєво-категоріального апарату в контексті сучасних реалій.

Отже, в юридичній літературі ще донедавна для позначення такого явища, як правовий акт, використовувався термін «юридичний акт». Проте ототожнення понять «правовий акт» і «юридичний акт» спостерігається у вітчизняній юридичній науці та практиці і нині.

Поняття «юридичний акт» було більш витребуваним у радянський період, а для сучасного періоду розвитку більш доцільним видається використання поняття «правовий акт», хоча у юридичній літературі інколи спостерігається заміна терміна без заміни змісту, інколи ці терміни вважаються синонімічними.

Вже на початку ХХ ст. у юридичній літературі зазначалося, що спостерігається ототожнення термінів «юридичні акти» та «правові», відсутність поняття «юридичного акта», а це є недопустимою для юридичної науки «термінологічною неохайністю» [11, с. 14–15].

Водночас висловлювалася думка про те, що правові акти є різновидом юридичних. Подібну позицію займають і автори, які вважають, що «правовий акт» доречно застосовувати лише до юридичних актів, яким властиві ознаки актів класичних, котрі складаються з приписів, що містять норми – масштаби поведінки [12, с. 28].

Дещо іншу позицію займає І.А. Сердюк, який вважає, що терміни «правовий акт» і «юридичний акт» несуть у собі однакове смислове навантаження [13, с. 24].

Однак у юридичній літературі доволі часто висловлюються думки, що юридичний акт – це офіційний акт-документ, який породжує правові наслідки, містить нормативні або індивідуальні приписи [14, с. 503]. Отже, поняття юридичний акт може охоплювати правотворчі, правозастосовні та правоінтерпретаційні акти і є видовим.

Аналіз самого явища «правового акта», характеристика його природи є свідченням того, що поняття «правовий акт» є родовим щодо поняття «юридичний акт» і охоплює, окрім юридичних актів – правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних, – ще й акти безпосередньої реалізації права (тобто акти-діяння). Таким чином, юридичний акт – це акт-документ офіційного характеру, що має письмову юридичну форму виразу, створюється компетентними суб'єктами. Хоча деякі правозастосовні акти є актами-діями і можуть мати ще й вербальну та конклюдентну форму. Отже, терміном «юридичний акт» можна позначити правотворчі, правозастосовні та правоінтерпретаційні акти, які створюються публічними компетентними суб'єктами. І термін цей слід використовувати лише з метою їх відмежування від таких правових актів, як акти безпосередньої реалізації права.

У цьому контексті виникає потреба з'ясувати співвідношення між поняттями «правовий акт» і «правовий документ».

У юридичній літературі під правовим документом розуміється об'єкт, на якому зафіксована правова інформація, спеціально призначений для її закріплення, зберігання, використання й поширення у часі та просторі [15, с. 524]. Виокремлюють загальні та спеціальні ознаки, які характеризують правовий документ, зокрема спеціальні – це: 1) фіксація правової інформації; 2) укладення відповідно до юридичних вимог щодо змісту і форми; 3) наявність реквізитів; 4) наявність спеціальної форми виразу інформації [15, с. 525].

Правовий документ має текстовий формат, складається на паперовому, електронному та інших носіях, призначений для соціальної комунікації [15, с. 526].

Слід звернути увагу на такі ознаки, що характеризують правовий документ: він фіксує правову інформацію, створюється відповідно до змістових і формальних вимог юридичної техніки, має текстовий формат, викладений на паперовому, електронному та інших носіях з метою закріплення, збереження та поширення інформації у соціумі.

Отже, правовий документ є носієм закріпленої правової інформації, об'єктом її збереження, використання та поширення у соціальних комунікаціях.

Ті правові акти, що є юридичними, завжди є правовими документами. Водночас такий їх різновид, як акти безпосередньої реалізації права, є актами-діяннями, як і деякі правозастосовні акти.

Отже, відмінними ознаками між юридичними актами (правотворчими, правозастосовними та правоінтерпретаційними) й актами безпосередньої реалізації права є: 1) їх зовнішня форма: юридичні акти – це письмові акти-документи, акти безпосередньої реалізації права –

акти-діяння; 2) юридичні акти створюються компетентними (уповноваженими на створення саме цих видів актів) суб'єктами; акти безпосередньої реалізації права – здійснюються у правомірній поведінці суб'єкта права; 3) юридичні акти створюють умови для належної реалізації права, акти безпосередньої реалізації права – спрямовані на забезпечення інтересів учасників суспільного життя.

І актам-документам (правотворчим, правозастосовним, правоінтерпретаційним), і актам-діянням (актам безпосередньої реалізації права) притаманні ознаки правових актів. Як вже зазначалося вище, поняття «правові акти» є родовим як щодо юридичних актів (правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних), так і щодо актів безпосередньої реалізації права. А стійка взаємодія правотворчих, правозастосовних, правоінтерпретаційних актів та актів безпосередньої реалізації права у межах цілісного комплексу правових актів має забезпечити стан унормованості суспільних відносин, забезпечення інтересів учасників суспільних відносин.

Важливу роль у такій конструкції, як система правових актів, відіграють правотворчі акти, аналіз яких дозволяє виявити основні їх ознаки: вони є результатом правотворчої діяльності; створюються уповноваженими на цю діяльність суб'єктами; містять прямі (ті, що об'єктивують зміст норм чи приписів права) й опосередковані (ті, що забезпечують функціонування приписів прямого регулювання) нормативно-правові приписи; мають загальнообов'язковий характер; є актами-документами; мають письмову та юридичну форму виразу; мають юридичну силу та межі дії; спрямовані на досягнення юридичних наслідків.

Таким чином, правотворчі акти – це правові акти-документи, які створюються компетентними суб'єктами; містять нормативно-правові приписи та спрямовані на досягнення юридичних наслідків.

Класифікація правотворчих актів може бути доволі об'ємною, але насамперед їх слід диференціювати за: 1) предметом правового регулювання: конституційно-правові, цивільно-правові та ін.; 2) за характером приписів: правотворчі акти, спрямовані на об'єктивацію приписів прямого регулювання й опосередкованого; 3) за функціями у системі правових актів: джерела права (регулятивна функція) та інші правотворчі акти (обслуговуюча, забезпечуюча функція); 4) за суб'єктами правотворчості: правотворчі акти парламенту, глави держави, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування тощо.

Звичайно, серед правотворчих актів особливе місце займають джерела права, основним призначенням яких є об'єктивація через приписи прямого регулювання норм і принципів права шляхом надання їм загальнообов'язковості. Зазвичай у загальнотеоретичній літературі до основних джерел права відносять: нормативно-правові акти (закони і підзаконні акти), нормативно-правові договори, нормативно-правові прецеденти, принципи права, правові звичаї. У низці правових систем світу до джерел права зараховують: правову доктрину, релігійні джерела та інші [16, с. 193], які, хоч і не є результатом діяльності правотворчих суб'єктів, джерельного характеру набувають саме завдяки здійсненню нормотворчих повноважень суб'єктами правотворчості, правоінтерпретації, правозастосування.

Обслуговуючі правотворчі акти (щодо набрання чинності джерелами права, внесення змін, припинення чинності тощо) – це акти-документи, що створюються компетентними суб'єктами, містять приписи непрямого (опосередкованого) регулювання з метою реалізації інших правових функцій (організуючих, обслуговуючих, забезпечуючих тощо). Тісна взаємодія правотворчих і правоінтерпретаційних актів має забезпечити наявність чітких і зрозумілих для адресатів уявлень про засоби регулювання суспільних відносин.

Для правоінтерпретаційних актів характерними ознаками має бути те, що вони: є актами-документами; приймаються компетентними суб'єктами; є формально-обов'язковими для суб'єктів; містять правила-роз'яснення змісту норми чи принципу права; мають юридичну форму зовнішнього вираження; юридичну силу – похідну від правоінтерпретаційного суб'єкта; правило-роз'яснення не створює і не скасовує чинну норму права; не має самостійного значення і діє в єдності з нормативно-правовим приписом, який тлумачиться, та у межах його чинності [16, с. 320].

Таким чином, правоінтерпретаційні акти – це акти-документи компетентних суб'єктів, що містять формально-обов'язкові правила-роз'яснення змісту норм чи принципів права.

Класифікують правоінтерпретаційні акти за різними критеріями: за предметом правового регулювання: цивільно-правові, конституційно-правові, адміністративно-правові та інші; за суб'єктами: інтерпретаційні акти правотворчих суб'єктів, органів конституційного правосуддя, вищих судових органів тощо; за сферою дії: нормативні правоінтерпретаційні акти. Цей перелік не є вичерпним, втім слід відрізнити правоінтерпретаційний акт (акт офіційного тлумачення) від правотлумачних положень, що містяться в інших правових актах і є їх складовою частиною.

Зокрема, як зазначив Ж.-Л. Бержель, якщо тлумачення закону має об'єктивний характер і є природною місією Касаційного суду, то тлумачення юридичних актів переважно суб'єктивне і перебуває поза контролем Касаційного суду. Суддя не має права вносити зміни в юридичні акти, якщо ці акти не є незаконними чи двозначними, а сторони визнали їх дійсними, і має обмежитися їх застосуванням. Як і у випадках із законом, не може йтися про тлумачення актів чи застережень, якщо вони і за буквою, і за духом своїми є зрозумілими і точними: будь-яке тлумачення в такому разі буде викривленням, що санкціонується Касаційним судом [17, с. 435].

Найбільш об'ємний масив правових актів – правореалізаційні, тобто акти-документи, акти-діяння, що створюються та здійснюються суб'єктами опосередкованої та безпосередньої реалізації права. За суб'єктами ці акти поділяються на акти опосередкованої реалізації (правозастосовні акти) та безпосередньої (акти безпосередньої реалізації права).

До основних ознак, що характеризують правозастосовні акти, слід віднести такі: вони є зазвичай актами-документами (інколи актами-діяннями); створюються уповноваженими на правозастосовну діяльність суб'єктами; містять індивідуальне, формально-обов'язкове правило поведінки (індивідуальний припис); дія цих приписів розрахована на персоніфікованих суб'єктів; регулює конкретну соціальну ситуацію; їх чинність вичерпується фактом застосування індивідуальних приписів; вони мають межі дії, юридичну, а також письмову, усну, конклюдентну форму виразу; є юридичним фактом, що зумовлює виникнення, зміну та припинення правовідносин [16, с. 289].

Таким чином, правозастосовні акти – це акти-документи чи акти-діяння, що створюються компетентними суб'єктами, є результатом опосередкованої форми реалізації права, містять індивідуальні приписи для персоніфікованих суб'єктів, спрямовані на досягнення юридичних наслідків і є необхідною передумовою безпосередньої реалізації права, забезпечення інтересів учасників суспільних відносин.

Класифікація правозастосовних актів здійснюється за різноманітними критеріями: за предметом регулювання – акти застосування цивільного права, акти застосування конституційного права та інші; за функціями у правовому регулюванні – охоронні та регулятивні акти застосування права; за характером індивідуального припису – уповноважуючі, забороняючі, зобов'язуючі тощо. Важливо, щоб диференціація не стала самоціллю, а мала б пізнавальну та практичну значимість: створення належних умов для реалізації прав та обов'язків суб'єктами, впорядкованості суспільних відносин у цілому.

Найбільш численною групою правових актів є акти безпосередньої реалізації права, статистичні дані щодо яких не зможе облікувати, мабуть, жодне суспільство, оскільки, як зазначають соціологи, кількість зв'язків між суб'єктами у соціальній системі облікувати практично неможливо.

Складно було б облікувати і питому вагу актів безпосередньої реалізації права, завдяки яким ці зв'язки забезпечуються. Втім, розвиток технологій, зокрема і комп'ютерних, дозволив би створити програми для системи спостереження, аналізу й оцінювання і таких актів.

У юридичній літературі виокремлюють такі особливості актів безпосередньої реалізації норм права: коло суб'єктів безпосередньої реалізації права є значно ширшим порівняно з правозастосовним, оскільки включає в себе не лише посадових і службових осіб органів публічної влади, а і право-дієздатних суб'єктів, які не наділені владними повноваженнями;

акти безпосередньої реалізації норм права не мають офіційного характеру, адже волевиявлення суб'єктів зазвичай здійснюється від власного імені; вони, на відміну від правозастосовних актів, утілюють у життя лише диспозиції правових норм, розраховані на правомірну поведінку суб'єктів права; вони не здатні до регулятивного чи охоронного впливу на суспільні відносини; вони є юридичним засобом, задіяним на завершальній стадії правового регулювання, реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; вони можуть здійснюватися поза межами правовідносин [18, с. 25].

На підставі цих ознак зроблено висновок, що акт безпосередньої реалізації норм права – це волевиявлення право-дієздатних суб'єктів права, ззовні об'єктивованих у вербальній, конклюдентній або документальній формі, що полягає у здійсненні ними відповідно до приписів правових норм своїх можливостей, виконанні обов'язків або дотриманні заборон і породжує юридичні наслідки [18, с. 27].

Аналізуючи акти безпосередньої реалізації права, слід звернути увагу, що їм притаманні, насамперед, такі ознаки: вони є актами-діяннями; результатом безпосередньої правореалізаційної діяльності; передбаченою чинними джерелами права правомірною поведінкою персоніфікованих суб'єктів права, яка здійснюється за їх волевиявленням; спрямована на здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків з метою забезпечення інтересів учасників суспільних відносин.

Класифікувати акти безпосередньої реалізації права можна за різними критеріями: за предметом правового регулювання (акти безпосередньої реалізації норм конституційного права та інші); за характером дій суб'єктів (акти безпосередньої реалізації права в пасивній та активній поведінці) тощо.

Висновки. Вищевикладене дозволяє сформулювати специфічну конструкцію у межах теорії правових актів: правотворчі – правоінтерпретаційні – правозастосовні акти – акти безпосередньої реалізації права, яка відображає роль і значимість кожного із них у системі, а їх взаємодія – стан реальних умов належного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Таку конструкцію можна охарактеризувати як систему правових актів, тобто стійку взаємодію правотворчих, правоінтерпретаційних, правозастосовних актів та актів безпосередньої реалізації права, що утворюють цілісний комплекс засобів правового регулювання суспільних відносин як необхідної умови належного здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, забезпечення інтересів учасників суспільного життя.

Так правотворчі акти, зокрема джерела права, містять загальнообов'язкові моделі поведінки суб'єктів права (учасників суспільних відносин); правоінтерпретаційні – правила-роз'яснення змісту норми чи принципу права; правозастосовні – конкретизовані щодо реальної соціальної ситуації нормативні приписи, що відображаються в індивідуальному приписі; акти безпосередньої реалізації права – забезпечують здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, забезпечення інтересів учасників суспільного життя. Відхилення від цієї конструкції викликає різноманітні деформації, створює перешкоди в досягненні основної мети – здійсненні суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, забезпеченні інтересів суб'єктів. Важливими факторами забезпечення ефективного функціонування системи правових актів у будь-якій державі є: створення правового моніторингу – системи спостереження, аналізу й оцінювання правових актів; регламентарних актів, які б фіксували відповідні положення щодо функціонування та розвитку правових актів; формування сучасної теорії правових актів.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. Москва: Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
2. Тихомиров Ю.А. Правовое регулирование: теория и практика. Москва: Формула права, 2010. 400 с.
3. Гайворонская Я.В. Проблемы теории правовых актов. Правоведение. 2008. № 4. С. 218–230. URL: <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1341812>.

4. Карабеков М.М. Правовые акты как средства формирования и реализации правовой политики: общетеоретический аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2010. 194 с.
5. Рабінович П.М. Правовий акт. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 523–524.
6. Сендецька Т.В. Визначення поняття «правовий акт» у правовій системі України. Форум права. 2011. № 3. С. 708–711. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 1998. Т. 2. 910 с.
8. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / уклад.: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с.
9. Всесвітній словник української мови. URL: <https://uk.worldwidedictionary.org/%D0%B0%D0%BA%D1%82>.
10. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. Москва: ИНФРА-М, 1998. 790 с.
11. Цвік М.В. Про систему юридичних актів. Вісник Академії правових наук України. 2002. № 4 (31). С. 14–24.
12. Босенко М. Суперечності у визначенні поняття «правовий акт». Віче. 2009. № 18. С. 27–29.
13. Сердюк І.А. Вживання термінів «правовий акт» і «юридичний акт» у сучасній юридичній науці. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 3. С. 24–27.
14. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / под общ. ред. М.Ю. Тихомирова. Москва: Изд. Тихомирова М.Ю., 2012. 1088 с.
15. Разметаєва Ю.С. Правовий документ. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 524–527.
16. Луць Л.А. Загальна теорія держави і права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2008. 412 с.
17. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под общ. ред. В.И. Даниленко; пер. с. фр. Москва: Изд. дом NOTABENE, 2000. 576 с.
18. Сердюк І.А. Акт безпосередньої реалізації норм права: поняття, особливості, види. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2016. № 4. С. 22–29.

МАКАРЕНКО Л. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 340.1

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

У статті досліджується правосвідомість як необхідна складова частина реалізації правосуб'єктності, оскільки без правосвідомості зазначена реалізація є неможливою. Це означає, що встановити характер правосвідомості суб'єкта не можна інакше, як у інтелектуально-вольовому виявленні єдиної свідомості людини через її поведінку. Зазначено, що саме правова практика виступає критерієм істинності не тільки правових знань, а і ціннісних оцінок кожною людиною правової дійсності – тих знань і оцінок, якими «заповнена» її правова свідомість і які втілюються в її поведінці у сфері права в процесі реалізації нею своєї правосуб'єктності.

Ключові слова: правова культура, правова свідомість, суб'єкт права, правосуб'єктність, правомірна поведінка.

В статье исследуется правосознание как необходимая составляющая реализации правосубъектности, поскольку без правового сознания указанная реализация невозможна. Это означает, что установить характер правосознания субъекта нельзя иначе, как в интеллектуально-волевом выявлении единого сознания человека через его поведение. Указано, что именно правовая практика выступает критерием истинности не только правовых знаний, но и ценностных оценок каждым человеком правовой действительности – тех знаний и оценок, которыми «заполнено» его правовое сознание и которые воплощаются в его поведении в сфере права в процессе реализации им своей правосубъектности.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, субъект права, правосубъектность, правомерное поведение.

This article examines the legal consciousness as a necessary component of the personality, because without awareness, the specified implementation is impossible. This means that the nature of consciousness of a person not otherwise in the intellectual-volitional reveal the common human consciousness through its behavior. Specify what the legal practice is a criterion of the truth of not only legal knowledge, but also values each person legal reality – the knowledge and evaluations which are “filled” its legal consciousness and which are embodied in his behavior in the field of law in the implementation of its legal personality.

Key words: legal culture, legal consciousness, legal entity, personality, good behavior.

Вступ. Актуальність дослідження цієї теми зумовлюється тим, що без визначення місця правової свідомості в структурі правової культури неможливо розробити та реалізувати наукову програму формування і розвитку правової культури в країні.

Суб'єкт права, володіючи правосвідомістю як вольовим станом духу, активним і творчим, що шукає в житті правильного і справедливого права, змушує людину вести боротьбу за його набуття та здійснення. Нормальна правосвідомість не зводиться до правильного знання позитивного права, взагалі не зводиться до самого тільки «знання», а включає всі основні функції душевного життя. Людина повинна «вкластися» своєю правосвідомістю в суспільне правове життя і правильно брати участь у його вибудові. У якості законодавця вона повинна творити закони з глибини своєї правосвідомості; як суддя та чиновник, вона повинна тлумачити і застосовувати закони так, як того вимагає її правосвідомість; а в якості пересічного громадянина – прийняти закон у свою правосвідомість, включити накази, заборони, дозволи, що містяться в законі, в процес мотивації своєї поведінки.

Постановка завдання. У статті досліджуються поняття «правосвідомість» і «правосуб'єктність» у контексті правової культури, проаналізовано професійну та компетентну правову свідомість, розглянуто об'єктивні та суб'єктивні умови правосуб'єктності.

Результати дослідження. На думку А.С. Бондарєва, правова культура є, перш за все, правовою властивістю суб'єктів права (і колективних, і індивідуальних). Вона є ступенем їх правової розвиненості, правової досконалості, рівнем їх здатності якісно творити й ефективно використовувати необхідні правові засоби для досягнення своїх правомірних цілей, інтересів і потреб, що перетворюють ці здібності в соціально-правову активність, втілюючи її результати в ті або інші правові цінності – продукти правової культури.

Це поняття правової культури вказує на дві форми її існування: «живу» і предметну. У живій формі правова культура належить індивідуально кожній людині. Її неможливо фізично відділити від людини, оскільки вона кориниться в правовій психіці та правомірній поведінці. Жива частина правової культури є системою, що складається зі знання права суб'єктом, його позитивної правової переконаності в ньому та соціально-правової активності його використання. Предметна частина правової культури складається з опредмечених результатів правокультурної діяльності суб'єктів права – правових, нормативних, правозастосовних, інтерпретаційних актів, правових договорів тощо [1, с. 6].

«Побачити» справжню сутність права, стверджує О. Палій, може тільки людина, яка досягла у своєму розвитку достатньо високого рівня свідомості взагалі й правосвідомості зокрема. А зрозуміти природу того чи іншого явища можна, лише звернувшись до філософії. Філософію цікавить світ у цілому і людина, яка пізнає світ, співвідношення її внутрішнього і зовнішнього світу. Категорії є відбиттям дійсності, ідеальною формою її практичного змінення [2, с. 94].

Те, що на стороні предметної діяльності людини виступає як реальний результат, на стороні мислення – як ідеальний результат. Ці дві сторони здатні перетворюватися одна в одну, оскільки теорія втілюється в практиці, а практика відбивається в теоретичному пізнанні. Справжнє розуміння природи логічних категорій можливе тільки за умови, якщо вони розглядаються як відбиття об'єктивного в суб'єктивному.

Перед людиною, зазначає далі автор, завжди стоїть проблема вибору: зі спектру можливостей, які перед нею відкриваються, обрати оптимальні в тих або інших обставинах. Це повною мірою стосується сфери розвитку права, процесу системної практичної реалізації правових можливостей. Успішна практична діяльність є показником істинності знання. Звідси випливає, що найбільш повне уявлення про об'єкт у нас може скластися тільки тоді, коли ми знаємо, як він поводитиметься на практиці. Такі «приховані» властивості, що виявляються у конкретних умовах, мають не тільки правові норми, а й суб'єкти права.

Поведінка людини, в т. ч. суб'єкта права, визначається взаємодією її особистих якостей – рівня професійних знань, світогляду, особистісних характеристик, – з тими умовами, в яких протікає її діяльність. Найкращі професійні здібності та якості можуть не реалізуватися, якщо умови діяльності суб'єкта такі, що не дають змоги їм здійснитися або створюють перешкоди, які заважають їх здійсненню повною мірою [2, с. 95].

Залежність правосвідомості суб'єкта права від тих умов, тих суспільних відносин, у яких здійснює свою діяльність цей суб'єкт, є ключовим питанням, без усвідомлення якого

не можна правильно пояснити співвідношення правової культури та правосвідомості. Характер цих умов визначається для суб'єкта права його положенням у системі суспільних відносин, тобто його соціальним статусом, який закріплюється в його правовому статусі, у правосуб'єктності.

Про той факт, що сучасна правова думка констатує вказану залежність, свідчить чимала кількість досліджень із проблематики правової культури.

Питання правосвідомості, відзначає О.А. Жидовцева, завжди було одним із центральних у теорії держави і права, але є особливо актуальним в умовах кардинальних змін політико-правового мислення, цінностей, змісту та засобів здійснення юридичної діяльності. Та найбільш актуальною є проблема професійної правової свідомості. Якщо для більшості індивідів правосвідомість є чинником, що детермінує ефективність задоволення їх власних потреб, то від правосвідомості людей, чия професійна діяльність має юридичний характер, пов'язана з реалізацією правових приписів, залежить ефективність реалізації інтересів інших суб'єктів. Розвиненість елементів професійної правосвідомості зумовлює дієвість правового регулювання [3, с. 307].

Формування професійної культури майбутніх юристів розглядає у своєму філософсько-правовому дослідженні Б.О. Чупринський, підкреслюючи, що рівень правосвідомості юриста залежить як від професійних чинників, так і від стану законності та цивілізованого правопорядку в державі. Правосвідомість юриста повинна мати професійний характер [4, с. 9].

А.І. Луцький трактує правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Як різновид індивідуальної свідомості, вказує він, правосвідомість, будучи внутрішньою суб'єктивною якістю психіки, формується під впливом індивідуальних унікальних обставин життя конкретної людини. Її особливості залежать від характеру особи, її потреб і мотивів, цілей і ціннісних орієнтацій та ін. Водночас вона є продуктом суспільно-історичного розвитку та філогенезу людства. Автор визначає індивідуальну правосвідомість як «соціально детерміновану, індивідуально зумовлену систему знань і ціннісних орієнтацій, які визначають правомірну (законослухняну) або неправомірну (протиправну) поведінку особи».

Різновиди групової правосвідомості, на думку А.І. Луцького, залежать від обраного контексту дослідження: правосвідомості молоді, студентів, підлітків, етнічної, учасників дорожнього руху, професійної правосвідомості тощо. Та чи інша соціальна група є складовою частиною суспільства, тому її правосвідомість завжди залежить від правової ідеології, а також розповсюджених у соціумі оцінок, імперативів, установок і стереотипів тощо. Водночас правосвідомість соціальної групи є відображенням її власних групових цінностей, критеріїв, стандартів. Вони є продуктом особливого місця цієї групи в системі суспільства, її специфічної діяльності тощо. Наприклад, своєрідність правової свідомості етнічної групи зумовлена її соціокультурними традиціями та національно-психічними особливостями; на правосвідомість груп віруючих впливає система релігійних поглядів, ритуалів тощо; на правосвідомість професійних груп чинить вплив спеціальна освіта і специфіка професії тощо.

У правосвідомості суспільства представлено тип правових відносин, який детермінується історично визначеною системою економічних і політичних відносин і є іманентним усьому суспільству. Правосвідомість суспільства відображає «правову природу речей», принципи і схеми правової взаємодії, які затверджені в соціумі незалежно від суб'єктивних намірів і побажань. Такий тип правосвідомості є мисленнєвим вираженням реального процесу [5, с. 55].

Л.Д. Куренда зазначає, що важливою передумовою ефективної діяльності правових інститутів є розвинена професійно-правова свідомість. Вона значною мірою визначає якість юридичної практики, діяльність державних інституцій і місцевого самоврядування. Тому значну кількість наукових праць присвячено вивченню поняття правосвідомості або вивченню професійної правосвідомості окремих груп (суддів, співробітників органів внутрішніх справ, нотаріусів тощо). Недостатньо обґрунтованим залишається критерій вирізнення професійної правосвідомості як різновиду свідомості правової, не встановлені її відмінності від інших видів останньої, недостатньо вивчені деформації професійної правосвідомості та ін.

Термін «професійна правосвідомість» може вживатися для позначення поняття, яке відбиває правову свідомість юристів як соціальної групи і якісно своєрідний рівень сприйняття правових явищ. Іншими словами, професійну правосвідомість можливо вивчати і як різновид групової, і як специфічний спосіб опанування правової дійсності. Тлумачення її виключно як правової свідомості юристів є однобічним, неповним. Немає достатніх підстав включати в групову професійну правосвідомість установку на неухильну реалізацію правових цінностей, оскільки вона може бути хибною, деформованою [6, с. 41].

У професійному аспекті дослідив правосвідомість військовослужбовців-прикордонників В.І. Царенко [7]. Правову свідомість працівника міліції розглядає у своїй дисертації О.В. Цуркан [8].

Останнім часом, вказує А.В. Званчук, у теоретико-правовій проблематиці розробляється категорія «компетентна правова свідомість» як така, що відбиває специфіку відображення і сприйняття права фахівцями неюридичних спеціальностей. Це категорії фахівців, які, не маючи спеціальної юридичної освіти, у процесі своєї професійної діяльності застосовують правові приписи, сприяють реалізації прав громадян. Відтак ці фахівці набувають рівня правової свідомості та правової культури, необхідного для успішного, в рамках вимог діючого права, виконання їх службових повноважень. До таких належать управлінці системи державних органів і місцевого самоврядування, керівники установ і організацій, педагоги та вихователі, представники правозахисних громадських організацій, повсякденна професійна діяльність яких містить певні елементи юридичної діяльності. Цю правозастосовну діяльність здійснюють непрофесійні юристи, але для громадянина, який звертається до органу державної влади чи місцевого самоврядування, не це є важливим, а те, щоб його питання вирішилося відповідно до чинного права. У цьому сенсі на передній план виходить компетентність працівника у вирішенні питань правового характеру.

Із цього випливає і значущість формування правової свідомості такого роду суб'єктів. Зазначений різновид правосвідомості можна назвати «компетентною правосвідомістю», на відміну від правосвідомості юристів-професіоналів [9, с. 681–682].

Інституціоналізація компетентної правової свідомості відбиває, з одного боку, складний і довготривалий процес правової регламентації різних видів професійної неюридичної діяльності, а з іншого – особливості правосприйняття представниками цих професій, що у підсумку «кристалізується» у певні структурні утворення в суспільній правосвідомості. Компетентна правосвідомість виявляє себе на рівні індивідів, груп і також є складовою частиною суспільної правосвідомості.

Теоретиками права досліджуються різновиди групової правосвідомості в різноманітних контекстах. Це правосвідомість молоді, шкільної молоді, студентської молоді, підлітків, етнічна, правосвідомість учасників дорожнього руху, юристів тощо. Компетентна ж правова свідомість ще не отримала висвітлення у науковій літературі на рівні, який відповідав би значущості й актуальності проблеми [9, с. 682].

У наведених міркуваннях і дослідженнях різних авторів підтверджується зроблений вище висновок про залежність правосвідомості від тих суспільних відносин і умов, які визначають статус суб'єкта права, правосуб'єктність. На наш погляд, правосвідомість не можна включати безпосередньо в структуру правової культури і взагалі охоплювати поняттям останньої. Правосвідомість є властивістю психіки суб'єкта відбивати у відчуттях, уявленнях і думках об'єктивно існуючу правову дійсність і правову культуру як належність вказаної дійсності. Як ця властивість, правосвідомість не належить об'єктивній дійсності, а є атрибутом самого суб'єкта як суб'єкта права, в діяннях якого (правомірних або протиправних) вона себе виявляє як дійсна правосвідомість.

Лише у реалізації правосуб'єктності може бути об'єктивно представлена дійсна якість правосвідомості конкретного суб'єкта права, її дійсний зміст для сприйняття його всіма іншими суб'єктами. Тому слушно О. Палій відзначає, що поведінку суб'єкта права визначає не сама його правосвідомість як така, а взаємодія його особистих якостей з умовами, в яких протікає його діяльність; і тому найкращі професійні здібності та якості можуть

не реалізуватися, якщо умови діяльності суб'єкта не дають змоги їм здійснитися або перешкоджають їх здійсненню повною мірою.

Тобто, правосвідомість, що перебуває виключно «всередині голови» як лише внутрішній психічний феномен, як її уявляє багато хто з авторів, не є дійсною правовою свідомістю. На наш погляд, поняття правосвідомості треба пов'язувати не з абстрактними індивідами чи їх групами, а саме із суб'єктом права, якого не може бути без об'єкта і предметної діяльності суб'єкта щодо цього об'єкта, тобто без реалізації правового статусу суб'єкта в якості суб'єкта права і відповідних правовідносин.

Правосвідомість, наголошуємо на цьому, ми розглядаємо як необхідну складову частину реалізації правосуб'єктності, оскільки без правосвідомості зазначена реалізація є неможливою. А це означає, що встановити характер правосвідомості суб'єкта не можна інакше, як у інтелектуально-вольовому виявленні єдиної свідомості людини через її поведінку.

Моральна, політична, правова, релігійна свідомість – лише окремі аспекти виявлення людської свідомості взагалі, особливі способи чи форми її існування, які не можуть бути розділені без звернення до практичної діяльності людини. Тільки в ній міститься той об'єктивний чинник, який «сепарує» єдину свідомість людини на її окремі «сектори» (моральний, політичний, правовий, релігійний тощо).

Так, наприклад, політик обманює виборців популістськими обіцянками, не збираючись їх виконувати; з міркувань політичної доцільності порушує взяті на себе зобов'язання перед партнерами по партії чи коаліції; однак він не порушує жодних законів держави, дотримується норм права. У такому разі його індивідуальна свідомість виглядає досить неоднозначно: як аморальна (обман виборців), ефективна та продуктивна (або неефективна і контрпродуктивна) з погляду політики і водночас бездоганна з позиції права свідомість.

Не існує інших критеріїв для характеристики правосвідомості людини, ніж її поведінка (правомірна або неправомірна) в певних правовідносинах щодо реалізації її конкретної правосуб'єктності. Саме правова практика виступає критерієм істинності не тільки правових знань, а й ціннісних оцінок кожною людиною правової дійсності – тих знань і оцінок, якими «заповнена» її правова свідомість і які втілюються в її поведінці у сфері права в процесі реалізації нею своєї правосуб'єктності.

Вважаємо, що правова свідомість «всередині голови» не є дійсною правосвідомістю, а виступає лише як потенційна «правосвідомість у собі», винятково «чиста» суб'єктивність, що не має об'єктивного значення і тому не може бути сприйнята й оцінена певним чином.

Зміст цієї правосвідомості залежно від обставин трансформується від його незначних змін аж до протилежного в реальній поведінці чи окремих діях суб'єкта права. Тому у визначенні поняття правосвідомості має значення не лише її «позитивний» зміст, але і його деформації, яких правосвідомість зазнає під дією вказаних обставин.

Відомо, стверджує Г.В. Свириденко, що правосвідомість – це складна конструкція, яка характеризується психологічними та правовими ознаками і виражає ставлення особистості до права та його вимог. Поведінка людини у сфері права, її узгодження з правовими вимогами або визначення відповідних меж такого узгодження безпосередньо залежать від правосвідомості. Правосвідомість поєднує позитивні та негативні елементи, які формуються під впливом різних чинників.

Так, позитивні складові частини правосвідомості формуються під впливом позитивних наслідків дії права і засновані на усвідомленому переконанні про необхідність дотримуватися правових приписів. В основі негативних елементів правосвідомості – такі об'єктивно-суб'єктивні чинники, як наявність прогалин у праві, невідповідність правових норм об'єктивним соціокультурним умовам розвитку, ступінь залучення особи до певних соціальних процесів, рівень правової обізнаності тощо. Правомірна поведінка залежить найперше від правової ціннісної орієнтації суб'єкта як основи формування стереотипів людської поведінки. Для успішного внутрішнього, суб'єктивного сприйняття права необхідно включення його змісту до процесу загальної соціалізації особистості [10, с. 110–111].

У цьому зв'язку наведемо думку М. Вопленка про те, що правосвідомість має оціночний і водночас нормативний характер. Вона оцінює правове буття з погляду законного і незаконного, справедливого і несправедливого, морального й аморального тощо. Думки щодо цінності, соціальної корисності правових явищ орієнтують людей у їх життєдіяльності. Оцінки законності, правосуддя, діючого законодавства і практики його реалізації дають змогу своєчасно й адекватно реагувати на світ правових явищ, формувати до них своє ставлення. Оціночне ставлення людей до права, що міститься у правовій свідомості, виступає однією з форм її нормативності, яка однак не є тотожною нормативності правових норм. Остання виступає як безумовна обов'язковість нормативних велінь, що спирається на державний примус.

Правосвідомість і її зміст такої обов'язковості не має, вона може лише «закликати», орієнтувати особистість у її пізнавальній і практичній діяльності, залишаючи їй простір і суб'єктивні можливості самовираження волі. Очевидно, що це нормативність особливого роду. У сучасній науковій літературі відзначається, що всі форми суспільної свідомості нормативні в тому, що вони впливають на індивідуальну свідомість особистості, ставлячи проблему вибору варіанта її поведінки [11, с. 8].

Варто наголосити, що правосуб'єктність є початковою умовою правової активності людини, вона визначає можливості задоволення її потреб та інтересів у сфері права: виступає людина як пасивний об'єкт владного впливу держави чи як повноправний учасник правових відносин. Зміст правосуб'єктності не є фіксованим і однакоим для всіх людей, а має мінливий характер і залежить від ряду соціальних факторів, що впливають на соціальний статус особистості. До об'єктивних умов правосуб'єктності відносять: рівень економічного розвитку суспільства і спосіб господарювання; політичний режим і державний устрій; ідеологію, громадську думку, культурні і психологічні стереотипи свідомості; волю правлячої еліти. Щодо суб'єктивних (індивідуальних) умов правосуб'єктності, то правосуб'єктність є у кожної живої людини, незалежно від індивідуальних властивостей її особистості. А тому правосуб'єктність залежить від зовнішніх умов, із якими чинний правопорядок пов'язує певні права й обов'язки суб'єктів.

Основною соціальною якістю, що перетворює людину в правосуб'єктного індивіда, стверджує Є.І. Бур'янова, є здатність сприймати й оцінювати оточуючу реальність, самостійно приймати рішення та здійснювати їх. Для характеристики правосуб'єктності індивіда не має значення спрямованість його поведінки, соціально корисний чи небезпечний характер установок особистості. Асоціальна особистість із кримінальними схильностями правосуб'єктна тією ж мірою, що й законослухняний громадянин (всі можливі подальші обмеження правосуб'єктності мають наступний, юридично сконструйований характер).

Людина набуває навичок соціальної поведінки впродовж тривалого часу після народження. Задача права – встановити той хронологічний момент, коли обсяг цих навичок досягатиме рівня, достатнього для «допуску» конкретної людини до участі в правовому житті суспільства.

Зазвичай ця проблема вирішується шляхом поетапного, «дозованого» розширення правосуб'єктності у міру дорослішання. Вік є фундаментальною умовою правосуб'єктності, а його вплив на зміст правосуб'єктності залежить від сфери регульованих суспільних відносин. Найбільш суттєву роль відіграє вік індивіда в правових відносинах двох типів: політичних, що складаються з приводу влади, та майнових, що виникають із приводу матеріальних благ. У сфері особистих прав значення віку не таке велике, тут у повну силу діє принцип рівноправ'я [12, с. 3].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що правосвідомість, як необхідну складову частину реалізації правосуб'єктності, отримує кожна людина як суб'єкт права від її народження. З віком зростає дієздатність суб'єкта права, тобто здатність реалізувати права й обов'язки в межах широкого кола правовідносин. Водночас ці міркування вказують на те, що правосуб'єктність визначається безпосередньо не якістю правосвідомості особи, а тими об'єктивними умовами (ідеологією, громадською думкою, культурними і психологічними

стереотипами свідомості, волею правлячої еліти), які «дозують» розширення правового статусу людини. Тобто, правосуб'єктність не залежить від індивідуальної свідомості суб'єкта права, його особистісних установок, вона залежить від суспільної свідомості, що її виражає законодавець, скеровуючи у відповідне русло правові установки суб'єктів правових відносин.

Список використаних джерел:

1. Бондарев А.С. Правосознание – неотъемлемая и ведущая часть правовой культуры. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2016. Вып. 1 (31). С. 6–15.
2. Палий О.Н. Юридическая практика как источник и цель формирования правового сознания. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. Вип. 20. С. 94–96.
3. Жидовцева О.А. Структура та функції професійної свідомості. ФП. 2012. № 1. С. 307–312.
4. Чупринський Б.О. Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12; Львівський державний ун-т внутрішніх справ. Львів, 2010. 21 с.
5. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 50–60.
6. Куренда Л.Д. Щодо розуміння професійної правосвідомості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. I. Т. 1. С. 40–43.
7. Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2003. 18 с.
8. Цуркан О.В. Правова свідомість працівника міліції: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Львів, 2013. 18 с.
9. Званчук А.В. Компетентна правосвідомість: інституціоналізація, зміст та сфера виявлення. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 55. С. 680–686.
10. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: сучасний контекст: монографія. К.: Видавництво «Юридична думка», 2018. 212 с.
11. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура: учеб. пособ. Волгоград: ВолГУ, 2000. 52 с.
12. Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида (общетеоретический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 29 с.

МЕЛЬНИЧУК С. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
(Прикарпатський факультет
Національної академії внутрішніх справ)

УДК 340.12(477)

РОЛЬ МОНІТОРИНГУ У ПРОЦЕСІ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА

Стаття присвячена правовому моніторингу та його ролі у процесі вдосконалення правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна. Аналіз наукового розуміння цього явища сприяв формуванню уявлення про його можливості. Вказано на важливість наскрізного здійснення правового моніторингу щодо правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна. Спрогнозовано перспективні зміни правових форм реалізації функцій сучасної держави та їх результатів за участі правового моніторингу.

Ключові слова: моніторинг, правовий моніторинг, правові форми, держава, функції сучасної держави, законотворчість, правозастосовна форма, інтерпретаційно-правова форма, підзаконна правотворча форма, нормативно-договірна правотворча форма.

Статья посвящена правовому мониторингу и его роли в процессе совершенствования правовых форм реализации функций современного государства Украина. Анализ научного понимания этого явления способствовал формированию представления о его возможностях. Указано на важность сквозного осуществления правового мониторинга относительно правовых форм реализации функций современного государства Украина. Спрогнозированы перспективные изменения правовых форм реализации функций современного государства и их результатов при участии правового мониторинга.

Ключевые слова: мониторинг, правовой мониторинг, правовые формы, государство, функции современного государства, законотворчество, правоприменительная форма, интерпретационно-правовая форма, подзаконная правотворческая форма, нормативно-договорная правотворческая форма.

The scientific article is devoted to legal monitoring and its role in the process of improving the legal forms of realizing the functions of the modern state of Ukraine. An analysis of the scientific understanding of this phenomenon contributed to the formation of an idea of its capabilities. It is pointed out the importance of the through implementation of legal monitoring of legal forms of realizing the functions of the modern state of Ukraine. Prospective changes in the legal forms of realizing the functions of the modern state and their results with the participation of legal monitoring are forecasted.

Key words: monitoring, legal monitoring, legal forms, state, functions of the modern state, law-making, law-enforcement form, interpretive-legal form, sub-law-making form, normative-contractual law-making form.

Вступ. Успіх державотворчих процесів, що відбуваються нині в Україні, залежить від багатьох чинників. Вагому роль у них відіграють і правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна, завдяки яким функції держави, її завдання фіксуються, конкретизуються та розвиваються в джерелах права, індивідуалізуються в правозастосовних актах. Незважаючи на деяку нормативну регламентацію правових форм, яка зазвичай стосується їх організації та порядку за відсутності законодавчого регулювання техніко-технологічних вимог як до правотворчої, інтерпретаційно-правової, правозастосовної форми, так і до їх результатів, вони не позбавлені недоліків. Такі обставини негативно впливають на реалізацію функцій сучасної держави Україна і зумовлюють пошук ефективних способів удосконалення правових форм. Правовий моніторинг є одним із таких способів, адже за його допомогою можна з'ясувати реальний стан правотворчої, інтерпретаційно-правової, правозастосовної форми та їх результатів, а також виявити відхилення та змоделювати їх усунення.

Моніторинговій діяльності за нинішніх умов життєдіяльності суспільства надається вагоме значення. У юридичній літературі (вітчизняній і зарубіжній) міститься низка наукових праць, присвячених різним його аспектам. В Україні питання, пов'язані з моніторингом у правовій сфері (правовий моніторинг), знайшли відображення в працях Т. Анцупової, М. Афанасьєвої, Т. Барабаш, Ю. Градової, В. Косовича, Н. Нижник, І. Онищука та ін. Достатньо розробленими вони є і в зарубіжній науці. У роботах містяться визначення поняття правового моніторингу, однак вони різняться, мають різний обсяг і зміст залежно від явища, на яке він спрямовується. Водночас автори наголошують на необхідності використання моніторингу щодо правотворчої діяльності, нормативно-правових актів, нормотворчого процесу та ін.

Моніторинг не розглядався з позиції способу удосконалення правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна, хоча це є важливою передумовою досягнення мети на шляху побудови демократичної, соціальної, правової держави.

Постановка завдання. З огляду на вказане мета статті полягає в розкритті можливостей моніторингу щодо вдосконалення правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна.

Результати дослідження. У сучасній вітчизняній юридичній літературі правовий моніторинг розглядають як «самостійний, спеціальний вид правового контролю та періодичне (постійне) стеження за динамікою і статикою правових відносин і норм, за взаємозв'язком формалізованої правотворчості та правозастосування; інноваційний прагматичний метод отримання знання про якість та ефективність нормативно-правових актів, який поєднує інформаційний (демонстраційний), аналітичний, інтерпретаційний, експертний, прогнозний, системний супровід правотворчості та правозастосування» (І.І. Онишук) [1, с. 32], «комплекс взаємопов'язаних організаційно-управлінських процедур, що передбачає збір, систематизацію й узагальнення інформації про виконання завдань і досягнення показників, визначених документами державного стратегічного планування з метою оцінки результативності й ефективності їх виконання» [2].

Авторами демонструються основні ознаки правового моніторингу, а також опосередковуються його можливості, які можна використовувати з метою удосконалення правових форм реалізації функцій сучасної держави. Адже, зважаючи на пропонуване розуміння правового моніторингу, можна припустити, що завдяки йому можна оцінити результативність реалізації функцій сучасної держави у правових формах і виявити їх ефективність у цьому процесі.

Це не єдині визначення поняття «правовий моніторинг». Ю.В. Градова, обґрунтовуючи необхідність прийняття Закону України «Про правовий моніторинг», надає декілька визначень, зокрема: поняття «правовий моніторинг», «моніторинг законодавства», «моніторинг правозастосовної практики», відповідно до яких правовий моніторинг – це систематична, комплексна, в межах законодавчо визначених повноважень діяльність органів публічної влади та громадських формувань, спрямована на спостереження, аналіз та оцінку правової системи з метою поліпшення її сучасного стану та прогнозування її подальшого розвитку; «моніторинг законодавства» – планомірна діяльність уповноважених суб'єктів щодо систематичного збору, узагальнення й аналізу інформації про закони та інші нормативно-правові акти на пред-

мет їх відповідності Конституції і Законам України з метою оцінки результативності чинного законодавства і прогнозування його ефективності; «моніторинг правозастосовної практики» – планова, систематична і комплексна діяльність уповноважених суб'єктів щодо здійснення збору, аналізу, узагальнення й оцінки інформації про практику застосування законодавства щодо виявлення його відповідності планованому результату правового регулювання [3, с. 47].

Втім, у законопроекті така множинність поняття правового моніторингу згідно зі сферами його здійснення є зайвою, адже вони не вичерпуються законодавчою та правозастосовною практикою. Поза увагою залишаються підзаконна сфера, нормативно-договірна, інтерпретаційно-правова тощо.

Н. Нижник, І. Гуменюк, О. Муза вважають, що моніторинг законодавства – це систематична, комплексна діяльність органів влади, наукових установ, інститутів громадянського суспільства з оцінки, аналізу, узагальнення результатів дії норм права та прогнозування розвитку законодавства. Його основне призначення як об'єктивного явища – спостереження за системою законодавства, виявлення прогалин, суперечностей, корупціогенності положень правових актів, дефектності, дублювання та інших характеристик нормативного масиву [4, с. 23, 24].

Таким чином, у юридичній літературі наявні різні однотипні за змістом визначення поняття «моніторинг», «правовий моніторинг». Тож погоджуємося з І.П. Фарман, що моніторинг синтезує багато функцій, використовує різні засоби спостереження і пояснення, по суті, всі традиційні методи дослідження. Однак під час проведення моніторингу застосовується конкретніший і чітко спрямований порівняно зі звичайним аналіз. Це може бути і частковий, і вибірковий аналіз, який має початкову умову, завдання і задалегідь сформульоване цільове призначення. У разі його проведення розмежовується сам процес дослідження того чи іншого явища і його результат, і тоді моніторинг набуває значення способу відстеження процесу, поетапного спостереження, контрольного вимірювання чогось, що вже існує, частково визначене і піддається спостереженню, як щось тією чи іншою мірою відоме [5, с. 258].

Щодо суб'єктів його здійснення, то погляди різняться. Наприклад, вважається, що це «діяльність органів публічної влади та громадських формувань» [3, с. 47]. «Суб'єктом правового моніторингу є спеціально уповноважені державні органи, оскільки правовий моніторинг – це офіційна діяльність держави зі спостереження за правотворчим процесом і реалізацією нормативного правового масиву» [6].

Зазвичай моніторинг покладається на суб'єкта (орган держави, її підприємство чи установу), який покликаний виконувати функції сучасної держави в котрійсь із правових форм. Однак такий моніторинг є неефективним з огляду на суб'єктивний фактор впливу. Тому суб'єктами здійснення правового моніторингу правових форм реалізації функцій сучасної держави мають бути незалежні інституції з чіткими завданнями та повноваженнями з достатнім (збалансованим, обґрунтованим) нормативним, науково-методичним, матеріально-технічним забезпеченням, які мають нести адекватну юридичну відповідальність за виявлені недоліки у своїй діяльності (бездіяльності).

На думку Т. Анцупової, «у контексті права Ради Європи моніторинг – це комплекс регулярних процедур, пов'язаних із наглядом, вивченням, аналізом, оцінкою, нагадуванням та прогнозуванням і контролем, що здійснюються органами та спеціалізованими установами Ради Європи з метою відстеження виконання державами-членами взятих на себе зобов'язань, а також запобігання порушенням прав людини та зміцнення демократичної стабільності в Європі» [7, с. 164].

У зарубіжних країнах, за цитуванням Н.Р. Нижник, «проведення моніторингу нормативно-правових актів є завданням правової політики. Уперше елементи оцінки регулюючого впливу були розроблені наприкінці 1970-х рр. У середині 1980-х – в Австралії, Великій Британії, Нідерландах і Німеччині. Сьогодні така система застосовується не тільки у розвинених країнах, а й у країнах, що переживають кардинальні перетворення (Болгарія, Хорватія, Сербія, Румунія, Естонія та ін.), а також у пострадянських країнах – Російській Федерації, Молдові, Киргизії [8, с. 51].

У Республіці Казахстан розроблені та впроваджуються Методичні рекомендації з проведення правового моніторингу нормативних правових актів і з підготовки Концепцій і проектів НПА.

Мета такого правового моніторингу полягає в отриманні необхідної інформації для комплексного аналізу стану системи законодавства, оцінки ефективності функціонування правової системи, вироблення на підставі результатів моніторингу пропозицій щодо вдосконалення законодавства, з одного боку, і підвищення правової культури в діяльності організацій і громадян, з іншого боку [9].

Натомість М. Афанасьєва зазначає, що сучасний стан правового моніторингу в Україні характеризується переважно разовими заходами, у його проведенні відсутній складник, що координує й узагальнює результати [10, с. 28]. Водночас нині для України питання моніторингу виконання положень Угоди про асоціацію є першочерговими. Не менш важливими є й питання, пов'язані з трансформаціями у багатьох сферах державотворення, в т. ч. і щодо реалізації функцій сучасної держави Україна.

М.О. Лисенко вважає, що метою правового моніторингу є створення ефективного та якісного законодавства, забезпечення принципу законності у правотворчій діяльності органів виконавчої влади та прав і свобод людини і громадянина [11, с. 102].

На думку Н. Нижник, І. Гуменюк, О. Муза, запровадження у законотворчість і правозастосування механізмів правового моніторингу стане дієвим засобом досягнення належної якості законів, створення сучасної ефективної системи права. Особливу увагу необхідно приділити моніторингу проекту законодавчого акта, який доцільно поділити на такі підвиди: моніторинг законодавчої ініціативи; моніторинг законодавчої пропозиції; моніторинг законопроекту [4, с. 23, 24].

Ю.В. Градова зазначає, що правовий моніторинг дозволяє встановити стійкий зв'язок між законодавчою діяльністю і її кінцевими результатами, перш за все, з метою удосконалення і розвитку національного законодавства. Системний підхід до аналізу законодавства, який проводиться з метою виявлення прогалин у правовому регулюванні, а також колізій нормативних правових актів, має величезне значення для вдосконалення нормотворчої діяльності [3, с. 46].

А.В. Павлушкин, С.Б. Нанба стверджують, що запровадження моніторингу правозастосування в Російській Федерації дало позитивні результати. Правовий моніторинг дозволив відстежувати якість нормативних правових актів, що приймаються і діють, оцінювати стан системи права, здійснювати її своєчасне корегування на основі даних про проблеми правозастосування, викликані недоліками нормативної основи, а також визначати витрати і вигоди як для держави, так і для суб'єктів підприємницької діяльності, тим самим відіграючи значну роль в оптимізації законотворчості [12, с. 18, 24].

Висновки. Правотворча, інтерпретаційно-правова та правозастосовна форма реалізації функцій держави Україна є діяльністю уповноважених суб'єктів щодо реалізації функцій сучасної держави Україна. Кожній із зазначених правових форм притаманний процесуально-процедурний характер, що вказує на етапність і послідовність дій, які утворюють стадії. Тому правовий моніторинг правових форм (як спосіб їх удосконалення) має бути наскрізним, тобто відбуватися на всіх етапах реалізації функцій сучасної держави Україна у правових формах, від виявлення правотворчого інтересу, його формалізації у джерелах права аж до його застосування та впливу на рівень правової свідомості, правової культури уповноважених суб'єктів і суспільства загалом. Адже правотворча, інтерпретаційно-правова, правозастосовна форма латентно опосередковуються такими явищами, як правосвідомість, правова культура.

Спостереження за правовими формами реалізації функцій сучасної держави Україна має бути постійним, що дасть змогу не лише виявляти об'єктивні зміни у суспільстві, які потребують законодавчого регулювання, а й конкретизувати завдання, чітко визначати обсяг і межі діяльності держави, що дасть змогу уникнути дублювань та інших деформацій, і встановити необхідну кількість органів держави (не створюючи їх безмежну кількість і не дозволяючи навантаження на державний бюджет), а також визначити їх повноваження, потрібні для здійснення саме такого обсягу і меж цієї діяльності для реалізації функцій сучасної держави.

Проміжні чи загальні висновки правового моніторингу виявлятимуть різноманітні погрішності тієї чи іншої правової форми зокрема та з урахуванням цілісного процесу реалізації функцій сучасної держави Україна. Тож правовий моніторинг дасть змогу усунути всі недоліки правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна в цілому, а також оцінити

їх результативність та ефективність не тільки в процесі розв'язання завдань, реалізації функцій, але й досягнення мети сучасної держави. Адже елементи планування та програмування, властиві правовому моніторингу, збалансують процес реалізації функцій сучасної держави Україна у правових формах, зробилять його системним, оскільки безсистемність зумовлює відсутність уявлення про достатність виявлення потреби у фіксації, конкретизації, створення правил-роз'яснень щодо завдань, функцій сучасної держави, механізмів їх здійснення.

Планування починається з усвідомлення мети сучасної держави Україна, її завдань, функцій і формування схеми їх виконання разом із механізмами їх здійснення, встановлення термінів для отримання результату та ін. Таким чином, планування перетинається з прогнозуванням, яке розкриває ефективність впливу на об'єкт у реальному часі та в майбутньому. Аналіз такого впливу є «процесом визначення проблем і цілей регулювання, вибору альтернатив досягнення цих цілей, з метою виключення надмірного і необдуманого регулювання і використанням наукових технік, які піддаються перевірці, і на основі всієї наявної доступної інформації, а також з урахуванням різних думок, отриманих у ході консультацій, аналізу витрат і вигод, обраних альтернатив» [13].

Використання правового моніторингу на постійній основі внесе позитивні зміни у кожен з правових форм, які нині не позбавлені суттєвих недоліків.

Список використаних джерел:

1. Онищук І.І. Правовий моніторинг: теоретичні та прикладні засади: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 554 с.
2. Експертний висновок щодо проекту Закону України «Про державне стратегічне планування» підготовлено в рамках проекту Української асоціації оцінювання «Посилення децентралізації в Україні» за фінансової підтримки Національного фонду на підтримку демократії. URL: http://www.ukreval.org/images/news/2018-01-08-eksp-vysnovky/expertyza-proekt-ZU_04.12.2017.pdf.
3. Градова Ю.В. Щодо необхідності розробки та прийняття Закону України «Про правовий моніторинг». Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. Вип. 24. С. 46–48.
4. Нижник Н., Гуменюк І., Муза О. Концептуальні основи утвердження правового моніторингу в Україні. Вісник Національної академії правових наук. 2013. № 4 (75). С. 21–29.
5. Фарман І.П. Мониторинг как метод исследования и представления знания. Философия науки. Вып. 17. Эпистемологический анализ коммуникации / под ред. Г.Д. Левина, Е.О. Труфановой. М.: ИФ РАН, 2012. С. 256–269.
6. Кузнецов П.У. Информационные технологии в юридической деятельности: учебник. М.: Издательство Юрайт, 2018. 325 с.
7. Анцупова Т. Поняття та сутність міжнародно-правового моніторингу у контексті права Ради Європи. Юридичний вісник. 2013. № 2. С. 161–165.
8. Нижник Н.Р. Правовий моніторинг як необхідна складова законотворчого процесу. Вісник Центральної виборчої комісії. 2014. № 2 (29). С. 50–54.
9. Міністерство юстиції Республіки Казахстан: «Методичні рекомендації щодо проведення правового моніторингу нормативно-правових актів і підготовки концепції проєктів НПА». URL: <http://www.minijust.kz/ru/node/15896>.
10. Афанасьєва М. Правовий моніторинг в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку. Юридичний вісник, 2016. № 3. С. 26–31.
11. Лисенко М.О. Правовий моніторинг як адміністративно-правовий засіб забезпечення законності у правотворчій діяльності органів виконавчої влади. Часопис Київського університету права. 2014. № 3. С. 101–105.
12. Павлушкин А.В., Нанба С.Б. Правовой мониторинг межгосударственных актов. Журнал российского права. № 4. 2015. С. 18–24.
13. Матеріали Європейської Комісії щодо оцінки впливу. URL: http://ec.europa.eu/governance/impact/index_en.htm.

ПАНЬКО М. Є.,

аспірант

кафедри кримінального права та процесу
(Львівський торговельно-економічний
університет)

УДК 343.13 (477)

**ПЕРЕВІРКА Й ОЦІНКА ДОКАЗІВ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ
ДОКАЗУВАННЯ ОБСТАВИН, ЯКІ Є ПІДСТАВОЮ
ДЛЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ
ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ**

У статті вивчаються особливості перевірки й оцінки доказів як структурних елементів доказування для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру. Особливу увагу приділено взаємозв'язку перевірки й оцінки доказів. Розкрито їх поняття та властивості, надано їх загальну характеристику. За результатами дослідження приписів чинного законодавства, наукових позицій теоретиків права та судової практики виділяються окремі дискусійні аспекти та проблемні моменти у контексті застосування заходів кримінально-правового характеру.

***Ключові слова:** доказування, юридична особа, заходи кримінально-правового характеру, перевірка, оцінка, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.*

В статье изучаются особенности проверки и оценки доказательств как структурных элементов доказывания для применения в отношении юридических лиц мер уголовно-правового характера. Особое внимание уделено взаимосвязи проверки и оценки доказательств. Раскрыто их понятие и свойства, представлено их общую характеристику. По результатам исследования предписаний действующего законодательства, научных позиций теоретиков права и судебной практики выделяются отдельные дискуссионные аспекты и проблемные моменты в контексте применения мер уголовно-правового характера.

***Ключевые слова:** доказывание, юридическое лицо, меры уголовно-правового характера, проверка, оценка, следственные (розыскные) действия, негласные следственные (розыскные) действия.*

The article examines the peculiarities of verification and evaluation of evidence as structural elements of evidence for the application of criminal-law measures against legal entities. Particular attention is paid to the relationship between verification and assessment of evidence. Their concepts and properties are revealed, their general characteristic is given. According to the results of the study of the requirements of the current legislation, the scientific positions of the theorists of law and judicial practice, separate discussion points and problem points are distinguished in the context of the application of measures of a criminal law nature.

***Key words:** evidence, legal entity, measures of a criminal-law nature, verification, evaluation, investigation (search) actions, secret investigative (search) actions.*

Вступ. Доказування є фундаментальною науковою і правовою категорією кримінального процесу, яка визначає його основний зміст, функціонування усіх його інститутів і впливає на організацію та діяльність правозастосовних органів, які здійснюють криміналь-

не провадження, а також усіх інституцій, які забезпечують здійснення цього провадження [1, с. 63]. Воно полягає у складному та багатогранному відображенні правозастосовної діяльності, яка спрямована на встановлення об'єктивної істини у справі та є поєднанням практичних дій і мислення, фізичної і розумової діяльності учасників кримінального провадження [2, с. 117]. Доказування є ефективним процесуальним засобом встановлення істини та прийняття об'єктивно мотивованих рішень у кримінальному провадженні. Воно має юридично значущий зміст та об'єктивно виражену зовнішню форму, яка залежить від сукупності елементів, сторін, властивостей і зв'язків процесу доказування. Одним зі структурних елементів доказування є перевірка й оцінка доказів. Така діяльність є запорукою ухвалення законного й обґрунтованого рішення, яка передбачає вивчення джерел походження доказів, детальний аналіз і зіставлення їх між собою.

Поняття перевірки й оцінки доказів у кримінальному провадженні розглядалися у працях Н.Р. Бобечка, В.К. Волошиної, М.О. Гетманцева, І.Ю. Кайла, В.Г. Лукашевич, Р.В. Малуги, Т.М. Мирошниченка, О.С. Осетрової, Д.Б. Сергєєвої, С.М. Сівочка, Л.Т. Ульянової, А.В. Шевчишина та ін. Водночас питання перевірки й оцінки доказів як структурних елементів доказування обставин, які є підставою для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, не розглядалися жодним науковцем. Такий стан речей зумовлений тим, що інститут заходів кримінально-правового характеру є ще відносно новим, дієве застосування якого можливе лише з часом і потребує удосконалення положень закону з урахуванням практики його застосування, а також сумлінності самого правозастосувача, його правової культури та незаангажованості.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей перевірки й оцінки доказів як структурних елементів доказування обставин, які є підставою для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Результати дослідження. У КПК України чітко визначені структурні елементи доказування (ч. 2 ст. 91), якими є збирання, перевірка й оцінка доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Перевірка доказів є необхідною умовою для розвитку подальшого процесу пізнання обставин кримінального правопорушення та забезпечення можливості оцінки сукупності доказів у кримінальному провадженні. Вона включає сукупність практичних дій і розумових операцій. Розумовим шляхом вона здійснюється за допомогою аналізу і дослідження кожного доказу окремо. Натомість практичний шлях зводиться до проведення додаткових чи нових слідчих або ж судових дій [3, с. 10–11]. Так, перевірка розумовим шляхом полягає у зіставленні доказів між собою, проведенні їх аналізу та виявленні між ними розбіжностей. Наприклад, підозрюваний (обвинувачений) у вчиненні одного зі злочинів, передбачених ст. 209, 306, 369, 369-2, ч. 1, 2 ст. 368-3, ч. 1, 2 ст. 368-4 КК України, у своїх показаннях може вказувати, що уповноваженою особою юридичної особи не проводилася з ним роз'яснювально-профілактична робота щодо запобігання корупції. Однак шляхом проведення аналізу інших доказів у кримінальному провадженні, зокрема показань інших працівників юридичної особи, результатів слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, відомостей, що містяться в антикорупційній програмі, протоколах зборів працівників, особовій справі працівника, функціональних обов'язках тощо, можна встановити, чи вживалися заходи із запобігання корупції уповноваженою особою юридичної особи, а також чи є вони достатніми для того, щоб запобігти вчиненню конкретного злочину працівником підприємства, установи чи організації. За таких обставин, здійснюючи перевірку доказів розумовим шляхом, аналізуючи та зіставляючи їх між собою, правозастосовні органи можуть встановити суперечність показань підозрюваного іншим доказам у кримінальному провадженні, що відповідно потребує додаткової перевірки практичним шляхом. Слід зазначити, що перевірка доказів розумовим шляхом не вичерпується лише на цьому етапі, а здійснюється впродовж всього кримінального провадження.

Суть перевірки доказів практичним шляхом полягає у проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, вжиття заходів забезпечення кримінального

провадження на підтвердження або спростування вже існуючих доказів. Так, наприклад, уповноважена особа від імені та в інтересах юридичної особи незаконно позбавила волі потерпілого з метою змусити останнього прийняти рішення на користь відповідного підприємства (укладення договору про фінансові зобов'язання). У такому разі уповноважена особа, звичайно, заперечуватиме факт вчинення злочину від імені та в інтересах юридичної особи. З метою перевірки показань підозрюваного необхідно провести слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії, а саме: допит потерпілої особи, слідчий експеримент за її участю, тимчасовий доступ до договору, у якому зафіксовано суть фінансових зобов'язань, допит нотаріуса, який посвідчував відповідний договір, знаття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж щодо всіх співучасників злочину тощо.

Так, із показань потерпілого отримуються відомості про факт вчинення уповноваженою особою злочину від імені та в інтересах юридичної особи (примушування до підписання вигідного для підприємства договору). Шляхом проведення слідчого експерименту з потерпілим встановлюється конкретне місце його викрадення та позбавлення волі, а також місце примушування до підписання договору та його нотаріального посвідчення тощо. Проведення вказаної слідчої дії надасть змогу підтвердити відповідність показань потерпілого обставинам кримінального провадження. Шляхом допиту нотаріуса встановлюються обставини посвідчення ним відповідного договору та визначаються особи, які були присутні в цей момент. Шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування (знаття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи), можна здобути докази приховування підозрюваним обставин вчинення злочину від імені та в інтересах юридичної особи, зафіксувати розмови про домовленості співучасників вчинення злочину щодо надання однакових показань. Окрім того, важливим є вилучення самого договору з метою подальшого аналізу його змісту. Зокрема, зі змісту договору встановлюється явне вигідне становище юридичної особи щодо потерпілого. Таким чином, у ході здійснення перевірки практичним шляхом встановлюються дійсні обставини вчинення злочину від імені та в інтересах юридичної особи і, відповідно, наявність підстав для застосування щодо них заходів кримінально-правового характеру.

Результатом перевірки доказів є їх оцінка, яка ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. Відповідно до ст. 94 КПК України слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд оцінюють кожний доказ із погляду належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з погляду достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Оцінити докази в їх сукупності – означає зробити висновки щодо того, наскільки вірогідним є кожний доказ і кожен факт, у якому взаємозв'язку він перебуває з іншими доказами, яке значення для кримінального провадження має вся сукупність зібраних доказів [4, с. 266]. З вищевказаного випливає, що оцінку доказів про обставини, які є підставою для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, потрібно здійснювати, виходячи з аналізу понять належності, допустимості, достовірності, а також достатності.

Так, належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів (ч. 1 ст. 85 КПК України). Прикладом оцінки доказів з позиції їх належності під час доказування обставин, які є підставою для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, є результати аудіо-, відеоконтролю особи, під час якого зафіксовано факт надання уповноваженою особою юридичної особи неправомірної вигоди з метою уникнення передбаченої законом відповідальності. Так, вироком Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області 31 травня 2017 р. директора ПМП «Сковод» було засуджено за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369 КК України, та застосовано до юридичної особи заходи кримінально-правового характеру у виді штрафу. Злочин було вчинено за таких обставин. Громадянка К., працюючи директором ПМП «Сковод», 24 лютого 2016 р., перебуваючи

у приміщенні Державної фінансової інспекції в Хмельницькій області, надала неправомірну вигоду в розмірі 600 дол. США начальнику інспекції за сприяння в складанні Державною фінансовою інспекцією позитивної довідки зустрічної звірки підприємства «Сковод» з метою уникнення відповідальності за виявленні під час проведення перевірки порушення [5]. З аналізу вироку випливає, що судом визнано ряд доказів належними, тобто такими, які підтверджують факт вчинення корупційного правопорушення в інтересах юридичної особи, а саме: показання начальника Державної фінансової інспекції про надання йому неправомірної вигоди директором ПМП «Сковод» з метою сприяння в складанні позитивної довідки зустрічної звірки вказаного підприємства; протокол огляду місця події, у якому зафіксовано факт наявності у службовому кабінеті грошових коштів у розмірі 600 дол. США; показаннями свідків, які підтверджують факт перебування підсудної в кабінеті начальника ДФІ; довідкою зустрічної перевірки інспекцією підприємства «Сковод», директором якого вона була. Таким чином, в описовій частині вироку суду проведено оцінку наявних доказів з погляду їх належності, в т. ч. в частині доказування підстав для застосування щодо юридичної особи заходів кримінально-правового характеру.

У свою чергу, допустимість доказів зумовлюється їх надійністю, що полягає у знанні джерела походження інформації, можливості її перевірки та спростування. До її критеріїв відносять: 1) належний суб'єкт, правомочний проводити слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії; 2) надійність фактичних даних, що складають зміст доказу; 3) дотримання вимог процесуальної форми у його формуванні; 4) етичність тактичних прийомів, які використовуються для збирання доказів [6, с. 90]. Так, прикладом допустимого доказу є оригінал документа юридичної особи, який підтверджує, що підозрюваний (обвинувачений) є уповноваженою особою, що вилучений із дотриманням вимог КПК України. Таке вилучення повинно здійснюватися в ході проведення обшуку, огляду місця події, тимчасового доступу до речей і документів тощо уповноваженою на це особою. Окрім того, важливою обставиною визнання судом доказів допустимими є належне оформлення протоколу відповідної слідчої дії. Наприклад, якщо слідчим під час складання протоколу обшуку приміщення юридичної особи було вказано неправильну адресу установи, анкетні дані понятих, час проведення слідчої дії або не зазначено прізвище, ім'я, по батькові слідчого, то в такому разі судом можуть бути визнані недопустимими вилучені в ході слідчої дії докази.

Як приклад визнання доказів недопустимими слід навести вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 25 серпня 2016 р. Так, громадянин П., будучи представником ТОВ «Перша логістична компанія», діючи умисно, в інтересах зазначеного товариства з метою швидкого документального оформлення транспортних перевезень підконтрольних пункту Державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду № 7 Одеської регіональної служби Державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду на державному кордоні та транспорті вантажів (зернових культур) по території України, запропонував начальнику цього пункту надавати грошову винагороду у розмірі 15 грн за швидке документальне оформлення однієї транспортної одиниці (вагона), якою перевозився через підконтрольний пункт ДВС-КН №7 вантаж (зернові культури) ТОВ «Перша логістична компанія», без виїзду на місце для здійснення фактичного огляду транспортного засобу працівниками пункту ДВСКН.

За вироком Катеринопільського районного суду Черкаської області від 09 вересня 2015 р. начальника пункту ДВСКН було визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України, за одержання неправомірної вигоди від громадянина П. Громадянина П. за іншим рішенням цього ж суду було визнано невинуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 369 КК України. У своєму рішенні суд посилався на те, що відомості (які зафіксовані у розсекреченому протоколі про результати зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж від 04 лютого 2015 р. і стенограмах розмов до нього), зібрані шляхом проведення негласної слідчої (розшукової) дії у межах кримінального провадження за обвинуваченням начальника пункту ДВС-КН у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 368 КК України, всупереч установленому порядку, згідно з постановою слідчого від 06 липня 2015 р. без дозволу слідчого судді визнано

речовими доказами і приєднано до матеріалів провадження за обвинуваченням громадянина П. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 369 КК України [7]. Видається, таке рішення суду є справедливим, оскільки сторона обвинувачення не мала права використовувати результати негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні за обвинуваченням громадянина П. Такі докази є недопустимими, оскільки вони отримані з порушенням порядку, встановленого КПК України. Отже, рішення суду відповідає вимогам законодавства, за яким шляхом проведення негласної слідчої (розшукової) дії виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується у цьому кримінальному провадженні. Отримана інформація може бути використана в іншому кримінальному провадженні тільки на підставі ухвали слідчого судді, яка постановляється за клопотанням прокурора (ч. 1 ст. 247 КПК України). Таким чином, здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу є істотним порушенням прав людини й основоположних свобод.

Оцінка належності та допустимості доказів виступає необхідною умовою оцінки їх достовірності, яка розглядається як властивість фактичних даних, що становлять зміст доказу, встановлювати наявність чи відсутність обставин, що мають значення для кримінального провадження, заснована на внутрішньому переконанні суб'єкта доказування, яке ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження [8, с. 91]. Остаточна достовірність окремого доказу встановлюється оцінкою не всіх існуючих у кримінальному провадженні доказів, а лише тих, які стосуються одного й того ж факту. Так, підкріплюють достовірність один одного такі докази, як показання підозрюваного (обвинуваченого), а також свідків (працівників юридичної особи), що уповноважена особа не вживала заходів із запобігання корупції; протоколи слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, якими зафіксовано факт відсутності антикорупційної програми, відомостей про проведення роз'яснювально-профілактичної роботи із запобігання корупції, а також про ознайомлення працівників юридичної особи із ними.

Самостійним завданням оцінки доказів є визначення їх достатності, яке є результатом оцінки сукупності доказів. Достатність є властивістю системи доказів, компонентами якої є логічна послідовність, однозначність висновків, погодженість і несуперечність доказів і встановлених обставин кримінального провадження, повнота встановлених обставин предмета доказування тощо [9, с. 9]. Так, наявність тільки доказів, які засвідчують факт вчинення певного злочину уповноваженою особою, є недостатнім для прийняття рішення судом про застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи. Очевидно, що лише наявність сукупності доказів, які підтверджують, що уповноважена особа вчинила злочин від імені та в інтересах юридичної особи (результати негласних слідчих (розшукових) дій, висновки експертиз, показання свідків, речові докази тощо), надає можливість суду визначити їх достатність для прийняття рішення про застосування заходів кримінально-правового характеру.

Висновки. Таким чином, перевірка доказів для встановлення обставин, які є підставою для застосування щодо юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, включає сукупність як розумових операцій (полягає у зіставленні доказів між собою, проведенні їх аналізу та виявленні між ними розбіжностей), так і практичних дій (полягає у проведенні слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, вжиття заходів забезпечення кримінального провадження на підтвердження або спростування вже існуючих доказів). Її результатом є оцінка доказів, яка ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження та здійснюється через призму понять належності, допустимості, достовірності, а також достатності.

Список використаних джерел:

1. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 3. С. 63–79.
2. Мотлях О.І., Вороніна С.В. Криміналістичне доказування у кримінальному провадженні: теоретико-процесуальний аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 4. С. 117–120.

3. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09; Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2005. 34 с.
4. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
5. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 31 травня 2017 р. Справа № 686/10280/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
6. Хитра А.Я., Саврій І. Забезпечення допустимості доказів під час проведення досудового слідства. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. 2008. № 3. С. 167–171.
7. Вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 25 серпня 2016 р. Справа № 698/1151/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
8. Сергєєва Д.Б. Поняття та сутність достовірності доказу як його властивості. Юрист України. 2014. № 1 (26). С. 89–95.
9. Стоянов М.М. Властивості доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2010. 20 с.

СЛОБОДЯНЮК П. Л.,аспірант кафедри теорії та історії держави
і права*(Міжрегіональна Академія управління
персоналом),*

суддя

(Шевченківський районний суд міста Києва)

УДК 342.7

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Статтю присвячено питанням забезпечення конституційних прав людини, потерпілої від злочину. Висвітлюється питання співвідношення понять «потерпілий» і «постраждалий»; аналізуються конституційні принципи, що забезпечують дотримання прав і свобод громадян; конкретизується критерій справедливості щодо забезпечення конституційних прав людини. Доводиться, що проблема захисту прав потерпілих не є суто кримінально-правовою та кримінологічною, вона передбачає розгляд і вирішення її в конституційно-правовому аспекті.

Ключові слова: права громадянина, потерпілий, постраждалий, соціальний статус суб'єкта, принцип верховенства права, справедливість.

Статья посвящена вопросам обеспечения конституционных прав человека, потерпевшего от преступления. Освещен вопрос соотношения понятий «потерпевший» и «пострадавший»; анализируются конституционные принципы, обеспечивающие соблюдение прав и свобод граждан; конкретизирован критерий справедливости относительно обеспечения конституционных прав человека. Доказывается, что проблема защиты прав потерпевших не является только лишь уголовно-правовой и криминологической, она предусматривает рассмотрение и решение ее в конституционно-правовом аспекте.

Ключевые слова: права гражданина, потерпевший, пострадавший, социальный статус субъекта, принцип верховенства права, справедливость.

The article is devoted to issues of ensuring constitutional human rights, victims of crime. The article deals with the question of the correlation between the concepts of “injured” and “victim”, since the appearance of a victim's figure in scientific literature is predominantly associated with a single legal fact, which is the commission of a crime that causes harm. At the same time, there is also the opinion that a victim of criminal law must also recognize a person who is harmed as a crime and other socially dangerous acts. The constitutional principles that ensure the observance of the rights and freedoms of citizens are analyzed, namely: the correlation of the principle of the reality of rights, freedoms and responsibilities of a person and a citizen. The political and legal essence of which is that the rights, freedoms and duties of a person and a citizen must be not only declared in the legislative acts, but guaranteed and actually secured both by the state as a whole and by its separate institutes. That principle of the rule of law, as a source in ensuring legal justice. Which is the fundamental principle of a law-governed state, without which it is impossible to exercise the rights and freedoms of the individual, as well as the guarantees provided to it by the state authorities. Equity criteria for constitutional human rights are specified, since justice is recognized as an essential element of justice. It turns out that the problem of protecting the rights of victims is not merely criminal and criminological, it involves consideration and resolution of it in the constitutional and legal aspect.

Key words: citizen's rights, victim, social status of the subject, rule of law, justice.

Вступ. У контексті розбудови України як правової держави на основі Конституції України 1996 року проблема гарантій реалізації та забезпечення прав і свобод людини з кожним роком поставала перед державою все гостріше й сьогодні залишається чи не найбільш актуальною. Особливо це стосується захисту прав людини, потерпілої від різного роду злочинів проти особистості, стан якого останніми роками істотно погіршився. Кримінально-правове законодавство і практика його реалізації не забезпечують указаних гарантій прав потерпілих, а тому необхідним стає концептуальне вирішення цієї проблеми прав людини.

Проблематиці конституційних прав і свобод людини, законодавчого механізму їх реалізації та гарантій присвятили дослідження багато вітчизняних учених, такі як Ж.М. Богословська, В.В. Головченко, С.В. Кальченко, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Кравченко, С.В. Лінецький, В.Т. Маляренко, М.І. Мельник, О.І. Наливайко, О.І. Остапенко, А.Ю. Олійник, В.Ф. Погорілко, А.М. Ришелюк, П.М. Рабінович, М.І. Сірий та інші. Разом із тим спеціальні дослідження проблеми забезпечення конституційних прав і свобод громадян, потерпілих від злочину, з погляду конституційно-правових гарантій цих прав і механізмів їх забезпечення відсутні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення соціального та правового статусу особи, що потерпіла від злочину, і з'ясування проблем забезпечення цього статусу.

Результати дослідження. Конституція України в ст. 3 встановлює, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека людини. У ст. 27 заборонено будь-ким свавільно позбавляти людину життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Водночас передбачено, що «кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань», тобто на конституційному рівні закріплено право на необхідну оборону. У статтях 29 і 30 Конституції України захищаються свобода людини, особиста недоторканність і недоторканність житла; а стаття 41 встановлює, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Як правило, злочини проти особи посягають на вказані цінності й права, якими визначається особистий і майновий статус людини та громадянина.

Поява фігури потерпілого в науковій літературі переважно пов'язується з єдиним юридичним фактом, яким є вчинення злочину, що заподіює шкоду. Разом із тим існує й така думка, що потерпілим у кримінально-правовому значенні потрібно визнавати також особу, якій шкода заподіюється як злочинном, так й іншим суспільно небезпечним діянням [1, с. 145].

Заперечуючи проти такої думки, автори міждисциплінарного правового дослідження «Потерпілий від злочину» вказують, що постраждалий від діяння осіб, які не належать до суб'єктів кримінальної відповідальності, не має всього комплексу прав, яким наділяється потерпілий від злочину (так, постраждалий не має права вимагати притягнення особи, яка заподіяла шкоду, до кримінальної відповідальності, примиритися на передбачених Кримінальним кодексом України підставах із винним тощо). До того ж у подібних випадках відшкодування шкоди відбувається в порядку цивільно-правового провадження. Отже, наводять вони думку П.С. Дагеля, якщо немає злочину, то немає й потерпілого в кримінально-правовому сенсі.

Із цього випливає, що не є потерпілими від злочину ті соціальні суб'єкти, яким шкоду заподіяно малозначним діянням; поведінкою без вини (казусом); діяннями неосудного; вчинком особи, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність; за необхідної оборони, крайньої необхідності, фізичного примусу, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язаного з ризиком; іншими посяганнями, які вчинені за обставин, що виключають їх злочинність.

Ураховуючи це, потерпілим від злочину, за визначенням указаних авторів, «є соціальний суб'єкт (фізична особа, юридична особа та в окремих випадках її структурні підрозділи – філіали й представництва, організації, що виконують статутні завдання без створення юридичної особи, та держава), чий встановлені й охоронювані законом права, свободи й законні інтереси порушуються злочинним діянням шляхом заподіяння фактичної шкоди або створення загрози реального заподіяння шкоди майнового, фізичного, морального, соціального та ін. характеру» [2, с. 51–52].

У зв'язку зі сказаним можна відзначити таке. Поняття «потерпілий від злочину» передбачає, що потерпілі можуть бути також не від злочину, а від інших факторів, у тому числі тих, на які вказують автори, називаючи потерпілу особу «постраждалим». Але проводити відмінність між потерпілим від злочину і постраждалим не від злочину, виходячи з «комплексу прав, яким наділяється потерпілий від злочину», на наш погляд, є непереконливим.

Конституційні права людини та громадянина – це гарантовані Конституцією й державою вид і міра можливої поведінки людини та громадянина в суспільстві й державі з метою задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, закріплених у Конституції України та інших нормативно-правових актах [3, с. 87]. Вони є засобом забезпечення всебічного розвитку особи, задоволення її інтересів і потреб, виражають об'єктивні можливості члена суспільства володіти, користуватися й розпоряджатися певними соціальними благами, а також набувати й захищати їх. Права людини та громадянина, закріплені в Конституції України 1996 року, базуються на концепції прав людини, визначеній у міжнародно-правових документах, які ратифіковані Україною, та інших, які встановлюють загальноправові стандарти прав і свобод людини [4, с. 385].

Зокрема, закріплення прав і свобод людини та громадянина в конституційному законі означає, що можливість діяти певним чином є законною й залежно від установлених конкретних гарантій охороняється або тільки державою, або також іншими суб'єктами суспільних відносин і відповідними міжнародними інституціями. Останнє, у свою чергу, означає, що людина має не тільки право діяти певним чином, а й право вимагати, щоб інші суб'єкти суспільних відносин діяли в інтересах реалізації її права. Права людини є об'єктивним фактом та означають визнання цінності людини в усіх сферах життя, які регулюються правом і мораллю, що стає основною передумовою формування й функціонування сучасної демократичної правової держави [5, с. 71].

Відповідно до точки зору О.В. Скрипнюка, суттєвою ознакою соціальної, правової держави, яка визнається більшістю сучасних вітчизняних і зарубіжних правознавців і політологів і яка становить її правову основу, є принцип реальності прав, свобод та обов'язків людини та громадянина. Його політико-правова сутність полягає в тому, що права, свободи й обов'язки людини та громадянина повинні бути не лише задекларовані в законодавчих актах, а й гарантовані та реально забезпечені як державою загалом, так і її окремими інститутами. Цей принцип забезпечується наявністю відповідного правового механізму їх реалізації. При цьому невіддільним від основ правової держави, зазначає вчений, є *принцип верховенства права* як вихідний у забезпеченні правової справедливості. Верховенство права – це той основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [6, с. 139–140, 186].

Для конституційних прав і свобод є характерною власна система й ознаки, що відрізняє їх від інших прав і свобод. Це означає, що права і свободи людини та громадянина наділені верховенством, оскільки всі інші права і свободи повинні відповідати їм, а також вони є правовою базою для прийняття всіх інших прав і свобод, що деталізують їх. Права і свободи є нормами прямої дії й мають гарантований захист [7, с. 119, 121].

Під час характеристики принципу верховенства права як основного принципу правової держави, вказує Р.Ф. Гринюк, цей принцип розглядають із двох точок зору: з погляду захисту й забезпечення прав і свобод людини та громадянина й під кутом зору гарантування верховенства закону в функціонуванні органів державної влади, що пояснюється відмінністю методологічних підходів. В одному випадку мова йде про обмеження правами людини діяльності держави, а в другому випадку – про аналіз механізму реалізації принципу верховенства права в процесі функціонування правової держави [8, с. 211].

Постання правової держави в Україні, вказує О.В. Пушкіна, знаходиться в нерозривному зв'язку з формуванням і розвитком різноманітних інститутів і механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина. «Загалом сам факт існування ефективної системи захисту прав людини, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних фахівців, є не лише однією з ознак правової держави, а й способом її існування, коли правова державність забезпечується шля-

хом низки фундаментальних правових принципів, які закріплюються на найвищому конституційному рівні і групуються навколо центральної ідеї пріоритету та безумовної цінності прав і свобод людини».

Функції захисту прав людини реалізують усі органи держави, однак передусім її правоохоронні органи [9, с. 229–231].

Права і свободи людини та гарантії їх реалізації в літературі розглядають як центральний елемент конституційно-правового статусу людини поряд із такими його елементами, як правосуб'єктність, принципи, обов'язки й гарантії їх виконання. При цьому до принципів конституційно-правового статусу людини та громадянина належать такі передбачені Конституцією України принципи: 1) принцип невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини (ст. 21); 2) принцип невичерпності прав і свобод людини та громадянина (ст. 22); 3) принцип рівності у правах і свободах і рівності перед законом (ст. ст. 21 і 24); 4) принцип відповідності міжнародним стандартам прав і свобод людини, закріплених у Конституції (ст. ст. 3, 5, 6, 8, 9 тощо); 5) принцип гарантованості прав і свобод людини та громадянина й неможливості їх скасування (ст. ст. 3 і 22); 6) принцип недопущення звуження змісту й обсягу чинних прав і свобод (ст. 22); 7) принцип заборони свавільного обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина (ст. 64); 8) принцип єдності прав та обов'язків людини та громадянина (ст. ст. 23 і 68). Усі перераховані принципи діють у взаємозв'язку і становлять певну систему, на якій побудовані положення статей розділу II та інших статей Основного Закону України [10, с. 69–71].

Як зазначено в Преамбулі Конституції України від 1996 року, її прийняла Верховна Рада України, «дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя».

Із цим кореспондується положення ст. 3 Конституції України, згідно з якими однією з найголовніших засад конституційного ладу є визначення правами і свободами людини та їх гарантіями не лише змісту й спрямованості діяльності держави, а й відповідальності держави перед людиною за свою діяльність.

У зв'язку з цим звернемося до розділу II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», в якому закріплено комплекс прав і свобод, основних обов'язків людини та громадянина в Україні, а також їх конституційні гарантії. Насамперед акцентуємо увагу на ст. 23 Конституції, яка має принципове значення для нашого розгляду. У цій статті закріплено право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості, «якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

У коментарі до ст. 23 Конституції М.І. Хавронюк указує, що в цій статті, а також ст. 68 Конституції України визначено принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина. Він ґрунтується на тому, що, по-перше, відносини між людиною й державою побудовані на засадах взаємної відповідальності, по-друге, надання безмежних прав і свобод одній людині безумовно зменшує можливості для реалізації своїх прав і свобод іншою.

Із цього автор робить висновок, що рівність прав та обов'язків людини і громадянина дає змогу дотримувати паритету інтересів окремих членів суспільства й держави [11, с. 99].

Це положення відбиває загальнолюдський досвід життя в суспільстві, досвід гуманного, цивілізованого спілкування. Однак під час життєдіяльності виникають різні «приватні» чи/або «часткові» інтереси між різними суб'єктами людських прав, що однозначно призводить до конфліктних ситуацій, розв'язання яких покладається на незалежну сторону, якою, як правило, є суд, із рішенням якого в обов'язковому порядку зобов'язані погодитись учасники конфлікту.

Відповідно до ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Це положення щодо реалізації принципу рівності вимагає застосування однакових стандартів прав та обов'язків до всіх осіб без винятку. Це означає, що кожна фізична особа має й може користуватися на рівних підставах з іншими фізичними особами всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку держави або інших осіб за будь-якими мотивами. Рівність усіх перед законом передбачає, що обов'язок

додержуватися закону, його виконувати, право використовувати закон у своїх інтересах і юридична відповідальність за його порушення є рівними для всіх громадян [12, с. 72].

Цей припис конкретизує закріплене в ст. 21 Конституції України вихідне положення принципу рівності всіх прав людини щодо тих осіб, які є громадянами України. Водночас ст. ст. 24 та 21 не дублюють одна одну, оскільки ст. 24 стосується лише *конституційних* прав і свобод і ці права поширюються тільки на громадян, а не всіх людей, що перебувають на її території.

Поряд із закріпленням найбільш важливих життєвих прав і свобод людини Конституція України містить певну кількість статей, які спрямовані на їх *захист*, що може розглядатися як утілення принципів невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, гарантованості й неможливості скасування чи свавільного обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, недопущення звуження змісту й обсягу чинних прав і свобод людини.

Згідно зі ст. 21 Конституції, права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. *Невідчужуваність* прав означає таке закріплення їх за людиною, яке не залежить від її волі й бажання, наприклад, спроби обміняти належне їй право на якесь інше благо або передати своє право комусь іншому тощо. Тобто право людини захищене насамперед від неї самої, від таких її дій за різних несприятливих обставин, які призводили б до втрати людиною свого права. Наведене положення в літературі розуміється так, що «жодна людина не може бути позбавлена своїх прав ні будь-яким актом держави, в тому числі волею більшості суверенного народу, ні навіть власним актом» [13, с. 68–69]. «Права людини та основні свободи є невід’ємним правом кожної людини, наданим їй від народження», що передбачено в п. 2 ч. 2 Декларації та Програми дій Всесвітньої конференції з прав людини, яка відбулася під егідою ООН у Відні 1993 року.

Завдяки принципу рівності громадян перед законом у правосудді втілюється основоположна ідея справедливості. В одному з рішень Конституційний Суд України вказав, що «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [14, с. 126].

У розвиток зазначених положень Конституційним Судом України сформульована правова позиція, в якій указується, що, відповідно до положень Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Принцип рівності всіх громадян перед законом – конституційна гарантія правового статусу особи, що поширюється також на призначення кримінального покарання. Притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, не лише означає рівність усіх осіб перед законом, а й передбачає встановлення в законі єдиних засад застосування кримінальної відповідальності. Це положення кореспондується в ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус судів», згідно з якою суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства й держави.

Отже, гарантувати використання конституційних права і свобод означає забезпечувати сприятливі умови, за яких закріплений у законі статус людини та громадянина набуває не лише юридичного, а й фактичного змісту для кожної особистості.

Вимога додержувати справедливості під час застосування кримінального покарання зазначена в рішенні Конституційного Суду України, «закріплена й у міжнародних документах з прав людини, зокрема в ст. 10 Загальної декларації прав людини 1948 року, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. Зазначені міжнародні акти згідно з частиною першою ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України».

О.Ф. Скакун зараховує справедливість до загальних принципів права, що містить у собі вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем. Принцип справедливості є важливим під час вирішення конкретних юридичних справ, наприклад, під час визначення заходу покарання [15, с. 224].

В іншому рішенні Конституційний Суд України розглядає питання з погляду осіб, щодо яких здійснюється судове переслідування. Згідно із цим принципом, поряд з іншими обставинами мають бути враховані характер і ступінь тяжкості правопорушення, дані про особу правопорушника, а також інтереси захисту суспільства тощо [16, с. 311].

Якщо звернемось до теорії права, то побачимо, що справедливість визнана необхідним елементом правосуддя. При цьому справедливість є:

а) базовим елементом концепції верховенства права, яка утверджує визначальну роль права в суспільному житті;

б) принципом правосуддя, засадничим елементом будь-якої діяльності суду з розгляду й вирішення юридично значущих справ;

в) метою й завданням процесуального законодавства;

г) необхідним елементом змісту судового рішення, в якому відображається результат діяльності суду із захисту й відновлення порушеного або оспорюваного права, захисту інтересів суспільства від незаконних посягань;

д) важливим критерієм оцінювання ефективності й легітимності в діяльності судової влади [17, с. 64].

Однак принцип справедливості прямо не передбачено ні в Конституції України, ні в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016. Ідеться тільки про забезпечення кожному права на справедливий суд, що продовжує практику Європейського суду з прав людини, а саме в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року встановлено, що кожна людина під час визначення її громадянських прав та обов'язків або під час висунення проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним згідно із законом [18]. У зв'язку із цим можемо зробити висновок, що критерій справедливості конкретизується в принципі рівності перед законом і судом.

У науковій літературі вказується на необхідність оптимізації призначення покарання, яка вимагає під час застосування кримінально-правових заходів зосереджуватися на правах усіх учасників суспільних відносин (незалежно від їхнього кримінально-правового статусу – правопорушник, потерпіла особа або треті особи), що мають особистий інтерес в умовах застосування кримінально-правових заходів. Для України на сучасному етапі важливою є переорієнтація суспільства з проблеми злочинця на проблеми жертв злочинів на рівні й простих громадян, і співробітників правоохоронних органів. Тому загальні засади призначення покарання повинні містити вказівку одночасного з урахуванням особи винного обов'язкового врахування особи потерпілого [19, с. 306–307].

На превеликий жаль, така переорієнтація суспільства на проблеми людей, які потерпіли від злочинів, на захист їхніх прав і свобод, як свідчить аналіз законодавчої та судової практики, досі не отримала належного розвитку, принцип справедливості стосовно цієї категорії громадян фактично не застосовується. Перманентні судові реформи, що здійснюються в Україні впродовж уже двох десятиліть, продовжують акцентувати увагу на правах правопорушників, залишаючи без уваги права потерпілих від злочинів.

Як правильно зазначають Ю.В. Баулін і В.І. Борисов, проблема захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинів, ефективного їх поновлення та своєчасного відшкодування завданої злочином шкоди є однією з найбільш актуальних для сучасної юридичної науки і правозастосовної практики. Однак і дотепер потерпілий від злочину, його місце в системі ознак складу злочину, види потерпілих, їх статус у кримінальному судочинстві, запобігання спричиненню їм шкоди тощо не привертають достатньої уваги порівняно, наприклад, з особами, які, власне, й учинили злочин щодо нього.

Разом із тим потерпіла від злочину фізична особа залишається найбільш трагічною фігурою в кримінальному провадженні. З одного боку, потерпілому спричинена шкода, інколи безповоротна, наприклад, унаслідок убивства, з іншого – держава в особі її повноважних органів, яка немовби гарантує захист прав і законних інтересів, розглядає потерпілого лише

як фігуранта справи, щодо якого треба здійснити процесуальні дії, необхідні для руху кримінальної справи, і застосування до винної особи кримінальної відповідальності.

Особливо це стосується пересічних громадян, які відчують себе не тільки жертвами від дій злочинця, а й заручниками обставин, які вимушують їх звертатися до правоохоронних органів і діяти за правилами дещо незрозумілої для них «юридичної гри», з надією відновити або іншим чином забезпечити свої права та законні інтереси [20, с. 5].

Така ситуація, на наш погляд, складається через викривлене сприйняття концептуального вирішення цієї проблеми на рівні правової політики держави й законодавчого забезпечення цієї політики. Переймаючи досвід розвинених країн західних демократій, вітчизняні реформатори не враховують національну специфіку розвитку правової системи, яка формувалася в принципово інших умовах перехідного суспільства, а проблема прав і свобод людини постала перед державою, яка не мала історичного досвіду самостійної державності.

Висновки. Отже, проблема захисту прав потерпілих від злочинів, на нашу думку, уже перестала бути тільки кримінально-правовою та кримінологічною. Указана проблема передбачає її розгляд і вирішення на більш високому теоретичному рівні, а саме на рівні конституційно-правового інституту прав людини, і на вищому практичному рівні реального забезпечення конституційно-правових гарантій прав і свобод і законних інтересів людини в Україні як складника вказаного конституційно-правового інституту [21, с. 250].

Однак, треба розуміти, що гарантією здійснення Конституції і її статей є свідомість та активна діяльність людей, яка може перетворити дотримання закону в реалізацію різноманітних прав, особливо осіб, що постраждали від злочину.

Список використаних джерел:

1. Карпов Н., Панасюк Т. Кримінально-правовий, кримінально-процесуальний та віктимологічний аналіз поняття «потерпілий». Підприємництво, господарство і право. 2007. № 5 (137). С 142–145.
2. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Харків: Кроссрод, 2008. 364 с.
3. Пробко І.Б. Поняття та класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, гарантії їх реалізації. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2013. Вип. 11. С. 86–89.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юридична думка, 2007. 943 с.
5. Конституція України: офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. / авт.-уклад. М.І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: А.С.К., 2003. 384 с.
6. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
7. Погорілко В.Ф. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика (Нормативні документи та коментарі): монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с.
8. Гринюк Р.Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 388 с.
9. Пушкіна О.В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ: Логос, 2006. 416 с.
10. Конституція України.: офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посібн. / авт.-уклад. М.І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Видавництво А.С.К., 2003. 384 с.
11. Там само.
12. Коментар до Конституції України. 2-е вид., випр. й допов. Київ, 1998. 412 с.
13. Конституція України. Указана праця.

14. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2002–2003 / від. ред. П.Б. Євграфов. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 584 с.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2006. 656 с.
16. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004 / від. ред. П.Б. Євграфов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
17. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації : монографія. Харків: ФІНН, 2011. 248 с.
18. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. С. 270–302.
19. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / за заг. ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова. 1240 с.
20. Потерпілий від злочину. Указана праця.
21. Слободянюк П.Л. Принцип справедливості в контексті судового захисту прав людини. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 1 (15). С. 242–253.

СОФІНСЬКА І. Д.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
та міжнародного права,
докторант кафедри теорії та філософії права
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 342.715

БЕЗГРОМАДЯНСТВО: ВИНИКНЕННЯ ЯВИЩА ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Зasadничою метою статті є спроба екстраполювати основні причини виникнення безгромадянства, з'ясувати природу цього політико-правового явища. Особливу увагу автор звертає на підстави припинення громадянства особи, внаслідок якого особа може стати апатридом (особою без визначеного громадянства). Додатково автор прагне узагальнити спільні та відмінні риси основних підстав припинення громадянства особи, які залежать від волевиявлення особи чи є «покаранням» за вчинені дії з боку держави.

Ключові слова: громадянство, апатрид (особа без визначеного громадянства), безгромадянство, Конвенція ООН про статус апатридів 1954 року.

Основополагающей целью статьи является попытка экстраполировать основные причины возникновения безгражданства, выяснить природу этого политического и правового явления. Особое внимание автор обращает на основания прекращения гражданства лица, вследствие которого лицо может стать апатридом (лицом без определенного гражданства). Дополнительно автор стремится обобщить общие и отличительные черты основных оснований прекращения гражданства лица, которые зависят от волеизъявления лица или являются «наказанием» за совершенные действия со стороны государства.

Ключевые слова: гражданство, апатрид (лицо без определенного гражданства), безгражданство, Конвенция о статусе апатридов 1954 года.

The primary purpose of this article is an attempt to extrapolate the main reasons for the emergence of statelessness, to find out the nature of this political and legal phenomenon. The author pays particular attention to the grounds for terminating the citizenship of a person, as a result of which a person may become an apatriote (a stateless person). Also, the author seeks to generalize the common and distinctive features of the main grounds for termination of citizenship of a person which depends on the will of that person or is foreseen like a "punishment" for his/her activity taken by the state.

Key words: *citizenship, apatriote (stateless person), statelessness, Convention relating to the Status of Stateless Persons 1954.*

Вступ. Часто науковці називають безгромадянство невидимою проблемою, яку важко відстежити, а тому й вирішити. Особи без визначеного громадянства є «невидимими» для національного законодавства, фактично вони не існують, їх важко ідентифікувати й зареєструвати в конкретній державі, вони не мають (або мають обмежений) доступу до ринку праці, освіти, охорони здоров'я. Такі люди залишаються непобаченими та непочутими на місцевому, регіональному й державному рівнях, оскільки не володіють спектром прав, обов'язків і привілеїв, належних виключно громадянам конкретних держав. Й аж на міжнародному рівні вони набувають чітких обрисів і стають видимими: безгромадянство є проблемою світового масштабу [1, с. 21]. Проблема безгромадянства стає очевидною аж на міжнародному рівні, де передбачені документи (наприклад, Конвенція ООН про статус апатридітів 1954 року [2], Конвенція ООН про скорочення безгромадянства 1961 року [3] тощо), які покликані позитивно вплинути на життя апатридітів (осіб без визначеного громадянства).

Питання безгромадянства, безумовно, пов'язане з дослідженням громадянства, тому більшість учених, праці яких пов'язані з громадянством, його сутністю і правовою природою, особливостями набуття й підставами припинення, опосередковано звертали увагу на явище безгромадянства особи (насамперед ідеться про Г. Ляутерпахта, Р. Кассена, Р.-Ж. де Гроота). Окремо варто відзначити дослідження та коментарі П. Вейса, К. Бечелор і Г. Гудвін-Джілла. Серед українських науковців частково цими питаннями займалися передусім ті, хто досліджував інститут громадянства (Р. Бедрій, О. Лотюк, М. Суржинський), але детальніше це негативне явище проаналізували І. Дахова, Т. Мендеграл, В. Суботенко.

Постановка завдання. Основні цілі статті полягають в аналізі причин виникнення безгромадянства, його сутності та природи, у з'ясуванні сучасних викликів і ймовірних варіантів вирішення негативних наслідків цього явища (існування осіб без визначеного громадянства як «правових примар» чи осіб-невидимок, їхня ізоляція та дискримінація), його впливу на гарантування органами публічної влади прав людини у XXI столітті. Узагальнення численних колізій і прогалин у законодавстві про громадянство різних держав ілюструє безперечну актуальність і важливість подальших досліджень питань запобігання безгромадянству і скорочення випадків безгромадянства не лише в Україні, а й у світі.

Результати дослідження. Питання безгромадянства особи виникло тоді ж, коли й саме громадянство. Зазвичай під час з'ясування й осмислення сутності та правової природи безгромадянства йдеться про відсутність у такої особи «постійного правового та ефективного зв'язку» з будь-якою державою, незважаючи на її етнічне походження. Таке визначення громадянства запропоноване в рішенні Міжнародного суду ООН у справі *Nottebohm (Lichtenstein v. Guatemala)* 1955 року, хоча параметри цього зв'язку часто є недосяжними для певних категорій людей [4, с. 156–183].

Очевидним результатом припинення громадянства (а саме в разі наявності в особи громадянства лише однієї держави) може стати її безгромадянство (*statelessness*). Як відомо, безгромадянство – це політико-правове явище, яке безпосередньо впливає на ідентичність особи, можливість користуватися правами та привілеями, виконувати обов'язки. Особа може народитися апатридом або стати особою без визначеного громадянства після народження. Апатридом (особою без визначеного громадянства) вважається особа, яка не перебуває

в громадянстві жодної держави або яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином (за Менлі О. Гадзоном).

Третина всіх осіб без визначеного громадянства – це діти. Кожні десять хвилин лише в п'яти державах світу народжується дитина без визначеного громадянства. Вони не застраховані від дискримінації, держава не гарантує їм забезпечення прав людини. Серед основних колізій і прогалин у законодавстві різних держав щодо набуття особою громадянства, які можуть спричинити її безгромадянство, варто виділити передусім такі:

– якщо дитина невідомих батьків (знайда) народилася в державі, набуття громадянства в якій можливо виключно за правом крові (*ius sanguinis*);

– якщо дитина народилася в державі проживання батьків (відмінної від держави їхнього громадянства), де набуття особою громадянства відбувається виключно за правом крові (*ius sanguinis*), а громадянство батьків «не може бути передане» дитині, яка народилася за кордоном;

– якщо дитина народилася в батьків, які втратили громадянство однієї держави в результаті територіальних змін і не набули громадянство держави- правонаступниці;

– якщо дитина народилася в державі, де набуття особою громадянства не допускається за правом ґрунту *ius soli*, а її батьки не перебувають у шлюбі та не можуть (найчастіше матір дитини) «передати» дитині своє громадянство за правом крові (*ius sanguinis*);

– зміни законодавства держави громадянства, а також утрата громадянства в разі тривалого проживання за кордоном. Варто наголосити, що ця підстава стосується також будь-якої натуралізованої особи, яка проживає за кордоном протягом тривалого періоду часу, який може бути встановлений окремо кожною конкретною державою на законодавчому рівні, але не менше ніж сім послідовних років (ст. 7 п. 4 Конвенції 1961 року) [3].

Традиційно особи без визначеного громадянства, проживаючи постійно в конкретній державі, не вважаються її громадянами, а тому не володіють тим спектром (набором) прав, обов'язків і привілеїв, які стосуються виключно її громадян. Існує безліч підстав виникнення безгромадянства (дискримінація на етнічному, расовому чи релігійному ґрунті, небажання набутти громадянство у зв'язку з трансфертом громадянства на підставі територіальних змін, колізії та прогалини в законодавстві різних держав щодо набуття громадянства тощо).

Підкреслюємо, що безгромадянство не є політико-правовим витвором ХХІ століття, оскільки ще в 1880-х роках учені визнавали це явище «негуманним». Безгромадянство стало очевидним і реальним наслідком Першої та Другої світових воєн, частих перекроювання територій і встановлення нових державних кордонів, запровадження політичних ідеологій, унаслідок яких тисячі людей дотепер вважаються апатридами. Правдоподібно, що особлива увага в цих ситуаціях приділялася політиці конкретної держави у сфері громадянства, зважаючи на пріоритет принципу набуття громадянства: право крові чи право ґрунту. Так колективно цілі групи людей ставали апатридами.

Особливо предметом активного обговорення безгромадянство стало у ХХ столітті, зважаючи на Першу та Другу світові війни, наслідком яких стало перекроювання територій, установа нових державних кордонів, а також визначення громадянства (реєстрації та ідентифікації) кожної особи [5]. Упродовж 20-х років ХХ століття вважалося загальноприйнятим не робити відмінностей між особами без визначеного громадянства та біженцями, оскільки обидві категорії людей були позбавлені опіки з боку органів влади держави як їхнього походження, так і перебування [6, с. 1].

У часи Ліги Націй у Гаазі 12 квітня 1930 року прийняті декілька документів у сфері громадянства, які відігравали важливу роль: Конвенція щодо окремих питань, пов'язаних колізією законів про громадянство [7], Протокол, який стосувався конкретних справ щодо безгромадянства [8], Спеціальний протокол, який стосувався безгромадянства [9].

Як відомо, після Другої світової війни в політико-правовому дискурсі знову з'явилися згадки про апатридів (осіб без визначеного громадянства) під час засідань Комісії з прав людини. У Міжнародному біллі прав людини (ст. 32), предтечі Загальної декларації прав людини (ст. 15), запропоновано в липні 1947 року французьким правником Рене Кассеном

не лише право на громадянство, а й твердження, що «ще обов'язок ООН і її держав-учасниць запобігти виникненню безгромадянства як явища, несумісного з правами людини та інтересами суспільства» [6].

Згодом прийнята Загальна декларація прав людини 10 грудня 1948 року, де в статті 15 чітко записано, що «кожна людина має право на громадянство» [10]. Європейські науковці наголошують на очевидній «слабкості» цього декларативного положення, бо зі статті Декларації не зрозуміло, на яке саме громадянство (набуте яким саме способом) має право кожна особа [11, с. 4].

З часу прийняття Декларації вчені намагалися збагнути спільні та відмінні ознаки між такими чотирма «незахищеними» категоріями осіб, як біженці, які не є апатридами; апатриди, які не є біженцями; біженці, які є апатридами *de jure*, та біженці, які є апатридами *de facto*. З метою визначити сутність і правову природу статусу апатридів, з'ясувати його особливості й урегулювати правові розбіжності в об'єкті прийнята в 1954 році на рівні ООН Конвенція про статус апатридів [2]. Її прийняття здебільшого пов'язане з наслідками Другої світової війни, а саме зі зміною політичної карти Європи та кордонів держав, а також із вимушеним переселенням великої кількості осіб, багато з яких залишилися без офіційних документів, що посвідчують особу [2]. Під час цього переселення багато людей залишилися без держави, без місця постійного проживання й, найосновніше, без офіційного документа, який би посвідчував їхню особу. А тому основна мета цієї Конвенції полягала в гарантуванні мінімуму прав особам без визначеного громадянства [11, с. 4].

Конвенція прийнята 28 вересня 1954 року в Нью-Йорку з урахуванням тяжкого становища таких людей і набула чинності 6 червня 1960 року (на підставі ст. 39), однак не в усіх державах, які її підписали [12, с. 4]. У день прийняття її підписали 16 держав світу (серед них – Бельгія, Бразилія, Ватикан, Гондурас, Гватемала, Данія, Еквадор, Коста Ріка, Ліхтенштейн, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Об'єднане Королівство, Сальвадор, Швейцарія та Швеція). Згодом до них приєдналися ще 7 держав (до набуття чинності цю Конвенцію 1954 року підписали лише 23 держави-учасниці ООН) [13]. Станом на початок 2018 року сторонами Конвенції 1954 року є 89 держав, учасниць ООН, у т. ч. Україна з 25 березня 2013 року (без зауважень чи застережень) [2]. Так, ст. 1 п. 2 Конвенції 1954 року чітко окреслює коло осіб, на кого не поширюється її дія:

«(i) На осіб, які на цей час отримують захист або допомогу інших органів або установ Організації Об'єднаних Націй, окрім Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, доки вони отримують такий захист або допомогу;

(ii) На осіб, які визнані компетентними органами влади країни, в якій вони проживають, як такі, що мають права й зобов'язання, пов'язані з громадянством цієї країни;

(iii) На осіб, стосовно яких існують серйозні підстави припускати, що вони:

(a) Скоїли злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства, як визначено в міжнародних актах, розроблених з метою вжиття заходів стосовно таких злочинів;

(b) Скоїли тяжкий злочин неополітичного характеру поза межами країни їхнього проживання до того, як вони були допущені в цю країну;

(c) Винні в учиненні діянь, що суперечать цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй» [2].

Для ефективного вирішення наявних питань, регламентування та регулювання яких переважно відбувалося у сфері громадянства, прийнята в 1961 році на рівні ООН Конвенція про скорочення безгромадянства [3]. Дослідники визнають, що реальним завданням цієї Конвенції було не викоренити інститут безгромадянства загалом, а принаймні зменшити випадки безгромадянства дітей від народження чи в результаті подальшого позбавлення (чи втрати) громадянства [11, с. 6]. 30 серпня 1961 року лише три держави-учасниці ООН підписали цю Конвенцію 1961 року (Ізраїль, Нідерланди та Об'єднане Королівство), згодом до них приєдналися Домініканська Республіка та Франція (хоча й залишила за собою право припиняти громадянство особи, навіть якщо вона стане апатридом). Загалом станом на початок 2018 року сторонами цієї Конвенції 1961 року є 70 держав-учасниць ООН, у т. ч. Україна з 25 березня 2013 року (без зауважень чи застережень) [14].

Загалом метою Конвенції 1961 року стало скорочення випадків безгромадянства, а тому в ст. 1 визначено, що кожна держава, сторона Конвенції, надає своє громадянство за народженням (*ius soli*) або після народження особи на підставі виконання всіх необхідних умов, передбачених для цього національним законодавством (віковий ценз, ценз осідлості, відсутність кримінальних записів і громадянства іншої держави). Підписавши й ратифікувавши ці обидві конвенції, держави-учасниці ООН узяли на себе зобов'язання запобігати безгромадянству та його виникненню, пом'якшувати його наслідки, гарантуючи апатридам (особам без визначеного громадянства) можливість користуватися основними правами людини.

Важливо наголосити, що серед міжнародно-правового інструментарію Ради Європи у сфері врегулювання питань щодо безгромадянства 19 травня 2006 року в Страсбурзі прийнята Конвенція про недопущення безгромадянства у зв'язку з правонаступництвом держав (на підставі Європейської конвенції про громадянство) [11, с. 15]. Основні положення цієї Конвенції стосуються набуття громадянства (ст. 2), запобігання безгромадянству (ст. 3), заборони дискримінації (ст. 4), спрощення процедури набуття громадянства (ст. 9), недопущення безгромадянства при народженні (ст. 10) тощо [15]. Конвенція набула чинності 1 травня 2009 року, але в той час лише у трьох державах Європи (Молдові, Норвегії та Угорщині). Україна підписала цю Конвенцію, однак уважаємо роботу щодо недопущення безгромадянства у зв'язку з правонаступництвом держав незавершеною, оскільки Україна не ратифікувала її, відповідно, в Україні вона не набула чинності.

Наголосимо, що за офіційною інформацією Управління Верховного комісара ООН у справах біженців ООН 2014 року, після більше ніж двох десятиліть з часу розпаду СРСР понад 600 тисяч осіб надалі залишаються апатридами (особами без визначеного громадянства) [16]. Однак конкретна інформація щодо кількісних показників безгромадянства в Україні нині нам невідома. Якщо, згідно з даними перепису населення 2001 року, 82 тисячі 550 осіб, які проживали в той час в Україні, вважали себе особами без громадянства, то, за інформацією УВКБ ООН, станом на середину 2014 року в Україні налічувалось понад 35 тис. осіб без визначеного громадянства [17, с. 8–9]. В основному це власники недійсних радянських паспортів; ті, хто прибув в Україну після розпаду СРСР із території колишніх радянських республік і не має громадянства через суперечливі закони про громадянство або прогалини в законодавстві щодо громадянства (Азербайджан, Вірменія, Узбекистан), а також ті, хто іммігрував до України із самопроголошених невизнаних республік з «камуфляжними» паспортами (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я).

Уважається, що на кінець 2017 року у світі налічувалося понад 10–12 млн. апатридів (осіб без визначеного громадянства). Однак ця кількість є лише приблизною, оскільки доступ до вичерпної та детальної інформації про кількість апатридів (осіб без визначеного громадянства) в конкретній державі значною мірою обмежено, а офіційних даних щодо реальної їх кількості часто не існує [17, с. 1–10]. На підставі офіційної статистичної інформації за 2017 рік, наданої Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, можна стверджувати виключно про задокументованих належним чином 2,8 млн. осіб без визначеного громадянства в 75 державах світу, з яких 850 тис. осіб у М'янмі, понад 700 тисяч осіб у Кот д'Івуарі, майже 600 тисяч у Таїланді, а також сотні тисяч осіб у Сирії, в Іраку та Ірані, у Росії, в Узбекистані тощо¹. Протягом останніх двадцяти років відбувалися значні коливання щодо кількості осіб без визначеного громадянства, найбільше понад 6 млн. осіб зафіксовано у 2008–2009 роках.

Якщо ж узяти до уваги статистичні дані, запропоновані Верховним уповноваженим ООН у справах біженців, то протягом 2012–2017 років кількість задокументованих осіб без визначеного громадянства суттєво зменшилася (2012 рік – понад 3 млн. 335 тисяч осіб, 2013 рік – 3 млн. 470 тисяч осіб, 2014 рік – майже 3 млн. 493 тисячі осіб, 2015 рік – 3 млн. 688 тисяч

---

¹ Детальніше дивитися тут: <http://popstats.unhcr.org/en/overview>.

осіб, 2016 рік – 3 млн. 242 тисячі осіб, 2017 рік – 2 млн. 797 тисяч осіб)². Якщо детальніше (таблиця 1), то в Африці налічувалося понад 700 тисяч задокументованих осіб без визначеного громадянства, в обох Америках – 6,5 тисяч осіб, в Азії та Океанії – понад 1 млн. 150 тисяч осіб, у Європі – 550 тисяч осіб і на Середньому Сході – 370 тисяч осіб. Очевидно, що тенденція до зменшення кількості задокументованих осіб без визначеного громадянства пов'язана зі змінами в законодавстві держав проживання таких осіб або їхньою міграцією до держав із ліберальнішим законодавством у контексті набуття апатридами громадянства цих держав.

Таблиця 1

**Кількість задокументованих належним чином апатридів
у світі протягом 2012–2017 років**

	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Африка	721,302	721,303	721,418	↑1,021,418	↓715,089	↓711,589
Північна Америка	24	↑210,032	211,230	↓136,585	↓2,460	↑6,483
Азія та Океанія	1,427,952	1,422,850	1,509,696	1,563,338	1,581,663	↓1,154,921
Європа	681,225	↓670,828	↓605,689	↓592,151	↓570,534	↓552,339
Середній Схід	505,274	↓444,237	444,230	↓374,237	372,461	↓370,872
ЗАГАЛОМ	3,335,777	↑3,469,250	↑3,492,263	↑3,687,729	↓3,242,207	↓2,796,204

Висновки із цього дослідження стосуються сутності та правової природи безгромадянства, траєкторії міжнародно-правового регулювання цього явища й особливостей трактування. Викладені в статті міркування відображають лише деякі аспекти виникнення безгромадянства, демонструють потенційні проблеми його правового регламентування та практичного застосування в контексті цивілізаційних викликів і міграційних рухів. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з удосконаленням правового регулювання безгромадянства (зменшення підстав виникнення) на міжнародному рівні, гарантування прав людини кожному.

Список використаних джерел:

1. van Maas L. Nationality Matters: Statelessness under International Law. School of Human Rights Research Series. 2008. Volume 29. P. 21.
2. Конвенція ООН про статус апатридів від 28.09.1954. Офіційний вісник України. 16.07.2013. 2013. № 51. № 12. С. 450. С. 447. Ст. 1875.
3. Конвенція ООН про скорочення безгромадянства від 30.08.1961. Офіційний вісник України. 16.07.2013. 2013. № 51. № 12. Ст. 449. С. 463. Ст. 1876.
4. Batchelor C.A. Statelessness and the Problem of Resolving Nationality Status. International Journal of Refugee Law. 1998. Vol. 10. No. 1/2. P. 156–183.
5. Nationality and Statelessness: A Handbook for Parliamentarians. United Nations High Commissioner for Refugees, Inter-Parliamentary Union, 2005. 70 p.
6. Guy S. Goodwin-Gill Convention relating to the Status of Stateless Persons. P. 1. URL: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/cssp/cssp_e.pdf.
7. Convention on Certain Questions relating to the Conflict of Nationality Laws, The Hague, 12 April 1930. League of Nations, Treaty Series. 1937–1938. Vol. 179. P. 89.
8. Protocol relating to a Certain Case of Statelessness, The Hague, 12 April 1930. League of Nations, Treaty Series. 1937–1938. Vol. 179. P. 115.
9. Special Protocol concerning Statelessness, The Hague, 12 April 1930. United Nations, Treaty Series. 2005. Vol. 2252. P.435.

² Детальніше дивитися тут: <http://reporting.unhcr.org/population>.

10. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. Офіційний вісник України. 15.12.2008. № 93. С. 89. Ст. 3103.

11. de Groot R. Survey on Rules on Loss of Nationality in International Treaties and Case Law. CEPS Paper 'Liberty and Security in Europe'. 2004. No. 57/August. P. 4.

12. Проблема безгромадянства в Україні та шляхи її вирішення. Київ, 2004. С. 4.

13. Convention relating to the Status of Stateless Persons, New York, 28 September 1954. United Nations, Treaty Series. 1960. Vol. 360. P. 117.

14. Convention on the Reduction of Statelessness, New York, 30 August 1961. United Nations, Treaty Series. 1983. Vol. 989. P. 175.

15. Convention on the avoidance of statelessness in relation to State succession (CETS No. 200). 19.05.2006. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083747>.

16. Искоренение безгражданства в последующие десять лет. Специальный отчет. УВКБ ООН, 2014. 67 с.

17. Бринош І. «Невидиме» безгромадянство в Україні: досвід ідентифікації та подолання / Одеська обласна організація ВГО «Комітет виборців України». Одеса, 2015. 132 с. С. 8.

УСТИМЕНКО О. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
конституційного і міжнародного права
факультету № 4
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 340.12

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Стаття присвячена дослідженню правової ідеології як одного з елементів правової свідомості. Розглянуто і проаналізовано визначення правової ідеології, що містяться в науково-юридичній літературі. Виокремлено структурні елементи правової ідеології та з'ясовано зв'язок правової ідеології з правовою психологією.

Ключові слова: *правова ідеологія, правосвідомість, правова психологія, правова поведінка.*

Статья посвящена исследованию правовой идеологии как одного из элементов правового сознания. Рассмотрены и проанализированы определения правовой идеологии, которые содержатся в научно-юридической литературе. Выделены структурные элементы правовой идеологии и определена взаимосвязь правовой идеологии и правовой психологии.

Ключевые слова: *правовая идеология, правосознание, правовая психология, правовое поведение.*

The article is devoted to the research of legal ideology as one of the legal consciousness' elements. The definitions of legal ideology from legal literature are considered and analyzed in the article. The structural elements of legal ideology are determined. The connection between legal ideology and legal psychology is investigated.

Key words: *legal ideology, legal consciousness, legal psychology, legal behavior.*

Вступ. Правова ідеологія відіграє важливу роль у розбудові будь-якої правової, демократичної та соціальної держави. Передусім це зумовлено тим, що від правової ідеології населення залежить політичний, економічний, культурний, соціальний розвиток країни, зокрема громадянського суспільства, обізнаність і розуміння різними верствами населення своїх прав та обов'язків за допомогою усвідомлення норм і принципів права. Крім того, правова ідеологія визначає характер правотворчого та правозастосовного процесу, є ознакою держави, у якій існує політичний плюралізм, дотримуються та захищають права і свободи осіб, які проживають на її території.

Дослідженням питання правової ідеології як структурного елемента правосвідомості займалося багато вітчизняних і зарубіжних учених, таких як О.В. Аграновська, С.С. Алексєєв, К.Т. Бельський, В.В. Копейчиков, Є.В. Назаренко, Г.С. Остроумов, І.Є. Фарбер та інші.

Теоретичним підґрунтям наукової статті є праці Т.Г. Каткової, Н.М. Крестовської, О.В. Петришина, І.М. Погрібного, С. Сілбей, О.Ф. Скакун, А.М. Шульги та інших.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розгляді й аналізі поняття «правова ідеологія», з'ясуванні її ролі та місця в структурі правової свідомості.

Результати дослідження. Щоб з'ясувати поняття правової ідеології, варто згадати дефініцію поняття правосвідомості, оскільки правова ідеологія є одним із її елементів. Так, І.М. Погрібний визначає правосвідомість як форму свідомості людей, котра відображає правову дійсність, визначає ставлення людей до права як у статичній, так і динамічній її формі, впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин [1, с. 195].

Варто звернути увагу на те, що зарубіжні науковці зазначають, що правова свідомість зазвичай належить до мікрорівня соціальної дії, тобто способів, якими люди тлумачать і мобілізують правові значення й ознаки [2].

Отже, правову свідомість можна визначити як ставлення населення до правових норм і правової дійсності, наявність в окремих осіб і суспільства загалом правових ідей, знань, почуттів, емоцій, які вони використовують у своєму буденному житті та професійній діяльності.

Правова свідомість є досить складним, багатоаспектним суспільним явищем, яке має комплексну структуру. У науково-юридичній літературі існують різні думки із цього приводу, насамперед вони відрізняються за кількістю елементів у складі правосвідомості. Як справедливо зазначає Сільвія Коджія, «у вивченні структури правової свідомості варто враховувати залежність її елементів від ступеня розвитку суспільства, ролі та значення цих елементів у суспільстві, видів правовідносин і суб'єктів права» [3].

Деякі науковці в структурі правосвідомості виділяють два елементи. Так, на думку О.Ф. Скакун, основними структурними елементами правосвідомості за рівнем відображення правової реальності є правова психологія та правова ідеологія [4, с. 97].

О.В. Петришин зазначає, що правова свідомість складається з трьох елементів: правової настанови, правової ідеології та правової психології [5, с. 77].

На думку Т.Г. Каткової, до складу правосвідомості входять раціональний (світоглядний), емоційний (психологічний) і поведінковий (вольовий) компоненти [6, с. 43].

Н.М. Крестовська виокремлює чотири елементи правосвідомості: раціональний, емоційний, аксіологічний і регулятивний [7, с. 510–511].

На наш погляд, до структурних елементів правосвідомості варто зарахувати правову ідеологію, правову психологію та правову поведінку, оскільки лише за умови комплексної єдності, взаємопов'язаності цих трьох елементів у населення буде існувати належний рівень правової свідомості.

Більшість науковців наполягають на тому, що правова ідеологія є основним елементом правосвідомості, однак таке твердження є досить спірним і потребує обґрунтування.

Правову ідеологію загалом визначають як сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які систематизовано віддзеркалюють та оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, в тому числі філософське, осмислення права [5, с. 77]. Крім того, правову ідеологію розглядають як усвідомлене проникнення в сутність правових явищ, які спричиняють готовність до певної правової поведінки в результаті оцінювання правових явищ [4, с. 97].

На нашу думку, поняття правової ідеології можна ототожнювати з раціональним компонентом правосвідомості, оскільки він також являє собою знання права, обізнаність із законодавством, поінформованість щодо змісту правових норм, прав та обов'язків суб'єктів права, історії розвитку права тощо [7, с. 510–511].

Правова ідеологія формується як результат абстрактного мислення; є науково-теоретичним, максимально абстрактним, узагальненим, систематизованим, концептуальним відбиттям правової дійсності (напр., «гегелівська філософія права», «теорія трьох поколінь прав людини»); форми її зовнішнього вираження: теорії (напр., «теорія правовідносин»), концепції праворозуміння (напр., «вузько нормативного»), правові вчення (напр., «лібералізм», «позитивізм» тощо) [8, с. 241].

М.В. Кравчук зазначає, що правова ідеологія формується в результаті правового виховання та юридичних наукових досліджень [9, с. 214]. Це твердження потребує уточнення.

Очевидним, як нам видається, є те, що рівень оволодіння правовими знаннями і сприйняття правової дійсності суттєво залежать від освітнього рівня особи, її професійної діяльності, наявності практичного досвіду в правовій сфері тощо. Однак отримання нових правових знань, формулювання правових поглядів та ідей не обов'язково здійснюється під час правового виховання (юридичної освіти, правової пропаганди, правової агітації тощо), це може відбуватися й іншими способами, в тому числі й у процесі соціалізації, саморозвитку особи.

Зарубіжні науковці зазначають, що головними характеристиками правової ідеології є такі: 1) систематичне вираження інтересів соціальної групи в суспільстві; 2) її розвиток ідеологами специфічної групи; 3) бажання розуміти свої можливості крізь масову правову свідомість; 4) її використання в практичній діяльності окремої соціальної групи [3].

Із цього випливає, що правова ідеологія може бути єдиною для певної соціальної групи, яка характеризується певними ознаками (вік, професійна діяльність, досвід тощо), умовами життя, інтересами, рівнем суспільної свідомості, має однакові правові ідеї, знання, теорії тощо. За допомогою правової ідеології будь-яка соціальна група може виражати свої потреби й інтереси, обґрунтовувати й усвідомлювати правову дійсність, визначати своє ставлення до правової реальності.

В основу європейської правової ідеології, на думку О.В. Петришина, покладено три загальноновизнані цінності – демократія, права людини та верховенство права [5, с. 77].

Крім того, сучасна правова ідеологія ґрунтується на системі теорій, ідей і принципів – теорії соціальної правової держави, принципу поділу влади, теорії народного суверенітету, визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей перед класовими цінностями, принципу верховенства права, переваги загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права, високої ролі суду як антиподу бюрократичного управління тощо [4, с. 98].

Отже, дотримання базових принципів демократії, верховенства права та прав людини, розвиненість правової ідеології не лише дають змогу мати високий рівень правосвідомості та правової культури населення, а й допомагають досягти єдності держави і створити розумний суспільний устрій.

Оскільки правова ідеологія є досить складним поняттям, вона має свою внутрішню будову. Так, до складу правової ідеології входять правові ідеї, теорії; правові поняття й категорії; правові принципи [6, с. 43].

О.Ф. Скакун зазначає, що правова ідеологія складається з усвідомленого осмислення правової реальності (правові ідеї, правові принципи, теорії, переконання), проникнення в сутність правових явищ (правові поняття, правові категорії), розщеплення свідомості (настанови) на правомірну і протиправну поведінку, їх мотивації (юридично значущі цілі, юридично значущі мотиви, юридично значущі настанови) [4, с. 98]. Тобто О.Ф. Скакун до складу правової ідеології зараховує й поведінковий елемент правосвідомості.

На наш погляд, до складу правової ідеології як різновиду суспільної ідеології, який відображає наявний стан правовідносин, входять правові знання, правові ідеї, правові концепції, правові поняття і правові уявлення. Ці елементи і становлять базовий складник правосвідомості загалом, оскільки саме завдяки цим категоріям в особи формується стійке уявлення про правову дійсність, норми права, чинне законодавство.

Хоча правова ідеологія і становить основу правосвідомості особи, не варто забувати й про інший компонент правосвідомості – правову психологію. Правова психологія утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ у суспільстві, яке може бути як позитивним, так і негативним [10, с. 193]. Наприклад, проявами правової психології можуть бути почуття страху відповідальності за певні неправомірні дії, почуття поваги до чинного законодавства, почуття справедливості тощо.

Правова психологія, як і правова ідеологія, має структуру. Так, до складу правової психології входять сталі (правові звичаї, традиції, звички) та динамічні (настрої, почуття, переживання) складники, пізнавальні (правові емпіричні знання, уявлення, погляди) й емоційні (правові емоції, почуття) елементи [11, с. 138]. Правова психологія є найбільш поширеною формою усвідомлення права: саме завдяки їй особа усвідомлює правові зміни,

що відбуваються, та оцінює правові ідеї. Крім того, правова психологія є більш швидким механізмом реакції на правову дійсність, ніж правова ідеологія. Проте правова психологія та правова ідеологія є однаково важливими компонентами правової свідомості, не можна чітко визначити, який з елементів є найголовнішим: вони взаємодоповнюють і взаємозалежать одна від одної, їх єдність є умовою панування в країні демократії й розвитку здорового суспільства з високим рівнем правової культури та правосвідомості.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна підсумувати, що правова ідеологія посідає вкрай важливе місце в системі правової свідомості. Вона є базовим структурним елементом правосвідомості, який передбачає наявність правових знань, ідей, теорій, принципів, доктрин, концепцій, цінностей, за допомогою яких відбувається оцінювання правової реальності, правовідносин, правопорядку, законності в державі, дотримання прав і свобод людини тощо. Однак не варто знижувати значення психологічного та поведінкового компонентів правової свідомості, оскільки саме завдяки правовим почуттям, поглядам та емоціям особа усвідомлює ідеологічний бік правосвідомості, а реалізація ідеологічних і психологічних елементів правосвідомості здійснюється шляхом активної спрямованості до вчинення певних дій (правомірної або протиправної правової поведінки).

Список використаних джерел:

1. Теорія держави і права: навчальний посібник / О.М. Головка, І.М. Погрібний, О.В. Волошенко та ін.; за заг. ред. І.М. Погрібного. Харків: ХНУВС, 2010, 276 с.
2. Susan Silbey Legal culture and legal consciousness. URL: <http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/iesbs-full.pdf>.
3. Silvia Kaugia Structure of Legal Consciousness. URL: <https://www.juridicainternational.eu/index.php?id=12433>.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави та права: підручник. Київ: Алерта, 2016, 528 с.
5. Лук'янов Д.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. Теорія держави і права: посіб. для підгот. до держ. іспитів / за заг. ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2016, 198 с.
6. Каткова Т.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник у визначеннях і таблицях. Харків: Право, 2014, 96 с.
7. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 416 с.
8. Шутьга А.М. Теорія держави і права: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 255с.
9. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Атіка, 2003. 288с.
10. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
11. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. В.В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

ЦУШКО С. Є.,
аспірант кафедри історії держави
та права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.15(477.5)«15/1648»:35.075.1

ПРЕДСТАВНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ОРГАНАХ ВЛАДИ СІЧІ ДО 1648 РОКУ

Статтю присвячено дослідженню процесу становлення та діяльності представницьких органів влади Січі. На основі критичного аналізу історичних джерел і новітніх методологічних підходів визначено та проаналізовано процес становлення, склад і компетенції представницьких установ за часів козацької демократії, розкрито організаційні засади, зміст, форми й результати їхньої діяльності. Вивчається практика генеральних рад, процедура яких, безумовно, свідчить про посилення тенденції набуття ними представницького характеру, переплетення функцій прямого народоправства з колом повноважень вищого представницького органу.

Ключові слова: політичне представництво, Запорізька Січ, генеральні ради, козацька рада.

Статья посвящена исследованию процесса становления и деятельности представительских органов власти Сечи. На основе критического анализа исторических источников и новейших методологических подходов определены и проанализированы процесс становления, состав и компетенции представительских учреждений во времена казацкой демократии, раскрыты организационные принципы, содержание, формы и результаты их деятельности. Изучается практика генеральных советов, процедура которых, безусловно, свидетельствует об усилении тенденции приобретения ими представительского характера, переплетении функций прямого народоправления с кругом полномочий высшего представительского органа.

Ключевые слова: политическое представительство, Запорожская Сечь, генеральные советы, казацкий совет.

The article is sanctified to research of becoming and activity of representative government of Sich bodies. It is found out on the basis of walkthrough of historical sources and newest methodological approaches, certainly and becoming, composition and competenses of representative establishments is analysed in the days of cossack democracy, organizational principles, maintenance, forms and results of their activity, are exposed. Practice of general advices procedure of that undoubtedly testifies to strengthening of tendency of acquisition by them representative character is investigated in the article, interlacing of functions of direct democracy of the people with the term of references of supreme representative body.

Key words: political representative office, Zaporizhzhya cut, general advices, cossack advice.

Вступ. Вітчизняна система представницької влади має давні, тисячолітні корені. У різні періоди розвитку представницьких органів на українських землях існували свої особливості. Не є винятком і розвиток представництва в органах влади Січі. Так, окремий правовий

статус Запорізької Січі в Речі Посполитій допоміг витворенню тут козацько-старшинської організації суспільно-політичного життя, верховенства загальновійськової ради. На основі давніх вічових традицій, народоправства й самоврядування, правових звичаїв предків українське козацтво витворило, починаючи з XVI ст., у Подніпров'ї козацько-старшинську організацію суспільно-політичного життя, Козацьку республіку. Успадкувавши традиції січових загальних козацьких і старшинських рад, генеральні ради виконували установчі, законодавчі, контрольні, судові та деякі інші функції спочатку в середовищі реєстрового козацтва, а згодом і всієї Гетьманщини.

Постановка завдання. У межах наукової статті, з урахуванням здобутків різних часів і спираючись на дослідження видатних українських учених, у статті буде проаналізовано формування та функціонування органів влади Запорізької Січі.

Результати дослідження. У період (XVI – перша половина XVII ст.) історична ситуація об'єктивно породжувала нові соціальні сили, потенційні можливості яких були більшими, ніж в інших станів тогочасного суспільства. Однією з таких рушійних сил стало українське козацтво, зародження і зміцнення якого протягом кількох десятиліть завершилося створенням унікально військово-політичної організації – Запорізької Січі («Військо Запорізьке низове»). Запорізька Січ виступає як державний організм у формі республіки з яскраво вираженим демократичним устроєм. Заснування Січі в українській історіографії фіксується другою половиною XVI ст., коли на дніпровських островах постали перші козацькі військові споруди. Першою традиційно називають Січ, засновану старостою черкаським і канівським Д.І. Вишневецьким близько 1550-х рр. на о. Мала Хортиця. Натепер дослідники чітко фіксують існування семи Запорізьких Січей: Томаківської (80-ті роки XVI ст. – 1593 р.), Базавлуцької (1593–1638), Микитинської (1639–1652), Чортомлицької (1652–1709), Кам'янської (1709–1711, 1730–1734), Олешківської (1711–1728) і Нової (Підпільненської, 1734–1775). Створення Запорізької Січі стало потужним каталізатором до консолідації українського народу, розвитку національної свідомості й правосвідомості. Запорізька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVI ст., а вже наприкінці його та в першій половині XVII ст. Запорізька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку на окраїні Речі Посполитої, на незаселених землях. Тобто козаки проживали на цій території одні й не підпорядковувалися загальнодержавному адміністративному апаратові та законам, тому й змогли виробити свій особливий політичний устрій. Як указують автори колективного дослідження: «Січ поєднала в собі «дух свободи та дух релігії». Козацтво спромоглося створити вимір правового життя, відмінний від правових реалій Речі посполитої та Великого князівства Литовського, зокрема від принципів і норм феодального права, що закріплювали національну, майнову та релігійну нерівність» [1, с. 125–126].

Свідчення про кількість і побут перших козаків, датовані останньою третиною XVI ст., знаходимо в хроніці М. Бельського, що вказував: «Козаки – це посполиті люди, які займаються ловлею риби і там же сушать її на сонці, без солі, проживають там лише влітку, а на зиму розходяться в ближчі міста, як Київ, Черкаси та інші, попередньо заховавши свої човни в безпечному місці на одному з дніпровських островів і залишивши там кілька сотень чоловік на кошу, як вони кажуть, на сторожі, мають вони й власні гармати, які здобули в турецьких фортецях або ж у татар. Раніше їх було небагато, але тепер збирається по декілька тисяч, особливо їхня кількість зросла останнім часом, і неодноразово вони туркам і татарам немалі шкоди чинили, нападаючи на Очаків, Тягиню, Акерман та інші фортеці» [2, с. 1358].

М. Грушевський писав: «Запороже значно випередило в своїй політичній еволюції козаччину «городову», кажучи традиційним терміном – організацію її «на волости». Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козаччини, і його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козаччини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості» [3, с. 141].

Більшість дослідників, що спеціалізуються на історії Запорізької Січі та козацтва загалом, переконливо довели, що в межах так званих «вольностей Війська Запорізького» не лише створилося своєрідне українське військо на основі відповідних організаційних засад, а й утвердилися особливі суспільні відносини, принцип військової демократії пронизав фактично все – функціонування управління, звичаєве право, побут тощо. Структура суспільних (державних) інституцій на Запоріжжі була справді надзвичайно простою. Загальна козацька рада виконувала функції своєрідного законодавчого органу. Кошу в особі кошового отамана і старшини належала виконавча влада. Закріплених правовими актами меж компетенції цих інституцій не існувало. Вони діяли на основі звичаєвого права й тих традицій, які виникли ще за часів Київської Русі (практика функціонування віча). Характерною рисою процесу формування виконавчого органу влади (Коша) була виборність його членів. На військових радах козаки формально всі відкритим, демократичним способом висували кандидатури, як правило, альтернативні, обговорювали їх і простою більшістю голосів обирали на ту чи іншу посаду (аж до курінних отаманів і десятників включно). До компетенції ради входили також питання війни і миру, розподілу господарських угідь тощо. У свою чергу, Кіш у руслі принципів рішень загальної ради реалізував напрями політики Запорізької Січі в межах своїх вільностей і на міжнародній арені. Безперечно, Запорізька Січ була справжня «християнська козацька республіка», де глибокий демократизм суспільно-політичного устрою освячувався відповідною ідеологією. Запоріжжя стало зародком цієї української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади.

Найвищим інститутом влади на Запорізькій Січі була рада, в роботі якої брали участь без винятку всі козаки. До її компетенцій належали найважливіші справи життя козацької спільноти: визначення військового устрою, вибори старшини, вирішення питання війни і миру, ведення дипломатичних зносин. Досить часто загальна козацька рада була й вищою судовою інстанцією. За традицією, козацькі ради збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини. Проте за потреби могли скликатися неординарні ради. На таких позачергових радах могли розглядатися кілька різних нагальних справ чи одна, але важливіша для козаків.

Під час перебування козацького війська на Січі козацька рада мала відбуватися там. Водночас зауважимо, що протягом тривалого часу козацьке військо могло перебувати поза межами Січі через військові походи. Тому з нагальної потреби рада могла відбуватися під час походу в степу чи на волості – в Сухій Діброві, на Масловому Ставу. Головною умовою була наявність козацького війська в повному складі на раді. Так, В. Щербатюк наводить відомості про козацьку раду 1581 р., де описувалася подорож на Запорожжя польського шляхтича Самуеля Зборовського. Останній із «немалим почтом своїх слуг і гайдуків спочатку прибув до Канева, звідки їхав до Черкас, з Черкас до Псла річки і... до порогів, де лицарські люди мешкають. Там є місце на Дніпрі, важке для просування, бо ті пороги з великих скель, через які вода як з високих гребель спадає, і там ніхто не може проїхати, крім козаків» [4, с. 89].

Відомості про політичну організацію козацтва зустрічаємо в щоденнику Еріха Лясоти, який наприкінці XVI ст. перебував в українських землях з метою можливого залучення козаків до військового союзу на боці Австрії у війні проти Туреччини. Його записи з історії Базавлуцької Січі (1593–1638) й до сьогодні є цінним джерелом, що дають змогу скласти цілісну картину життя козацтва й організації його управління.

Фактично відомості, подані посланцем, є першою задокументованою розповіддю про життя січового козацтва. Завдяки записам Е. Лясоти, ми можемо досить чітко скласти уявлення про порядок голосування під час козацької ради. Так, після оголошення пропозиції щодо можливого союзу запорожці розділилися «на два кола». В одному – була старшина, в іншому – рядові козаки, сірома. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила податися на службу до австрійського цісаря, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася [5, с. 104].

Досить цікаві свідчення про козацьку Раду наводить і французький військовий інженер на польській службі (1630–1648 рр.) Г. де Левасер де Боплан: «Ось як вони (козаки) вибирають кошового отамана. Скликавши усіх шанованих старих полковників і старих козаків, які мають у них авторитет, кожен з них віддає голос за того, кого вважає найбільш відповідним, і той вибирається більшістю голосів... (Вони) йому дуже послухні і називають свого отамана їхньою мовою гетьманом» [6, с. 66–67].

Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний осавул, хорунжий. Найважливіші питання військового та політичного характеру розглядалися на засіданнях Військової ради. Як уже зазначалося, згідно зі звичаєвим правом, на них міг бути присутній будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді, коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік – 1 січня й 1 жовтня вони збиралася обов'язково. Існували також ради на рівні куренів, які звали «сходками», і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали й сходки в паланках. Підкреслимо такий факт: на Запорозькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними.

Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя й військовий писар становили так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. У мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, під час військових походів очолювала Запорозьке Військо, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Обрання кошового отамана було ключовою подією на раді, оскільки від цієї кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші урядовці – суддя, осавул і писар – не відігравали такої ролі, як кошовий отаман.

В. Щербак наводить зауваги К. Кумке: «Козацька старшина є передовсім виконавцем волі групи осіб. Не від владолюбної старшини виходила влада, навпроти, головним авторитетом виступала козацька громада, а конкретніше її воля. Тому успіх багато в чому залежав від здатності керівництва інтегруватися в співтовариство, розумітися на його потребах, оскільки лише визнані кожним козаком накази могли виконуватися на добровільній основі. Будь-який примус з боку старшини для виконання наказів чи до послуху відносно козаків був неможливим, оскільки суперечив козацькій демократії» [4, с. 89].

Обрання нової старшини значно ускладнювало процедуру, оскільки старшина вже не могла втручатись у перебіг обговорення питання й нових кандидатур. Суперечки під час виборів могли тривати кілька годин. Затвердивши ту чи іншу кандидатуру, коло направляло депутацію до новообраного отамана, якому й оголошувалося загальне рішення. За звичаєм, лише після третьої пропозиції той погоджувався прийняти булаву. Аналогічно обиралися й уся інша старшина. Другого січня обирали урядовців – писаря, пушкаря та інших. Під час обрання найвагомішою була думка більшості присутніх. Щорічна ротація старшини є беззаперечним підтвердженням політичної свободи запорізьких козаків [7, с. 168–169, 171].

Так обиралися вища, тобто військова, старшина – кошовий отаман, що був головою війська, суддя, писар та осавули, помічники отамана у військових справах. Курінні отамани обиралися не на військових, а на курінних радах. М. Грушевський висловив думку, що «військова рада сильно пригадує старе українське віче» [3, с. 287]. Як зазначав Л. Окіншевич, цей орган був організований не у формі представницького органу, а у формі прямої участі всіх членів козацького стану [8, с. 25].

Велике значення мала й старшинська рада, в якій, крім військової старшини, завжди брали участь курінні отамани та «вельможні», «кращі», або «старі» козаки, тобто впливові козаки, частина з яких уже раніше виконувала старшинські обов'язки. Бувало, що постанови, схвалені на неофіційній раді, старшина проводила на військовій раді навіть тоді, коли вони відверто суперечили інтересам основної маси козацтва. Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх. Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Спроби старшини нав'язати свою волю основній масі козацтва викликали обурення й навіть повстання. Тоді козаки скликали раду, де й вирішували свої справи, обираючи своїх старшин.

Тобто суспільно-політичній організації козацтва притаманні значні риси демократизму. Цілковито погоджуємося з твердженням В. Єрмолаєва, що козацькі ради на Запорізькій Січі за своїм складом, компетенцією та процедурою нагадували стародавні вічові зібрання і продовжували їхні традиції.

Кількісний склад січових рад не був постійним і залежав від кількості козацького війська. І якщо в XVI ст. рада могла налічувати 2–3 тис. осіб, то в XVII ст. – до 20 тис. При цьому в першій половині XVII ст. кількість поселенців у пониззях Дніпра становила до 35 тис. Тому, на думку В. Єрмолаєва, січові ради можна вважати «своєрідними державними інституціями представницького характеру» в Козацькій військовій демократичній республіці [9, с. 80–81]. Таке представництво унормувалось, очевидно, козацьким звичаєвим правом.

Від початку складання рад у загальній військовій раді виділялися два «кола» – рада старшини («тісніша рада») і рада загальна [3, с. 286]. Загальну раду скликав гетьман або кошовий гетьман. Старшинська рада, ймовірно за все, передувала загальній і скликала з метою опрацювання попередніх пропозицій, які згодом виносилися на обговорення чи схвалення загальною радою. Загальна рада могла зібратись і стихійно, «і ся похопність війська, – вказував М. Грушевський, – ж зараз радити над усім загальною радою, піддаючись легко самогіпнозу юрби – була слабкою стороною козацької організації». Стихійна рада могла прийняти рішення, яке суперечило пропозиціям старшини, або й переобрати старшину – кошового отамана, суддю, осавула чи писаря. Тобто превалюючим принципом козацьких рад на Січі був принцип прямого народоправства [10, с. 7].

За звичаєм, загальні козацькі ради, якщо не було надзвичайних подій, збирались у певний час. Усі дослідники вказують на такі дати зібрання загальних козацьких рад: 1 січня кожного року, на другий чи третій день Великодня, 1 жовтня на Покрову.

Так, зокрема, Д. Яворницький описує процедуру скликання й роботи загальної козацької Ради. За звичаєм, уже за кілька днів до її початку всі козаки поспішали на Січ. Перший день роботи Ради розпочинався з молитви в січовій церкві, а після обіду на радному майдані, який називали ще «вічова площа», за сигнальним пострілом із гармати збиралась Рада. До «кола» виходила вся старшина. Спочатку відбувалось жеребкування за куреннями всіх угідь, у другу чергу право на їх одержання належало старшині, за нею – духовенству й жонатим козакам [7, с. 163–165].

Як уже зазначалося, на козацьких радах обговорювалися та приймалися рішення щодо найважливіших питань життя Січі: оголошувалася війна й укладався мир, оголошувались військові походи, каралися злочинці, розподілялись угіддя, зміщувалася й обиралася старшина. Зауважимо, що вагоме місце в компетенції козацького «кола» посідали судові функції. Вони здійснювались переважно без будь-яких писаних законів на підґрунті звичаєвого права. Найбільш жорстоко каралися зрадництво, вбивства козака козаком, розбійництво, пияцтво у воєнному поході, зневага до прапора, образа старшини, порушення «законів батьків». До основної компетенції козацького «кола» належала його контролююча функція за дотриманням прав і вольностей козацтва з боку кошового отамана та обраних посадовців.

Право на участь у Січовій раді мали всі козаки без національних, станових, майнових і вікових обмежень. Кількісний склад «кола» визначався кількістю присутніх на Січі козаків. Оскільки вони становили лише невелику частину всіх поселенців на Запоріжжі, О. Мироненко вважає обґрунтованим говорити про представницький характер січових рад [9, с. 80].

Проте В. Єрмолаєв зазначає, що такий висновок потребує уточнень, і вказує таке: по-перше, січове козацтво (вільні, нежонаті, православні козаки) представляли лише себе та, ймовірно, ту частину січовиків, яка була зайнята у військових походах, дипломатичних справах тощо; по-друге, представництво не було виборним, адже чергові та надзвичайні січові ради не різнилися ні унормованою кількістю, ні своєю компетенцією [11, с. 272].

Отже, склад і компетенція, процедура загальних козацьких рад були чітко визначеними, відповідали козацькому звичаєвому праву, потребам та умовам життя на Січі, військовим кампаніям, які регулярно проводило козацтво.

З кінця XVI ст. в козацькому середовищі розпочався процес розколу на реєстрових і нерєстрових козаків, які перебували в різному правовому полі й, відповідно, користувалися різними правами, мали привілеї та визнавалися владою Речі Посполитої. У 1572 р. універсалами Польської корони постає реєстрове козацтво, а з 1578 р. – реєстрове військо. З утворенням реєстрового козацтва його вищим органом самоуправління теж стає загальна козацька рада, яка принципово не відрізнялася від ради запоріжців.

Висновки. Отже, українське козацтво утворило з моменту своєї появи (з кінця XV ст.) самобутню організацію – Козацьку республіку, що базувалася на давніх традиціях народоправства й самоврядування. Загальні козацькі та старшинські ради виконували установчі, законодавчі, контрольні, судові й інші функції. У Запорізькому війську скликалися річні та піврічні ради. Вибори кошового отамана й усієї військової старшини відбувалися на річних радах, а на піврічних здійснювався розподіл за жеребом степів, річок та інших угідь, тобто вирішувалися переважно господарські питання. Окрім того, практикувалося й зібрання екстраординарних рад в особливих випадках: на них виголошувалися укази, в подальшому гетьманські універсали, відрядження козаків на прикордонну службу, а також для вирішення спірних справ і вжиття особливих заходів щодо внутрішніх розпорядків. Система козацьких рад – генеральних, старшинських, полкових, сотенних – елемент козацької демократії, традиція яких назавжди відбилася у політичній свідомості українства, його ідеалах. Проаналізовані матеріали засвідчують, що козацькі ради, процедура їх обрання та компетенції чітко засвідчують представницький характер цього органу влади, а виборча демократична система, яка склалася на Запоріжжі, була історичною ниткою зв'язку нашої давньої історії та історії України козацької доби.

Список використаних джерел:

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Віслобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (кер. кол.), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр, О.Н. Ярмиш; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. Київ: Наукова думка, 2014. 503 с.
2. Kronika Polska Marcina Bielskiego. T. 3. S. 1358.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т. Київ; Львів, 1909. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. 628 с.
4. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.
5. Лясота Еріх із Стеблева. Щоденник. Жовтень. 1984. № 10. 104 с.
6. Гійояї де Лееасер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. 301 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с.
8. Окіншевач Л.О. Лекції з історії українського права. Право державне: Доба станового суспільства (на правах рукопису). С. 25.
9. Мироненко О.М. Січове козацтво на сторожі незайманості «Народної Конституції» пращурів. С. 80–81.
10. Єрмолаєв В.М. Реалізація ідей мирних зборів в історії Української держави Б. Хмельницького (середина XVII ст.). Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: матеріали Міжнарод. наук, конференції: у 2 ч. / за ред. проф. М.І. Пайова. Харків, 2000. Ч. 1. С. 103–106; Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 7.
11. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків: Право, 2005. 272 с.

ЦИВІЛІСТИКА

БОНДАР І. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри нотаріального
та виконавчого процесу і адвокатури
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.121.1:347.9

**ОКРЕМІ ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА
ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті досліджується правове регулювання окремих особистих немайнових прав у цивілістичному процесі. Автор зазначає, що багато особистих немайнових прав містять цивілістичні процесуальні правомочності, і їх здійснення полягає у вчиненні процесуальних за своїм змістом дій.

Ключові слова: *особисті немайнові права, цивілістичний процес, нотаріальний процес, виконавчий процес.*

В статье исследуется правовое регулирование отдельных личных неимущественных прав в цивилистическом процессе. Автор отмечает, что многие личные неимущественные права содержат цивилистические процессуальные правомочия, и их осуществление заключается в совершении процессуальных по своему содержанию действий.

Ключевые слова: *личные неимущественные права, цивилистический процесс, нотариальный процесс, исполнительный процесс.*

The article investigates the legal regulation of certain individual non-property rights in the civilistic process. The author notes that many individual non-property rights include civilistic procedural powers and their realization is to commit procedural in its content action.

Key words: *individual non-property rights, civilistic process, notarial process, executive process.*

Вступ. Дослідження особистих немайнових прав лише з погляду матеріального права буде не повним, необхідно приділити увагу немайновим правовідносинам у цивілістичному процесі. Актуальним питанням сьогодення є виявлення й усунення недоліків у врегулюванні відносин, які пов'язані з охороною та захистом особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб у нотаріальному та виконавчому процесі.

З погляду матеріального права аспекти охорони та захисту немайнових прав досліджують такі науковці, як: В.О. Кожевникова, Р.О. Стефанчук, Л.В. Федюк та інші. Окремі аспекти охорони немайнових прав вивчають С.Я. Фурса, Є.І. Білозерська. Водночас проблематика залишається, оскільки ґрунтовного дослідження правового регулювання особистих немайнових прав у цивілістичному процесі немає.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз правового регулювання в цивілістичному процесі таких немайнових прав, як право фізичної особи на власне зображення, право

на ім'я та його використання, право на повагу до честі та гідності та право на охорону здоров'я, нині ці питання набувають актуальності та залишаються відкритими, оскільки остаточно не вирішені.

Результати дослідження. Право фізичної особи на власне зображення як особисте немайнове право фізичної особи є недостатньо врегульованим у чинному цивільному законодавстві, що зазначається в науковій літературі [1, с. 351]. Загалом це право врегульовується не шляхом визначення правомочностей, що їх має фізична особа, а через врегулювання питання захисту інтересів фізичної особи під час проведення фото-, кіно-, теле- та відеозйомок (ст. 307 Цивільного кодексу (далі – ЦК)), а також права на особисті папери (ст. 303 ЦК) та охорони інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях (ст. 308 ЦК). Ці норми, як і загалом правове регулювання питань захисту й охорони фізичної особи на власне зображення, розглядаються як гарантії реалізації багатьох інших особистих немайнових прав, як-от право на індивідуальність (ст. 300 ЦК), право на особисте життя та його таємницю (ст. 301 ЦК), право на повагу до гідності та честі (ст. 297 ЦК), право на недоторканність ділової репутації (ст. 299 ЦК) тощо [2, с. 516].

З огляду на предмет нашого дослідження постає питання, наскільки положення цивільного законодавства щодо захисту права фізичної особи на власне зображення узгоджені з положеннями цивілістичного процесуального законодавства, яке врегульовує можливість знімання фізичної особи в процесі на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку. Як вбачається, питання захисту інтересів фізичної особи під час проведення фото-, кіно-, теле- та відеозйомок у цивільному процесі врегульовується через відносини, що стосуються проведення в залі судового засідання фото-, кіно-, теле- та відеозйомок, транслювання судового засідання по телебаченню. Як і із правом на особисті папери, ці відносини визначають сутність принципу гласності та відкритості судового розгляду.

Отже, згідно із ч. 1 ст. 307 ЦК, фізична особа може бути знята на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за її згодою. Згода особи на знімання її на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку припускається, якщо зйомки проводяться відкрито на вулиці, на зборах, конференціях, мітингах та інших заходах публічного характеру. Згідно із ч. 4 ст. 7 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- й аудіозапис із використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених цим Кодексом. Водночас деякі положення ст. 7 ЦПК є явно суперечними, зокрема, варто звернути увагу на такий фрагмент (ч. 12): «Якщо під час закритого судового засідання буде встановлено, що інформація, для забезпечення нерозголошення якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні, вже є публічно доступною <...>, суд постановляє ухвалу про подальший розгляд справи у відкритому судовому засіданні». Тобто в такій ситуації потрібно з'ясувати, хто і яким чином порушив правило про закриті судові засідання, до яких наслідків таке порушення призвело, зокрема, чи не вважають сторони свої немайнові права порушеними тощо, суд всупереч логіці вважає порушення допустимим і йде на подальше порушення прав сторін. З таким положенням ч. 12 ст. 7 ЦПК погодитися неможливо, і його необхідно виключити із норми. Замість цього, на нашу думку, суд має з'ясувати позицію сторін щодо цього, і лише за наявності згоди на це осіб, які беруть участь у справі, може продовжити розгляд справи у відкритому судовому засіданні. Тобто закон не повинен слідувати за правопорушенням, а має встановлювати санкції за них. Тому автор вважає, що за розголошення особою інформації, яка стала їй відомою під час розгляду справи в закритому судовому засіданні, до неї має застосовуватися відповідальність у вигляді штрафу, а також у законі має бути передбачена компенсація завданої сторонам або одній із них немайнової шкоди.

Порівняльний аналіз зазначених положень законодавства показує, що цивільно-правове регулювання цих відносин допускає знімання особи на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку навіть за відсутності її згоди, якщо воно проводиться відкрито, зокрема, на заходах публічного

характеру. Цілком безспірним виглядає твердження, що судові засідання і є таким заходом публічного характеру, отже, згода особи на знімання її в судовому засіданні припускалася. Виходячи ж із ролі сучасних засобів масової інформації, які привертають увагу суспільства до найважливіших подій, а також ролі суду у врегулюванні тих чи інших правових ситуацій, позитивним явищем варто вважати фото- і кінозйомку, відеозапис тощо, і тут має домінувати інтерес суспільства щодо протидії зловживанню правами з боку суду або однієї з осіб, яка бере участь у справі і не бажає розголосу, оскільки її роль у цьому судовому процесі негативна. Судове засідання є публічним заходом, у разі проведення відкритого судового засідання кожний вправі здійснювати його запис, якщо це не заважає його проведенню.

Очевидним також є те, що в цивілістичному процесі питання реалізації, захисту чи охорони особистого немайнового права фізичної особи на власне зображення стосується також законодавчо визначеної можливості фіксації цивілістичного процесу технічними засобами (проведення фото-, відеозйомки). Значними недоліками, а фактично цілковитою її відсутністю характеризується фіксація технічними засобами нотаріального процесу, що неодноразово зазначали вчені, а також відсутність регламентації використання фото-, відеозйомки у виконавчому провадженні, де психологічне напруження доволі часто є значно більшим, ніж у цивільному процесі тощо.

Незважаючи на значний розвиток нотаріального процесуального законодавства, щодо фіксації процесу жодних кроків зроблено не було.

Вперше в науці питання про необхідність фіксації нотаріального процесу технічними засобами порушила С.Я. Фурса на прикладі такого нотаріального провадження, як посвідчення заповіту [3, с. 62], а розвинула Є.І. Білозерська. Зокрема, остання запропонувала проводити фіксацію нотаріального процесу за допомогою різних видів фіксації: аудіофіксації, для якої пропонується використовувати диктофони з мікрокасетами; відеофіксації з використанням будь-яких відеокамер, що мають порти для з'єднання з комп'ютером [4, с. 203]. Як зазначає С.Я. Фурса, з метою надання фіксації нотаріального процесу офіційного значення та з урахуванням принципу єдиної нотаріальної процесуальної форми процедура фіксації має бути законодавчо закріплена, хоча нині немає перешкод для фіксування процедури нотаріального посвідчення заповіту за допомогою звуко-, відеозапису, оскільки в ч. 2 ст. 57 ЦПК (нині ст. 100 нового ЦПК – І. Б.) передбачено такий засіб доказування [3, с. 62].

Не заперечуємо необхідності законодавчого закріплення процедури фіксації нотаріального процесу технічними засобами, а навпаки, підтримуємо її, але не можемо не зазначити, що сьогодні перешкоди для фіксації технічними засобами процедури нотаріального провадження з посвідчення заповіту, як і будь-якого іншого нотаріального провадження, все ж таки є, і полягають вони в необхідності отримання нотаріусом, згідно з положеннями ст. 307 ЦК, згоди на це осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні, зокрема особи, яка звернулася до нотаріуса за посвідчення заповіту. Але тут можна зробити інший висновок: оскільки заповідач звернувся до нотаріуса за посвідчення заповіту, то і сам він буде клопотати про таку фіксацію, оскільки нотаріус не може це робити із власної ініціативи, бо така фіксація, мабуть, буде платною, бо для цього необхідне належне обладнання, касети, дискети тощо. Щодо інших правочинів, то, можливо, така згода інших суб'єктів нотаріального процесу потрібна, якщо про це буде клопотати один із них, наприклад, згода інших спадкоємців. І це є чи не єдиною перешкодою для такої фіксації. Уявляється, що відеозапис нотаріального провадження може здійснюватися, але його необхідно пропагувати в контексті більших гарантій прав осіб, а також неможливості його використання без згоди заінтересованих осіб, оскільки на такий запис поширюватиметься нотаріальна таємниця.

Якщо ж дослідити положення виконавчого процесу, то помітимо, що воно досить спрощено підходить до врегулювання виконавчих процесуальних відносин, що виникають з особистого немайнового права фізичної особи на власне зображення. Так, у п. 17 ч. 3 ст. 18 Закону «Про виконавче провадження» передбачено, що виконавець під час здійснення виконавчого провадження має право застосовувати під час примусового виконання рішень фото- і кінозйомку, відеозапис. Отже, Закон жодним чином не обмежує виконавця в його

праві на зйомку особи отриманням від неї будь-якої згоди, і це притому, що така зйомка може відбуватися навіть у приміщенні (житлі) особи-боржника під час проведення опису майна. Незважаючи на таке спрощене регулювання, вважаємо, що законодавець досить слушно зробив, коли не обмежив право виконавця на проведення фото- і кінозйомки чи відеозапису отриманням згоди осіб-учасників виконавчого провадження на це. Виконавчий процес як публічний із метою забезпечення його законності потребує належної фіксації дій його учасників. Усі його учасники повинні розуміти, що, очевидно, публічний характер виконавчого провадження нівелює цивільно-правові гарантії щодо необхідності отримання їхньої згоди на проведення фото-, кінозйомки чи відеозапису їх зображення. Однак автор вважає, що такі записи мають процесуальну специфіку – підтвердження законності дій виконавця, тому не можуть поширюватися без згоди на це осіб, які були присутніми під час вчинення виконавчих дій. Так само залишається відкритим питання щодо можливості репортерів здійснювати фільмування виконавчого процесу щодо конкретних суб'єктів.

Права на ім'я та його використання як цивільні особисті немайнові права фізичної особи врегульовані в ст. ст. 294, 296 ЦК. Що стосується права на ім'я, то в ст. 294 прямо не визначено коло повноважень, які становлять зміст цього права. У результаті аналізу законодавства доходимо висновку, що право на ім'я фізичної особи як особисте немайнове право передбачає такі повноваження: а) володіння, користування і розпорядження своїм іменем; б) вимагання від інших осіб звертатися до особи відповідно до її імені; в) використання псевдоніма; г) вимагання зупинення незаконного використання свого імені, а також будь-яких інших його порушень [2, с. 493]. Право на використання імені досить детально розкрито в змісті ст. 296 ЦК.

Під час аналізу реалізації особистого немайнового права фізичної особи на використання імені в цивілістичному процесі очевидно стає неузгодженість між положеннями матеріального та процесуального законодавства. Так, у ч. 6 ст. 296 ЦК передбачено, що ім'я учасника цивільного спору, який стосується особистого життя сторін, може бути використане іншими особами лише за його згодою. Очевидно, що зазначене положення є некоректним, бо не враховує положень процесуального законодавства, яке врегульовує порядок виклику осіб до суду в цивільних справах та відкритість розгляду справ у судах у порядку цивільного судочинства. Ідеться про закріплення процесуальної за своїм змістом норми щодо використання імені учасника цивільного спору в матеріальному законі, яким є ЦК. Отже, пропонуємо дане положення ЦК сприймати суто як цивільно-правове, яке не повинно застосовуватися як обов'язковий елемент процедури в процесуальних галузях, які входять до цивілістичного процесу, за винятком тих, які стосуються нотаріальної таємниці.

Наприклад, у ч. 11 ст. 128 ЦПК, яка врегульовує питання судових викликів та повідомлень, визначено, що відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, а також заінтересована особа в справах про видачу обмежувального припису викликаються до суду через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за десять днів, а в разі розгляду справи про видачу обмежувального припису – не пізніше 24 годин до дати відповідного судового засідання. Прізвище й ім'я учасників цивільної справи із зазначенням категорії справи вказується й на дошках оголошень у судах. Очевидно, що за таких умов ім'я учасника цивільного спору, зокрема того, який стосується особистого життя сторін, не просто стане відомим комусь, а фактично стане відомим необмеженому колу осіб. Водночас про жодну згоду сторін як учасників цього спору на використання їхніх імен у такому разі не йдеться.

На наш погляд, положення ч. 6 ст. 296 ЦК є невдалим та не враховує відкритості розгляду справ у судах порядком цивільного судочинства. Ідеться про закріплення процесуальної за своїм змістом норми щодо використання імені учасника цивільного спору в матеріальному законі, яким є ЦК. Отже, пропонуємо це положення ЦК сприймати суто як цивільно-правове, яке не повинно застосовуватися в процесуальних галузях цивілістичного процесу, за винятком нотаріальної таємниці.

Право на повагу до честі та гідності. Охороні честі та гідності як особистих немайнових прав приділяється особлива увага в нотаріальному процесі. Так, у ч. 1 ст. 78 Закону «Про нотаріат» передбачено, що нотаріус, посадова особа органу місцевого самоврядування, начальник установи виконання покарань засвідчують справжність підпису на документах, зміст яких не суперечить законів і які не мають характеру угод та не містять відомостей, що порочать честь і гідність людини. Нотаріус передає заяви громадян, підприємств, установ та організацій іншим громадянам, підприємствам, установам і організаціям, якщо вони не суперечать закону та не містять відомостей, що порочать честь і гідність людини (ч. 1 ст. 84 Закону). У ч. 3 ст. 47 Закону визначено, що для вчинення нотаріальних дій не приймаються документи, які не відповідають вимогам законодавства або містять відомості, що принижують честь, гідність та ділову репутацію фізичної особи або ділову репутацію юридичної особи. Отже, у ч. 3 ст. 47 Закону поруч із чесною та гідністю надається додатковий захист діловій репутації фізичної чи юридичної особи.

Не заперечуємо загалом важливості охорони прав на честь та гідність людини чи ділової репутації фізичної чи юридичної особи в нотаріальному процесі, але не можемо не вказати на обмеженість застосування цих положень у Законі «Про нотаріат». Тому доцільно в нормах цивілістичного процесуального законодавства більше уваги приділяти саме захисту честі та гідності як окремо визначеним особистим немайновим благам. Тому вважаємо, що варто додати в гл. 1 «Загальні положення» Закону України «Про нотаріат» норму, яка б визначала основні засади нотаріального провадження (процесу), серед яких одним з основоположних принципів має бути принцип, який стосувався б особистих немайнових прав осіб, зокрема принцип поваги до честі і гідності та рівності прав осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні. Даний принцип та його нормативне закріплення в Законі надавали б більшу охорону правам осіб, які беруть участь у нотаріальному процесі, на кшталт того, як це зроблено в ст. 6 ЦПК.

Також, незважаючи на те, що в Законі України «Про виконавче провадження», у його новій редакції, має місце ст. 2, де закріплені основні засади виконавчого провадження, про такий принцип навіть не згадується. Але саме під час примусового виконання рішень у повноваженнях виконавців найбільш сконцентрована влада, тому й можуть мати місце випадки приниження честі, гідності та ділової репутації людини.

Висновки. Отже, багато особистих немайнових прав містять цивілістичні процесуальні правомочності, і їх здійснення полягає у вчиненні процесуальних за своїм змістом дій. Також і сам цивілістичний процес ґрунтується на охороні особистих немайнових прав, містить значну кількість процесуальних гарантій їх охорони та захисту. Але не варто положення цивільного права абсолютизувати в межах цивілістичного процесу, оскільки такі правовідносини, як-от нотаріальні процесуальні, цивільні процесуальні, виконавчі процесуальні, відрізняються від цивільно-правових за характером, змістом та виконуваними посадовими особами завданнями. Так, варто визнати особливо важливу роль суду у врегулюванні цивільних відносин і ту владу, яку надано йому та виконавцям для забезпечення функціонування правової системи України, захисту і відновлення прав громадян та юридичних осіб. Але і цим уповноваженим особам не можна переходити межі допустимої поведінки, і це незважаючи на те, що багато порушень немайнових прав осіб виміряти складно, адже це суб'єктивний чинник. Так, для когось образа може полягати в безпосередніх «критичних» висловлюваннях на його адресу, а якійсь особі навіть підвищення голосу на неї здається приниженням її честі, гідності та ділової репутації. Саме тому в основу немайнових прав вважаємо доцільним включати особистість і сприйняття нею тих чи інших правопорушень, а також правовідносини, в які вона вступає з іншими особами.

Автор вважає, що в цивілістичному процесі особлива увага має приділятися немайновим правовідносинам, оскільки доволі часто наділені владою посадові особи не відчують, що немайнові відносини істотно впливають на психологічний стан конкретної особи, а також інших осіб, які беруть участь у певному юрисдикційному процесі, а це, у свою чергу, позначається і на суспільних відносинах, здоров'ї населення, його загальному настрої тощо.

Тому важко оцінити вплив елементарного правопорушення на суспільні настрої, які тривалий час формували в суспільстві недовіру до правоохоронних і правозахисних органів, що призвело до наявності нині в нашій країні правового нігілізму. Тому вчені мають проаналізувати особисті немайнові права, які реалізуються в процесуальних галузях, що входять до цивілістичного процесу, та недоліки у врегулюванні відносин, які пов'язані з охороною та захистом особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб.

Список використаних джерел:

1. Кулініч О.О. Авторське право на фотографічні твори та право особи на власне зображення: визначення напрямків наукового дослідження. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» / редкол.: С.В. Ківалов (головн. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін та ін.; відпов. за вип. В.М. Дрьомін; МОН молодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Т. 12. С. 349–358 с.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / Н.С. Кузнецова, І.О. Дзера, В.М. Коссак та ін.; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 3-е вид., перероб. і доп.]. К.: Юрінком-Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.
3. Фурса С.Я. Нотаріальна процедура посвідчення заповітів. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд. К.: видавець С.Я. Фурса; КНТ, 2008. С. 61–62.
4. Білозерська Є.І. Фіксація нотаріального процесу технічними засобами як одна із умов його достовірності. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 1 (5). С. 200–206.

БОНДАР Н. П.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін та правового забезпечення
підприємницької діяльності
(Харківський економіко-правовий
університет)

УДК 347.65

**ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПОРЯДКУ ЗМІНИ ЧЕРГОВОСТІ
СПАДКУВАННЯ В РАЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПОСТІЙНОГО
ПРОЖИВАННЯ СПАДКОЄМЦЯ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ ЗІ СПАДКОДАВЦЕМ**

Стаття присвячена проблемі особливостей зміни черговості спадкування та реалізації права тих спадкоємців, які постійно проживали однією сім'єю зі спадкодавцем, утримували його і претендують на спадщину разом із тими спадкоємцями, які закликаються до спадкування. Питання досліджується шляхом аналізу судової практики, де судом під час судового провадження встановлюються факти відсутності заповіту після смерті спадкодавця та постійного проживання спадкоємця на час відкриття спадщини разом зі спадкодавцем.

Ключові слова: зміна черговості, спадкування, спадкодавець, спадкоємці, проживання, опікування, матеріальне забезпечення, похилий вік, тяжка хвороба, каліцтво, безпорадний стан.

Стаття посвящена проблемі особливостей змінення черговості наслідування і реалізації права тих наслідників, які постійно проживали однією сім'єю з наслідодателем, удержували його і претендують на наслідство разом з тими наслідниками, які призиваються до наслідування. Питання досліджується в статті шляхом аналізу судової практики, де судом в ході судового виробництва встановлюються факти відсутності заповіщення після смерті наслідодателя і постійного проживання наслідника на момент відкриття наслідства разом з наслідодателем.

Ключеві слова: *змінення черговості, наслідування, наслідодатель, наслідники, проживання, попечительство, матеріальне забезпечення, преклонний вік, тяжка хвороба, увечье, безпорадне стан.*

The article deals with the problem features change the order of succession and the rights of heirs who resided with the testator as one family, held him and claim the inheritance with the heirs of those who are called to the inheritance. Issues explored in articles by analysis of judicial practice, where the court during the proceedings established by the absence of the covenant after the death of the testator and the heir of residence at the time of opening the inheritance together with the testator.

Key words: *change of sequence, inheritance, heir, heirs, habitation, care, material maintenance, elderly age, severe illness, injury, helpless condition.*

Вступ. Все частіше в судовій практиці трапляються позови спадкоємців, які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем і бажають отримати право на спадкування нарівні з тими спадкоємцями, які закликаються до спадщини. Але такий позов може бути задоволений за умови зміни черговості в спадкуванні. У зв'язку із цим актуальне питання захисту прав спадкоємців, які бажають реалізувати своє право на спадкування за умови зміни черговості спадкування на підставі договору про зміну черговості отримання права на спадкування або в судовому порядку.

У контексті розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, це питання розглядали такі вчені, як М.О. Німак, Г.В. Чурпіта, Ю.О. Пилипенко, М.М. Ясинюк, П.Ф. Єлісейкін, М.М. Дякович, Ю.С. Червоний, С.В. Сенік, А.С. Григор'єва, Б.В. Санін та ін. Водночас більшість наукових публікацій присвячені саме договору про зміну черговості отримання права на спадкування, але поза увагою залишилися питання, що стосуються судового порядку зміни черговості спадкування в разі встановлення факту постійного проживання однією сім'єю зі спадкодавцем.

Постановка завдання. Оскільки наше дослідження спрямоване на вдосконалення науки цивільного та цивільно-процесуального права та законодавства, метою статті є аналіз на основі вітчизняної судової практики теоретичних і практичних аспектів та особливостей реалізації права на спадкування спадкоємцями за зміни черговості в спадкуванні в разі встановлення факту постійного проживання однією сім'єю зі спадкодавцем.

Результати дослідження. За загальним правилом, установленим у ст. 1258 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, право на спадкування за законом спадкоємці отримують по чергово: кожна наступна черга спадкоємців закликається до спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

У ст. ст. 1261–1265 ЦК України наведено поділ спадкоємців за законом на п'ять черг з урахуванням таких чинників, як спорідненість, шлюбні відносини та сімейні зв'язки. Однак черговість отримання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором зацікавлених спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити права спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині (ч. 1 ст. 1259 ЦК України).

У разі спадкування за законом законодавець розподіляє спадщину між спадкоємцями, намагається передбачити волю спадкодавця, враховує вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами або членами сім'ї, буде загальною абстрактною моделлю черговості без урахування особливостей стосунків, які можуть скластися в конкретній сім'ї. Саме цією обставиною зумовлена поява в ЦК України норми, яка надає спадкоємцям за законом право розподілити спадщину інакше, ніж це передбачено в законодавстві. Примітно, що можливість укладення різноманітних договорів у сфері спадкування пов'язана передусім із розширенням диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин і вперше набула регламентації в чинному ЦК України. Законодавство радянської доби обмежувало вчинення правочинів у спадкових правовідносинах складенням заповіту, прийняттям спадщини, відмовою від її прийняття і взагалі не визначало можливості укладення договору в цих відносинах [1].

Відповідно до чинного законодавства, коло спадкоємців за законом визначається на підставі таких юридичних фактів, як ступінь родинних, шлюбних, сімейних відносин, перебування на утриманні. На відміну від ЦК України 1963 р., чинний ЦК України передбачає п'ять черг спадкоємців за законом, покладаючи в основу принцип, за яким ближчий ступінь споріднення має переважне право на спадкування. Проте є спадкоємці, які не перебувають зі спадкодавцем у родинних стосунках (другий із подружжя, утриманці, особи, що проживали однією сім'єю, усиновлені). Хоча між цими особами та спадкодавцем не існує споріднення, вони також є спадкоємцями за законом. Спадкоємці кожної наступної черги спадкують за відсутності спадкоємців попередньої черги (ст. 1258 ЦК України). Тобто за наявності спадкоємця попередньої черги, який не відмовився від спадщини, не усунений від права спадкування, прийняв спадщину, а також не позбавлений спадщини, спадкоємець наступної черги до спадкування не закликається.

Відповідно до п. 5.2 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» № 24-753/0/4-13 від 16 травня 2013 р., черговість отримання права на спадкування може бути змінена шляхом договору між спадкоємцями, які прийняли спадщину (ч. 1 ст. 1259 ЦК України), або на підставі рішення суду (ч. 2 ст. 1259 ЦК України). Судовий порядок зміни черговості застосовується на підставі задоволення позову спадкоємця наступних черг до спадкоємців тієї черги, які безпосередньо закликаються до спадкування. Право на пред'явлення позову про зміну черговості спадкування мають лише спадкоємці за законом.

Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [2] містить лише норму про те, що досліджуваний договір укладається після відкриття спадщини (п. 4.7 гл. 10 розд. II). Аналогічне за змістом положення міститься і в п. 1.2 розд. 1 ч. III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя [3].

В юридичній літературі договору про зміну черговості отримання права на спадкування надається здебільшого загальна характеристика. Зокрема, І.П. Орлов доходить висновку, що зазначений договір є нетиповим, адже перебуває за межами наявних договірних типів. Його предметом є закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування [4, с. 9].

Договір про зміну черговості отримання права на спадкування, хоча і названий у ЦК України, однак практично позбавлений правової регламентації, що дозволяє віднести його до так званих непомітованих договорів. Особливістю цього договору є локальний характер, адже можливість його укладення обмежується лише відносинами спадкування за законом. У разі ж спадкування за заповітом закликаються до спадкування спадкоємці, визначені волею заповідача, і норми щодо черговості спадкоємців за законом не підлягають застосуванню.

Зміна черговості отримання спадкоємцями за законом права на спадкування шляхом укладення відповідного договору відбувається після відкриття спадщини, але до видачі свідоцтва про право на спадщину. Після видачі такого свідоцтва спадкові відносини трансформуються у відносини власності, а отже, ітиметься вже не про закликання до спадкування

спадкоємця наступної черги, а про відчуження майна (його частини), отриманого у власність порядком спадкування. Це, у свою чергу, дозволяє вказати на строковий характер аналізованого договору [1].

Згідно із ч. 2 ст. 1259 ЦК, фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду отримати право на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Для зміни черговості спадкування за законом до суду для визнання права на спадщину можуть звернутися особи, щодо яких має бути встановлено факт сумісного проживання.

Так, за матеріалами справи [5] судом було встановлено, що ОСОБА_5 помер, що підтверджується свідоцтвом про смерть. Після його смерті відкрилася спадщина у вигляді нерухомості, а саме 2 квартир. Спадкоємцями після смерті ОСОБА_5 є його дружина й діти – ОСОБА_2, ОСОБА_3 та ОСОБА_4, які звернулися до нотаріальної контори із заявами про прийняття спадщини. Однак у видачі свідоцтва про право на спадщину їм відмовлено у зв'язку з відсутністю правостановлюючих документів.

Відповідно до ст. 392 ЦК України власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Надалі рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 2 березня 2012 р. встановлено факт сумісного проживання ОСОБА_1 з ОСОБА_5 однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Кожен зі спадкоємців спадкує по 1/4 частці в спадковому майні. Водночас між спадкоємцями встановлений порядок розподілу спадкового майна, а саме з 2006 р. донині позивач із донькою проживають у квартирі АДРЕСА_1, а відповідачки проживають у квартирі АДРЕСА_2.

Згідно зі ст. 328 ЦК України, право власності набувається на підставах, не заборонених законом.

Відповідно до ст. 61 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), не підлягає доказуванню факт спільного проживання ОСОБА_1 разом з ОСОБА_5 однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Тому відповідно до вищезазначених норм потрібно змінити черговість отримання права на спадкування та визнати ОСОБА_1 спадкоємцем першої черги після смерті ОСОБА_5.

Крім того, у зв'язку з відсутністю оригіналів правостановлюючих документів позовні вимоги в частині визнання права власності на спадкове майно є обґрунтованими, тому за ОСОБА_1 та ОСОБА_2 належить визнати право власності по 1/2 частині квартири АДРЕСА_1.

У результаті аналізу цієї справи зауважимо, що суд під час судового провадження повинен установити два факти: відсутності заповіту після смерті спадкодавця та постійного проживання спадкоємця на час відкриття спадщини разом зі спадкодавцем. Перший необхідний для зміни черговості спадкування і має бути підтверджений сторонами та їхніми представниками під час судового розгляду, а другий – для прийняття спадщини як способу набуття права власності.

Отже, суд своїм рішенням установлює не будь-які юридичні факти, а лише ключові, які безпосередньо породжують цілий блок нових правовідносин чи змінюють або припиняють їх. Юридично значущим фактом, який потребує встановлення, необхідно вважати відтворення в судовому засіданні ретроспективи дій чи подій, явищ чи обставин, які мали місце в минулому, засобами доказування за умови зазначення мети, для якої такий факт є необхідним [6]. Такою необхідністю, потребою вважають наявність тих процесуальних наслідків для позивача, які впливають на спадкові права.

У п. 21 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» передбачено, що під час врегулювання спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу (далі – СК) України про те, що сім'ю скла-

дають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк повинен виконуватися на момент відкриття спадщини, і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю.

До спадкоємців 4 черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу. Таке право можуть мати й інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права й обов'язки, зокрема, вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї тощо.

За ст. 1264 ЦК України, у четверту чергу право на спадкування за законом мають право ті особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Щоб спадкоємець вважався таким, що прийняв спадщину, самого факту спільного проживання зі спадкодавцем на час відкриття спадщини замало, він є незначним, оскільки потрібно, щоб таке проживання було постійним.

Факт постійного проживання спадкоємця на час відкриття спадщини разом зі спадкодавцем, який підтверджує фактичне прийняття спадщини, має бути доведений спадкоємцем нотаріусу. У разі звернення до нотаріуса щодо свідоцтва про право на спадщину виникає потреба й у зверненні до суду для встановлення факту постійного проживання.

Спадкоємець є таким, який постійно проживав разом зі спадкодавцем, і в тому разі, коли за певний час до настання смерті спадкодавця він відбув із місця проживання спадкодавця, але повернувся після закінчення строку для прийняття спадщини. Незважаючи на те, що такий спадкоємець жодних дій для прийняття спадщини не здійснював або навіть не знав про сам факт її відкриття, він вважатиметься таким, що прийняв її в силу норми ЦК України.

Встановлення факту проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини не закріплене окремо в законодавстві й може здійснюватися за ч. 2 ст. 315 ЦПК України, згідно з якою в судовому порядку можуть бути встановлені також інші факти, від яких залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначений інший порядок їх встановлення. Як докази можуть бути використані свідчення свідків, квитанції, розписки тощо. Конкретний перелік доказів визначається, виходячи з особливостей кожної справи.

Як зазначалося вище, для зміни черговості спадкування за рішенням суду спадкоємець може реалізувати своє право на спадкування, але за умови, що він протягом тривалого часу опікувався, матеріально забезпечував, надавав іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Таке утримання спадкодавця має супроводжуватися в судовому провадженні належними доказами, а не припущеннями.

Так, за матеріалами наступної справи [7], позивач звернувся до суду з позовом про встановлення факту постійного проживання однією сім'єю ОСОБА_1 з ОСОБА_5.

ОСОБА_2 позов визнала частково, пояснила, що її син, ОСОБА_5, справді проживав з ОСОБА_1 як чоловік та дружина, вони піклувалися один про одного. Вона пропонувала синові переїхати до неї, щоб вона про нього дбала, але той не захотів. Коли вона могла добре ходити, привозила синові їжу на ринок сама. Відповідач позов визнав частково, не заперечував проти встановлення факту проживання однією сім'єю ОСОБА_1 та ОСОБА_5 протягом п'яти років до смерті останнього, однак заперечував проти зміни черговості в спадкуванні, оскільки вважав недоведеним факт піклування, матеріального забезпечення та догляду позивачкою за тяжко хворою особою.

Позивачка просила змінити черговість отримання права на спадкування, оскільки саме вона протягом тривалого часу опікувалася тяжко хворим ОСОБА_5. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права на спадкування за законом, передусім на підставі ст. 1261 ЦК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 1259 ЦК України, фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду отримати право на спадкування разом

зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

На підставі пояснень ОСОБА_1 судом установлено, що наприкінці лютого 2016 р. ОСОБА_5 дізнався про свою хворобу на рак. Із 6 вересня 2016 р. йому була встановлена перша група інвалідності та зроблено висновок про те, що він потребує стороннього догляду, що підтверджується медичними документами та висновком МСЕК (а. с. 20–25).

ОСОБА_1 пояснила, що вона готувала своєму чоловіку їжу, яку залишала йому, оскільки працювала з 10 до 22 години в магазині, купувала ліки, дбала про спільне житло. А останні дні перед смертю взяла відпустку та була поруч із чоловіком.

Свідки ОСОБА_10, ОСОБА_9 пояснили в судовому засіданні, що ОСОБА_1 проживала разом з ОСОБА_5 та піклувалася про нього під час його хвороби. Крім того, ОСОБА_1 надала чеки приблизно на суму 2 000 грн. на підтвердження придбання нею ліків ОСОБА_5 (а. с. 66–67). Комунальні витрати на квартиру сплачувала відповідачка ОСОБА_2. Витрати на поховання ОСОБА_5 взагалі не свідчать про його матеріальне утримання позивачкою.

З пояснень сторін судом установлено, що ОСОБА_5, хоча і потребував стороннього догляду із 6 вересня 2016 р., однак лише лічені дні перед смертю перестав вставати з ліжка. ОСОБА_1 продовжувала працювати в магазині, а донька померлого в цей час регулярно відвідувала батька й також купувала продукти і ліки.

На переконання суду, черговість отримання права на спадкування може бути змінена лише за умови тривалого часу опікування, матеріального забезпечення, надання іншої допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Згідно з п. 6 постанови № 7 від 30 травня 2008 р. Пленуму Верховного Суду України безпорадним вважається стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування. Доказами безпорадності спадкодавця можуть бути документи, що підтверджують тяжкість стану здоров'я: виписки з історії хвороби, амбулаторні картки, висновки медичних закладів, документи про інвалідність тощо. Отже, безпорадність особи пов'язана саме зі станом її здоров'я.

Доведення в судовому провадженні не може ґрунтуватися на припущеннях. Зокрема, суд вважає недоведеними обставини саме тривалого часу опікування ОСОБА_1, матеріального забезпечення та надання іншої допомоги ОСОБА_5 під час його хвороби.

Отримані результати цієї справи свідчать про те, що мають бути надані такі докази: щодо строку опікування, щодо матеріального забезпечення, щодо надання іншої допомоги спадкодавцеві, щодо похилого віку, щодо тяжкої хвороби або каліцтва, щодо безпорадного стану спадкодавця. Отже, підставами для задоволення такого позову є сукупність таких юридичних фактів, установлених у судовому порядку: 1) здійснення опіки над спадкодавцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, привітання зі святами); 2) матеріальне забезпечення спадкодавця; 3) надання будь-якої іншої допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізоване вираження (прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири); 4) тривалий час здійснення дій, визначених у п. п. 1–3; 5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого особа неспроможна самостійно забезпечувати свої потреби, спричинений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом.

Для задоволення позову необхідна наявність усіх п'яти вищезазначених обставин. У зазначеній категорії справ підлягає встановленню судом також факт належності сторін до спадкоємців різних черг за законом.

Варто зазначити, що зміна черговості спадкування лише надає право спадкоємцю наступної черги на спадкування разом зі спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, а не визнає його спадкоємцем цієї черги. Отримавши право на спадкування разом зі спадкоємцями іншої черги, такий спадкоємець вважається спадкоємцем тієї черги, до якої він належить відповідно до ст. ст. 1261–1265 ЦК України.

Отримані результати свідчать про те, що: по-перше, спадкоємцями можуть бути особи, які не перебувають зі спадкодавцем у родинних стосунках, але бажають отримати спадщину нарівні зі спадкоємцями тієї черги, яка спадкуватиме; по-друге, черговість отримання права на спадкування може бути змінена не тільки договором між спадкоємцями, які прийняли спадщину (ч. 1 ст. 1259 ЦК України), а й на підставі рішення суду (ч. 2 ст. 1259 ЦК України).

У результаті проведеного аналізу доходимо таких висновків:

– суд під час судового провадження для зміни черговості спадкування та визнання права власності в порядку спадкування за законом установлює факти: прийняття спадщини спадкоємцями інших черг спадкування; відсутності заповіту після смерті спадкодавця; постійного проживання спадкоємця на час відкриття спадщини разом зі спадкодавцем;

– для задоволення позову про зміну черговості спадкування та визнання права власності в порядку спадкування за законом сторонами мають бути надані належні докази щодо: строку опікування, матеріального забезпечення, надання іншої допомоги спадкодавцеві, похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва, безпорадного стану спадкодавця.

Список використаних джерел:

1. Кухарев О.Є. Місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. Форум права. 2014. № 1. С. 304–309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 02.09.2018).

2. Правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. наказом Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 // Законодавство України: база даних. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12> (дата звернення: 10.09.2018).

3. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів ходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя, схвалено рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n000132309> (дата звернення: 18.09.2018).

4. Орлов І.П. Правочини в сфері спадкового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Х., 2013. 20 с.

5. Про зміну черговості спадкування та визнання права власності в порядку спадкування за законом: рішення Приморського районного суду м. Одеси. Справа № 522/9514/17 від 18 липня 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68634487#> (дата звернення: 12.09.2018).

6. Рогач О.Я. Особливості доказування та системи доказів у справах щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. URL: http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.35/part_2/7.pdf (дата звернення: 14.09.2018).

7. Про встановлення факту проживання однією сім'єю, зміну черговості одержання права на спадкування: рішення Червонозаводського районного суду м. Харкова. Справа № 646/5312/17 від 22 листопада 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/70625511#> (дата звернення: 08.09.2018).

ДЕМ'ЯНОВА О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та приватноправових дисциплін
(Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького)

УДК 347.9

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СТАДІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена дослідженню чинників формування стадійної структури цивільного судочинства з огляду на реалізацію імперативу верховенства права. Доводиться неспроможність застосування єдиного критерію для виокремлення стадій. Наводяться аргументи на користь того, що вирішення справи становить самостійну стадію. Проводиться аналіз підстав для виокремлення стадії розгляду справи по суті, з'ясовується їх зв'язок із доказуванням. Також йдеться про те, що формування стадії підготовки пов'язане із прагненням оптимізувати структуру судового розгляду. Формується висновок про те, що стадійна структура провадження в суді першої інстанції детермінована комплексом чинників: логікою функціональної взаємодії сторін і суду під час розгляду і врегулювання спору; необхідністю встановлення фактичних обставин справи для ухвалення правозастосовчого акта; структурою судового доказування.

Ключові слова: цивільне судочинство, верховенство права, стадія, відкриття провадження, підготовка справи до судового розгляду, розгляд справи по суті, вирішення справи.

Стаття посвящена исследованию факторов формирования стадийной структуры гражданского судопроизводства в свете реализации императива верховенства права. Доказывается несостоятельность применения единого критерия выделения стадий. Приводятся аргументы в пользу того, что разрешение дела является самостоятельной стадией. Проводится анализ оснований для выделения стадии разбирательства дела по существу, выясняется их связь с доказыванием. Отмечено, что формирование стадии подготовки связано со стремлением оптимизировать структуру судебного разбирательства. Формируется вывод о том, что стадийная структура производства в суде первой инстанции детерминирована комплексом факторов: логикой функционального взаимодействия сторон и суда при рассмотрении и разрешении спора; необходимостью установления фактических обстоятельств дела для принятия правоприменительного акта; структурой судебного доказывания.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, верховенство права, стадия, возбуждение дела, подготовка дела к судебному разбирательству, разбирательство дела по существу, разрешение дела.

Article is devoted to a research of factors of formation of phasic structure of civil legal proceedings in the light of realization of an imperative of the rule of law. In solvency of use of uniform criterion of al location of stages is proved. Arguments in favor of the fact that permission of business makes an independent separate stage

are adduced. The analysis of the bases of isolation of a stage of trial of business on a being is carried out, their communication with a proving becomes clear. Also there is a speech that formation of a stage of preparation is connected with the aspiration to optimize structure of judicial proceedings. A conclusion that the phasic structure of production in court of the first instance is determined by a complex of factors is formed: logic of functional interaction of the parties and vessels by consideration and settlement of dispute; need of establishment of the actual facts of the case for adoption of the law-enforcement act; structure of a judicial proving.

Key words: *civil legal proceedings, rule of law, stage, initiation of proceedings, preparation of business for judicial proceedings, trial of case on being, settlement of case.*

Вступ. Реалізація верховенства права в цивільному судочинстві передбачає розвиток законодавства і судової практики в напрямі втілення в життя основних вимог цього імперативу. Це можливе тільки за умови всебічного врахування особливостей процесуальних відносин, однією з яких є їхня динамічність. Розгляд і вирішення цивільної справи відбувається через послідовну зміну етапів процесуальної діяльності, які в науці називаються стадіями цивільного процесу. Стадійність являє собою істотну рису цивільного судочинства, тому має велике значення для реалізації імперативу верховенства права, адже саме через стадії значною мірою реалізується структура цивільного судочинства. Зокрема, на забезпечення верховенства права спрямована функціональність стадій, відповідність стадійної будови закономірностям механізму процесуальної взаємодії суб'єктів, поступовий розвиток концепції прозорості і прогнозованості результатів судочинства на різних стадіях процесу тощо.

Стадії цивільного процесу досліджувалися у працях таких авторів, як: С.С. Бичкова, І.В. Бенедік, В.М. Горшенев, Н.І. Масленікова, Г.М. Москалевич, Ю.К. Осіпов, Г.Л. Осокіна, Т.В. Сахнова, І.Ю. Татулич, Г.П. Тимченко, О.С. Ткачук та багатьох інших. Але єдності з питань доктринального обґрунтування стадійності, кількості стадій, критеріїв їх виокремлення в науковій думці так і не досягнуто, а проблеми узгодження стадійної структури з дією імперативу верховенства права вчені не приділили належної уваги.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження стадійної структури цивільного судочинства в контексті реалізації імперативу верховенства права.

Результати дослідження. Питання про кількість і перелік стадій цивільного процесу безпосередньо пов'язане із критеріями їх виокремлення. Щодо цього науковцями висловлені різні думки, на детальному аналізі яких ми не зупинятимемося. З наявної дискусії очевидно, що стадійність провадження в межах однієї інстанції і стадійність, пов'язана з переглядом судового рішення, – це дещо різні речі. На жаль, термінологія, що використовується, не достатньо відображає наявну специфіку. Тому ми підтримуємо думку Г.А. Жиліна, який зазначає, що цивільний процес – складна система, в якій варто виділяти як мінімум два рівні. Передусім це етапи процесуальної діяльності, що іменуються в законі провадженнями. У свою чергу, кожне таке провадження складається зі стадій: порушення справи (провадження), його підготовки і розгляду [1, с. 48].

Саме ця позиція дозволяє відділити структурні утворення різного рівня та визначити місце кожного з відокремлених елементів цивільного процесу. Питання лише в тому, який термін варто вживати на позначення структурних елементів різного рівня узагальнення. Водночас немає можливості спиратися на традицію використання термінів, адже поняттям «стадія» рівною мірою часто позначали як окремі елементи провадження (відкриття провадження в справі, підготовку справи до розгляду тощо), так і все провадження в суді першої інстанції (апеляційне, касаційне тощо). Зауважимо, що подібні питання наявні і щодо вживання терміна «провадження». Незважаючи на те, що проблема термінології в даних випадках є більше доктринальною, ніж має практичне значення, її наявність утруднює уніфікацію теоретичних положень.

На нашу думку, «стадія» – це все ж таки частина, етап розвитку діяльності, якому властива відокремленість, але не самодостатність. Про стадії можна говорити тоді, коли їх

кілька і вони разом утворюють єдине ціле. Тому ми вважаємо, що поняття «стадія» варто вживати на позначення етапів процесуальної діяльності в межах провадження в одній інстанції. Структурні елементи вищого рівня організації варто називати провадженнями. Вони відрізняються закінченим характером, їх послідовність не є суворо визначеною і може бути дещо змінена.

Далі зупинимося на аналізі підстав для утворення стадій провадження в суді першої інстанції. Узагальнюючи викладені в процесуальній літературі міркування, зауважимо, що в найбільш загальному вигляді стадійність відображає поділ процесуальної діяльності на послідовні частини, яким притаманна наявність одночасно двох рис: якісна однорідність діяльності в межах стадії та якісна різниця різних стадій.

Д.Я. Малешин зауважує, що правова ситуація, яка виникає з моменту звернення по захист права до суду, характеризується динамічністю і послідовною зміною дій, тобто певною стадійністю [2, с. 36]. Однак рух і розвиток діяльності самі собою не визначають стадійності. Стадійність пов'язана не просто з тим, що процесуальна діяльність розвивається, а і з тим, що вона є якісно неоднорідною протягом усього процесу розгляду і врегулювання спору. Характер процесуальної діяльності змінюється нерівномірно: протягом стадії однорідна процесуальна діяльність поступово формує певну якість процесуального відношення, з досягненням якої з'являється необхідність у зміні засобів, інструментів і механізмів, що і зумовлює перехід до наступної стадії.

Стадійність цивільного процесу досліджується наукою здебільшого через рух від дійсного до належного, пізнання та пояснення практичної діяльності. Внутрішня логіка процесу розгляду і врегулювання спору зумовила універсальну структуру, яка в загальних рисах майже не зазнає впливу національних особливостей правової системи. Порівняння різних типів правових систем доводить типовість структури позовного провадження. Вітчизняне процесуальне законодавство втілює стадійну будову, хоча майже не вживає цього терміна. Тому стадія – це наукова конструкція, покликана охопити і пояснити в доктрині цивільного процесу те процесуальне явище, що склалося й об'єктивно існує.

Вчені пояснюють стадійність цивільного судочинства різними підставами.

Так, у науковці визначають стадію цивільного процесу як сукупність процесуальних дій, що вчиняються під час провадження в цивільній справі й об'єднуються найближчою процесуальною метою [3, с. 57]. Деякі автори серед ознак, що мають визначальне значення під час поділу цивільного процесу на стадії, називають те, що процес закінчитися на будь-якій стадії [4, с. 26]. Представлене також розуміння стадії як складової частини процесуального провадження, що поєднує процесуальні права, обов'язки та процесуальні дії суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які реалізуються для досягнення мети та завдань цивільного судочинства, виконання учасниками процесу їхніх функцій [5, с. 5]. Також наявний погляд на стадію як на сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення найближчої процесуальної мети, що характеризуються специфічним колом суб'єктів, мають власний зміст, оформлюються відповідним чином за допомогою судових рішень і проходять три етапи правозастосовної діяльності (встановлення фактичних обставин, вибір і аналіз правової норми, застосування правової норми й ухвалення відповідного рішення) [6, с. 92–93]. Зазначені думки відтворюють лише окремі із запропонованих у науці визначень, однак відображають наявні розбіжності в погляді на критерії поділу цивільного процесу на стадії.

Зауважимо, що проблема мети в цивільному судочинстві взагалі є вельми дискусійною, що ставить під сумнів можливість використання цього критерію для вирішення питання про поділ процесу на стадії. Про ненадійність мети як критерію поділу цивільного процесу на стадії свідчить і те, що за одним критерієм, вчені виокремлюють різну кількість стадій. Крім того, коли йдеться про таку рису мети, як найближча, з'являються питання про можливість дроблення цієї характеристики та межі такого дроблення, а також про ті ознаки, за якими мета визначається найближчою тощо. Найближча мета притаманна і кожній окремій процесуальній дії, процедурі тощо. Здається, що наявність сталих цільових настанов є однією з характеристик стадії, однак не критерієм поділу процесу на стадії.

Д.Я. Малешиним запропоноване пояснення стадійності на підставі структури діяльності. На його думку, якщо діяльність у статичному стані є сукупністю чотирьох елементів (мета, засоби, процес і результат), то під час динамічного розвитку такі чотири елементи відповідають чотирьом стадіям розвитку – порушенню, підготовці, здійсненню і закінченню. Також автор вважає, що у врегулюванні спору варто виділяти порушення, підготовку і судовий розгляд [2, с. 48–56]. Однак він не пояснює, чому виділення чотирьох елементів діяльності привело до створення трьох стадій. Також незрозуміло, чому обрання засобів кореспондує підготовці справи до розгляду. Тому цілком погодитися із запропонованим поглядом складно.

Деякі науковці в поясненні критеріїв виокремлення стадій процесу відштовхуються від логіки правозастосування. Зокрема, структура правозастосування сприймалась Ю.К. Осиповим за основу для його теорії правозастосовчих циклів. Автор наголошував на тому, що будь-який правозастосовний акт передбачає наявність принаймні трьох стадій: порушення діяльності із застосування права; підготовки та здійснення правозастосовного акта (дії). У своїй сукупності вони утворюють правозастосовний цикл [7, с. 42–44].

У працях В.М. Горшенєва та низки його послідовників йдеться про два види стадій – стадії логічної послідовності та стадії функціонального призначення [8, с. 125; 9, с. 14–15; 10, с. 160–174]. Автор підкреслює, що в загальній теорії права правозастосовчий процес зазвичай поділяють на три основні стадії, що названі стадіями логічної послідовності: 1) встановлення фактичних обставин справи, тобто здійснення дій, пов'язаних з аналізом фактів, доказами їхніх повноти та достовірності; 2) вибір і аналіз норми права, що підлягає застосуванню у зв'язку зі встановленими в справі фактичними обставинами; 3) вирішення юридичної справи по суті, виражене у виданні акта застосування права [11, с. 20]. Саме такими вчений бачив стадії логічної послідовності [8, с. 126–127].

Сучасне бачення стадійності на ґрунті структури правозастосування представлене Є.Г. Бобрешовим. Вчений запропонував характеризувати процес судового правозастосування (на прикладі цивільного, адміністративного та господарського процесу в Україні) такими стадіями: 1) належне звернення до суду; 2) встановлення фактичних обставин у справі; 3) вибір й аналіз норм права; 4) ухвалення рішення та його документальне оформлення; 5) виконання рішення [12, с. 11].

Однак, на нашу думку, такі тлумачення не здатні належно пояснити стадійність цивільного процесу, оскільки акцентують увагу тільки на судовій діяльності і не враховують достатньою мірою діяльність інших суб'єктів. Крім того, пропонується в науці структура правозастосування передбачає етапи, послідовність яких не завжди дотримується, що спричиняє критику вчених. Так, у науковій літературі підкреслено, що, незважаючи на обов'язковість кваліфікації, можна і не виділяти її в окрему стадію, оскільки вона іноді здійснюється суб'єктом, що лідирує, паралельно із провадженням процесуальних дій на тому чи іншому етапі й «оформлюється» тільки під час розумових операцій [13, с. 105]. Такі види діяльності, як встановлення фактів та правова кваліфікація, неодноразово повторюються, а інколи зливаються до того часу, як вичерпають себе і поступляться місцем етапу ухвалення рішення, що знижує їхнє практичне значення як критеріїв виділення стадій.

У результаті аналізу висловлених в науці думок ми доходимо висновку про те, що наряд чи виокремлення стадій провадження в суді першої інстанції (як і стадій інших проваджень) відбувається на підставі єдиного критерію. Натомість варто розглянути думку про те, що формування стадій судочинства детерміновано комплексом чинників. Так, оскільки судочинство являє собою діяльність, призначенням якої є врегулювання спорів, першим кроком структурування є виокремлення в ньому двох стадій: стадії порушення спірного питання (відкриття провадження) і стадії його вирішення (винесення рішення). Поняття «відкриття провадження» і «вирішення справи» охоплюють не тільки позначення окремих моментів і процесуальних рішень, але і відповідну процесуальну діяльність, яка має певну тривалість у часі, свої завдання і засоби. Через наявність цих двох послідовних етапів відображається взаємодія диспозитивного і владного начал цивільного процесу, притаманна судочинству,

адже актуалізація спірного питання – це диспозитивне волевиявлення користувачів судової системи, а його вирішення – реалізація владного статусу суду.

На стадії відкриття провадження в справі відбувається формалізація спірного питання. На цьому етапі фіксується висловлене позивачем припущення про порушення його права; намір звернутися до суду стає дійсністю; спір стає справою; суд приймає позов як такий, що підлягає розгляду; виникають відносини між судом і позивачем. Суд здійснює попередній найбільш загальний аналіз позову в контексті належності до цивільної судової юрисдикції. Процесуальна діяльність відбувається у формі двосторонніх зв'язків, однією зі сторін яких є суд. Має місце двостороння комунікація учасника процесу із судом. Суд ухвалює владні рішення, які полягають у сприйнятті диспозитивного волевиявлення суб'єкта і наданні йому процесуального значення. На першому етапі для ухвалення судом рішення із процесуальних питань не встановлюється позиція інших учасників, немає обговорення і дискусії, не проводиться судові засідання. Такі засоби і форми організації діяльності придатні для акумуляції в суді спірних питань. Як тільки судом з'ясовано, хто що хоче і чому, варто переходити до інших способів організації процесуальної діяльності. Поки ж ці питання не з'ясовані, використання інших інструментів недоцільне.

Вирішення справи традиційно не відокремлюється від розгляду справи по суті та не визнається більшістю науковців самостійною стадією. Проте з таким поглядом складно погодитися, що зумовлює наявність і критичних зауважень. Зокрема, В.В. Григор'євою обґрунтовано висновок про необхідність визнання ухвалення судового рішення самостійною стадією господарського процесу, яка складається з таких дій суду: оцінки доказів; визнання встановленими або невстановленими відповідних обставин; застосування норм права, необхідних для врегулювання спору; оголошення висновку за суттю заявлених вимог та набрання рішенням чинності [14, с. 4].

Ця пропозиція підтримана і Є.А. Таликінін, який зауважує, що по суті діяльність із розгляду справи та її вирішення якісно різняться. Якщо на етапі розгляду переважає фактична діяльність, спрямована на отримання інформації, то на етапі вирішення основне місце належить логічній діяльності з оброблення наявної інформації, зіставлення із правовими нормами та формування кінцевих висновків щодо спірних питань. Різняться суб'єкти розгляду й вирішення: на етапі розгляду наявна взаємодія суду, осіб, що беруть участь у справі, та інших суб'єктів процесу; етап вирішення охоплює суто діяльність суду [15, с. 95].

Підтримуємо наведені думки і зауважимо, що стадія вирішення справи характеризується тим, що в ній бере участь тільки суд, який реалізує свої владні повноваження, виконує обов'язок вирішити спір. Учасники справи завершили реалізацію своїх диспозитивних прав, тільки суд втілює волю в офіційному акті правозастосування. Відокремленість стадії вирішення підкреслює й особлива процесуальна форма, адже вирішення справи відбувається з дотриманням її таємниці, у нарадчій кімнаті.

Вирішення справи є основним результатом судочинства. Верховенству права відповідає прогнозованість і передбачуваність правосуддя. Тому діяльність суду на попередніх стадіях має бути орієнтована на майбутнє вирішення справи. Якщо кожна процесуальна дія і кожне проміжне рішення будуть спрямовані на майбутнє вирішення та будуть містити зв'язок із майбутнім рішенням – судочинство буде більш прозорим, зрозумілим та передбачуваним.

Процесуальна діяльність від порушення спірного питання перед судом до його вирішення становить стадію розгляду справи по суті. Підстави для виокремлення і джерела своєрідності цього послідовного елементу процесу пояснюються відповіддю на питання про те, чому суд не може одразу вирішити переданий йому сторонами правовий спір. На нашу думку, причини полягають в тому, що вирішення спору має ґрунтуватися на фактичних обставинах справи. У свою чергу, їх встановлення потребує застосування відповідних засобів, не характерних ні для стадії відкриття провадження в справі, ні для стадії вирішення спору. Основним інструментом судового розгляду є судові засідання, що передбачає змагання сторін перед судом щодо вимог і заперечень.

Найбільш неочевидними є підстави для виокремлення такої стадії, як підготовка справи до розгляду. Під час дослідження їх варто повною мірою визнати справедливості

зауваження про те, що поділ на стадії завжди має дещо штучний характер, оскільки відбувається залежно від своєрідності та специфічності завдань на певному часовому проміжку діяльності [16, с. 30]. На нашу думку, формування стадії підготовки пов'язане із прагненням оптимізувати структуру судового розгляду, передбачає доцільність винесення на стадію підготовки всіх дій попереднього, завчасного характеру. Це призначення експертизи, витребування доказів, забезпечення виклику свідків, надання судових доручень тощо. Йдеться про засоби доказування, дослідження яких потребує послідовного реагування з боку суду: спочатку ухвалення рішення про залучення відповідного доказу (призначення експертизи, виклик свідка, витребування документа тощо) і потім, через деякий час, необхідний для фактичного надання доказу суду, – дослідження його змісту. Така послідовність дій може бути безперешкодно реалізована і під час розгляду справи по суті в кількох судових засіданнях, але виконання першого етапу під час підготовки вдосконалює процес, дозволяє уникнути тяганини.

Висновки. Отже, ми вважаємо, що стадійна структура провадження в суді першої інстанції детермінована комплексом чинників: логікою функціональної взаємодії сторін і суду під час вирішення спору; необхідністю встановлення фактичних обставин справи для ухвалення правозастосовчого акта; структурою судового доказування. Такий підхід відображає функціональність стадій, зв'язок із процесом правозастосування, риси взаємодії сторін і суду.

Стадійна будова цивільного судочинства забезпечує рівність можливостей учасників справи та дотримання балансу їхніх інтересів, а також своєчасність вчинення окремих процесуальних дій і правову визначеність. Завдяки формалізації стадій забезпечується ступеневий розвиток правовідношення з фіксацією проміжних станів. Реалізація імперативу верховенства права в цивільному судочинстві в контексті його стадійності потребує щонайменше уваги до таких аспектів: відповідності між функціональним призначенням стадії та її змістовним наповненням; обґрунтованого визначення меж стадій та їх послідовного дотримання; посилення вимог до судових рішень, в яких відображаються результати окремої стадії, з огляду на необхідність забезпечення послідовності, прозорості і прогнозованості розгляду і вирішення справи. Однак ці питання доцільно розглянути, зосередивши увагу на дослідженні кожної стадії окремо.

Список використаних джерел:

1. Жилин Г.А. Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 2000. 70 с.
2. Малешин Д.Я. Структура гражданской процессуальной деятельности. Вестн. Моск. ун-та. Серия 11 «Право». 2010. № 4. С. 36–60.
3. Цивільне процесуальне право України: підручник / С.С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін.; за заг. ред. С.С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.
4. Гражданское процессуальное право: учебник / С.А. Алехина, В.В. Блажеев и др.; под ред. М.С. Шакарян. М.: ТК «Велби»; Проспект, 2004. 584 с.
5. Татулич І.Ю. Цивільна процесуальна форма в суді першої інстанції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2012. 20 с.
6. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Х., 2016. 520 с.
7. Осипов Ю.К. Элементы и стадии применения норм советского гражданского процессуального права. Проблемы применения норм гражданского процессуального права: научн. тр. Свердлов. юрид. ин-та. Свердловск, 1978. Вып. 48. С. 29–45.
8. Теория юридического процесса / под ред. В.М. Горшенева. Харьков, 1985. 192 с.
9. Бенедик И.В. Стадии в правотворческом процессе: общетеоретические исследования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; ХЮИ. Харьков, 1986. 23 с.
10. Горшенев В.М., Шахов К.Б. Контроль как правовая форма деятельности. М.: Юрид. лит., 1987. 175 с.

11. Дюрягин И.Я. Применение норм советского права и социальное (государственное) управление : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01; Свердловский юридический институт. Свердловск, 1975. 36 с.
12. Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. К., 2011. 20 с.
13. Сорокина В.В. Процессуальная форма юридической деятельности в современной России: вопросы теории и практики: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2009. 201 с.
14. Григор'єва В.В. Правовий режим судового рішення у господарському процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04; НАН України, Інститут економіко-правових досліджень. Донецьк, 2009. 22 с.
15. Таликін Є.А. Місце судового розгляду в структурі господарського процесу та його завдання. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 27 (66). 2014. № 3. С. 93–99.
16. Рассахатская Н.А. Гражданская процессуальная форма: учебное пособие. Саратов: СГАП, 1998. 88 с.

ДОБОШ З. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 347.77

ЩОДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ НА НОВИЙ СТРОК

Проаналізовано способи укладення договору оренди земельної ділянки на новий строк. Розмежовано поняття «переважне право на укладення договору» та «право на поновлення строку дії договору». Досліджено основні недоліки законодавчого регулювання процедури укладення договору оренди землі на новий строк у зв'язку з відсутністю заперечень із боку орендодавця.

Ключові слова: договір оренди землі, орендодавець, орендар, переважне право, поновлення строку дії договору, додаткова угода.

Проанализированы способы заключения договора аренды земельного участка на новый срок. Разграничены понятия «преимущественное право на заключения договора» и «право на возобновление срока действия договора». Исследованы основные недостатки законодательного регулирования процедуры заключения договора аренды земли на новый срок в связи с отсутствием возражений со стороны арендодателя.

Ключевые слова: договор аренды земли, арендодатель, арендатор, преимущественное право, восстановление срока действия договора, дополнительное соглашение.

The methods of concluding a lease agreement for a new plot of land are analyzed. The author delimits the notion of “preemptive right to conclude an agreement” and “the right to renew the term of the contract”. The main shortcomings of the legislative regulation of the procedure for concluding a land lease agreement for a new term due to the lack of objections from the landlord have been investigated.

Key words: *land lease agreement, landlord, tenant, preferential right, renewal of contract, additional agreement.*

Вступ. Земельні правовідносини є одним із важливих елементів нашого суспільства, зважаючи на особливу цінність земель та необхідність забезпечення стабільності цих відносин. Чинне законодавство охоплює цілу низку нормативно-правових актів, які врегульовують різного роду земельні правовідносини. У результаті аналізу останніх тенденцій у застосуванні відповідних норм виявляємо чимало проблемних питань, які залишаються не вирішеними. Серед них порядок укладення договору оренди земельної ділянки на новий строк між тими самими сторонами.

Регулювання даних правовідносин відбувається в основному на підставі ст. 33 Закону України «Про оренду землі», яка закріплює низку дій як із боку орендаря, так і з боку орендодавця, спрямованих на продовження договору оренди. Водночас нечіткість правового регулювання призводить до численних непорозумінь між сторонами такої угоди, які подекуди не розуміють законодавчих вимог щодо послідовності своїх дій. Навіть більше, судові інстанції, зокрема касаційні, запроваджують неоднозначну практику врегулювання відповідних спорів. Ці й інші обставини зумовлюють нагальну потребу в удосконаленні правового регулювання порядку продовження орендних правовідносин, невід’ємним етапом чого є ґрунтовний науковий аналіз відповідних проблем.

Доктрину договірних правовідносин формують праці М. Брагінського, О. Дзери, З. Ромовської й ін. Окремі аспекти укладення договорів оренди земельної ділянки на новий строк досліджували П. Гуйван, Н. Ільків, Н. Міловська, К. Пейчев, Е. Юрченко. Однак у галузевій літературі відсутня комплексна наукова робота, присвячена проблемам правового регулювання порядку продовження орендно-земельних правовідносин.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процедури продовження договору оренди земельної ділянки на новий строк; виявлення на підставі аналізу законодавчих положень та судової практики основних проблем реалізації відповідних прав сторонами таких правовідносин; пропозиція шляхів їх вирішення.

Результати дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 759 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України), за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов’язується передати наймачеві майно в користування за плату та на певний строк [1]. Особливості укладення, виконання та припинення договорів оренди землі закріплені Законом України «Про оренду землі». Так, у ст. 13 зазначеного нормативного акта передбачено, що договір оренди землі – це договір, за яким орендодавець зобов’язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов’язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства [2]. Згідно з абз. 3 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про оренду землі», строк дії договору є однією з обов’язкових умов цієї угоди, закінчення якого є датою припинення взаємовідносин між орендодавцем та орендарем.

Під час аналізу орендних правовідносин М. Брагінський зауважує, що орендар за цим договором набуває статусу титульного володільця на певний строк, тривалість якого визначається домовленістю сторін, законом та їхньою волею про розірвання договору. Умова про строк користування майном, на думку науковця, обумовлена суттю самих відносин оренди [3, с. 324]. Під час дослідження правовідносин оренди земельної ділянки одні науковці розглядають строк дії договору оренди землі суто як підставу для припинення відповідних правовідносин [4, с. 248]. Інші ж вважають такий строк підставою для поновлення таких правовідносин на аналогічний термін [5, с. 277].

Загалом погоджуємося з науковцями і вважаємо, що строк дії договору оренди землі є однією з істотних його умов, яка, з одного боку, зумовлює припинення відповідних правовідносин (право орендаря користуватися земельною ділянкою припиняється), а з іншого – може стати підставою для їх продовження (продлонгація договору на новий строк).

Порядок поновлення договору оренди земельної ділянки передбачено ст. 33 Закону України «Про оренду землі», яка закріплює два способи поновлення (продлонгації) договору оренди землі. Перший – у разі належного виконання орендарем своїх обов'язків за договором, строк якого закінчується, орендар отримує переважне право перед іншими особами на укладання договору оренди землі на новий строк (ч. 1 ст. 33 Закону України «Про оренду землі»). Другий спосіб передбачає продовження користування земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди за відсутності протягом одного місяця після закінчення дії договору оренди листа-повідомлення орендодавця про заперечення поновлення договору оренди землі (ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі»). Відповідні способи пропонуємо назвати активним і пасивним способами укладення договорів оренди на новий строк відповідно. Активний спосіб поновлення передбачає ініціювання орендарем продовження орендних відносин до моменту їх припинення. Пасивний спосіб проявляється у відсутності будь-яких заперечень та/чи вимог із боку орендодавця після закінчення строку дії договору оренди. Спробуємо більш детально проаналізувати кожен із них.

Так, відповідно до ч. ч. 1–4 ст. 33 Закону України «Про оренду землі», по закінченню строку, на який було укладено договір оренди землі, орендар, який належно виконував обов'язки за умовами договору, має переважне право перед іншими особами на укладення договору оренди землі на новий строк (поновлення договору оренди землі). Орендар, який має намір скористатися переважним правом на укладення договору оренди землі на новий строк, зобов'язаний повідомити про це орендодавця до спливу строку договору оренди землі в строк, встановлений цим договором, але не пізніше ніж за місяць до спливу строку договору оренди землі. До листа-повідомлення про поновлення договору оренди землі орендар додає проект додаткової угоди.

Орендодавець у місячний термін розглядає надісланий орендарем лист-повідомлення із проектом додаткової угоди, перевіряє його на відповідність вимогам закону, узгоджує з орендарем (за необхідності) істотні умови договору і, за відсутності заперечень, ухвалює рішення про поновлення договору оренди землі (щодо земель державної та комунальної власності), укладає з орендарем додаткову угоду про поновлення договору оренди землі. За наявності заперечень орендодавця щодо поновлення договору оренди землі орендарю направляється лист-повідомлення про рішення орендодавця [2].

Вважаємо, що закріплений порядок реалізації переважного права орендаря на продовження строку дії договору оренди є недосконалим, оскільки законодавець наділяє орендодавця безумовним правом відмовитися від укладення відповідного договору. З одного боку, такі положення узгоджуються із правом власника землі на власний розсуд володіти, користуватися та розпоряджатися належною йому земельною ділянкою. З іншого ж – відсутність законодавчого переліку підстав для відмови орендодавця в продовженні строку дії договору нівелює суть даної процедури.

Крім того, вважаємо, що законодавець у ст. 33 Закону України «Про оренду землі» невіправдано ототожнив поняття «переважне право на укладення договору оренди землі» й «укладення договору оренди землі на новий строк за ініціативи орендаря». Так, автор науково-практичного коментаря до Закону України «Про оренду землі» зазначає, що в ст. 33 даного нормативного акта передбачено, що орендар, який належно виконував обов'язки відповідно до умов договору, за інших рівних умов має переважне право на поновлення договору [6, с. 190]. Право на поновлення (продлонгацію) договору оренди землі – це визначене законом переважне право орендаря укласти договір оренди землі на новий строк, що виникає в разі належного виконання ним обов'язків за умовами договору та після закінчення строку договору оренди землі або коли орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди за відсутності заперечень орендодавця [7, с. 71–72].

Однак, як здається, у разі поновлення договору оренди на новий строк взагалі не може йтися про переважне право орендаря, оскільки переважне право означає, що за рівних умов один із претендентів користується пільговим правом на укладення договору. Під час аналізу питання розмежування понять пролонгації договору оренди на новий строк та реалізації орендарем переважного права на укладення договору П. Гуйван зазначає, що коли сторони власною мовчазною поведінкою погодили подальше користування майном, договір завжди вважатиметься автоматично продовженим на той же строк і на тих же умовах. Переважність права полягає в тому, що за наявності декількох осіб, які бажають укласти договір на однакових умовах, має перевагу попередній орендар, що належно виконував свої обов'язки. Недосягнення згоди між наймодавцем та наймачем щодо строку, ціни й інших умов нового договору припиняє переважне право останнього лише в разі, коли наймодавець надалі передає майно в оренду на інших умовах або взагалі відмовляється здавати річ у найм [8, с. 126].

Погоджуємося з науковцем і спробуємо виділити три основні критерії, які розмежовують відповідні категорії. По-перше, не орендодавець оголошує про намір здати земельну ділянку в оренду, а відповідні дії ініціює орендар. По-друге, як вбачається зі змісту активного способу, не орендодавець пропонує умови договору оренди, а орендар подає, окрім пропозиції продовжити строк дії договору, також додаткову угоду до договору. По-третє, якщо сторони домовилися продовжити договір оренди на новий строк, то вони укладають додаткову угоду до вже наявного договору, а не новий договір оренди земельної ділянки. І, нарешті, по-четверте, пролонгація відповідних договорів дозволяє забезпечити ефективність та якість використання земельних ділянок згідно із цільовим призначенням та стимулює орендарів вживати заходів для покращення їхнього стану. Натомість, переважне право на укладення договору спрямоване більшою мірою на захист інтересів орендаря у відповідних правовідносинах.

Тому, на нашу думку, право орендаря подати заяву за один місяць до закінчення строку дії договору оренди для його продовження на новий строк є не реалізацією переважного права на укладення договору перед іншими суб'єктами, а реалізацією права на пролонгацію строку дії договору. Водночас у законодавстві доцільно закріпити певні заходи забезпечення реалізації такого права. Таким, на нашу думку, має бути вичерпний перелік підстав відмови орендодавця від продовження строку дії договору оренди на новий строк. До таких підстав, вважаємо, має належати використання орендарем земельної ділянки не за цільовим призначенням, погіршення якості земель, а також відмова орендаря платити орендну плату в підвищеному розмірі порівняно з попереднім за умови, що орендодавцем обґрунтовано підняття орендної плати; відсутність наміру орендодавця передавати конкретну земельну ділянку в оренду.

З огляду на вищезазначене, пропонуємо дещо вдосконалити активний спосіб переукладення договору оренди землі на новий строк та внести відповідні зміни до ст. 33 Закону України «Про оренду землі» шляхом закріплення переліку підстав відмови орендодавця від продовження строку дії договору оренди.

Що стосується пасивного способу продовження строку дії договору оренди землі, то такий закріплено в абз. абз. 6–10 ст. 33 Закону України «Про оренду землі». Так, якщо орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди і за відсутності протягом одного місяця після закінчення строку договору листа-повідомлення орендодавця про заперечення в поновленні договору оренди землі такий договір вважається поновленим на той самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором. У такому разі укладання додаткової угоди про поновлення договору оренди землі здійснюється із: власником земельної ділянки (щодо земель приватної власності); уповноваженим керівником органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування без ухвалення рішення органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування про поновлення договору оренди землі (щодо земель державної або комунальної власності).

Основним недоліком даної процедури продовження договору оренди землі на новий строк, який суперечить іншим положенням вітчизняного законодавства, вважаємо

відсутність обов'язку власника земельної ділянки (органу державної влади чи органу місцевого самоврядування) ухвалити рішення про продовження або про відмову в продовженні строку дії відповідного договору. Так, у результаті аналізу змісту ст. ст. 116, 124 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) варто зазначити, що громадяни й юридичні особи набувають права власності та права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування [9].

Ще 2008 р. Верховний суд України вказав на те, що необхідною умовою укладення договору оренди земельної ділянки, яка перебуває в державній або комунальній власності, є наявність рішення відповідного органу про надання земельної ділянки, зобов'язання цього органу укласти такий договір або ж продовжити дію договору. Відсутність вказаного рішення є порушенням його виключної, передбаченої Конституцією компетенції на здійснення права власності від імені українського народу й управління землями.

Тому вважаємо, що ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі» потрібно доповнити обов'язком орендодавця ухвалити рішення про продовження строку дії договору або ж відмову в цьому.

Недосконалим у контексті дослідження пасивного способу укладення договору оренди землі вважаємо також визначення строків укладення додаткової угоди. Зокрема, ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі» встановлює правило, за яким додаткова угода до договору оренди землі про його поновлення має бути укладена сторонами в місячний строк обов'язковим порядком. З наведеного постає запитання: місячний строк починає спливати з моменту закінчення строку дії договору оренди земельної ділянки чи з моменту закінчення строку, наданого орендодавцю для висловлення своїх заперечень щодо продовження строку дії договору на новий строк? Вважаємо, що місячний термін укладення додаткової угоди до відповідного договору повинен обчислюватися з моменту закінчення строку, наданого орендодавцю для повідомлення орендаря про відсутність наміру укласти такий договір на новий строк. Якщо законодавчий порядок пасивного способу переукладення договору передбачає лише бездіяльність орендодавця, то також доцільно відповідний порядок доповнити положенням про необхідність орендаря надати для погодження другій стороні проект додаткової угоди до договору про оренду земельної ділянки.

Під час дослідження правової природи пасивного способу укладення договору оренди земельної ділянки на новий строк учені зазначають, що пасивність наймодавця у визначених правовідносинах протягом встановленого законом строку призводить до втрати ним права на розірвання договору найму без шкідливих для нього наслідків, це є підставою для розгляду даного строку як преклюзивного. Преклюзивні (присікальні) строки є одним із видів строків здійснення цивільних прав, які встановлюють межі існування цивільних прав та надають правомочним особам суворо визначений час для реалізації їхніх прав під загрозою припинення [10, с. 54]. Особливістю такого строку, за словами З. Ромовської, є те, що право, яке існувало впродовж нього, припиняє існування одночасно з його закінченням і не може бути відновлене [11, с. 478].

Дещо категоричною здається позиція науковців щодо визнання одномісячного строку бездіяльності орендодавця присікальним строком, оскільки навіть після завершення такого строку, як свідчить практика, відсутні достатні механізми захисту прав та інтересів орендаря. У судовій практиці частими є випадки, коли суду відмовляють у задоволенні позовних вимог орендаря про визнання договору оренди укладеним та затвердження додаткової угоди до цього договору, мотивуючи таке рішення відсутністю достатніх дій із боку орендаря. Зокрема, у постанові від 10 квітня 2018 р., ухваленій в справі № 594/376/17-ц, Верховний Суд України зазначає, що для поновлення договору оренди землі з підстав, передбачених ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі», необхідна наявність таких юридичних фактів: орендар належно виконує свої обов'язки за договором оренди; до закінчення строку дії договору він повідомив орендодавця в установлені строки про свій намір скористатися переважним правом на укладення договору на новий строк; до листа-повідомлення орендар

додав проект додаткової угоди, продовжує користуватися виділеною земельною ділянкою; орендодавець письмово не повідомив орендаря про відмову в поновленні договору оренди [12].

Суд касаційної інстанції зробив висновок, що переважне право орендаря, яке підлягає захисту відповідно до ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України, буде порушене в разі укладення договору оренди з новим орендарем за дотримання процедури повідомлення попереднього орендаря про намір реалізувати переважне право, продовження користування земельною ділянкою після закінчення строку дії договору оренди і відсутності протягом місяця після закінчення строку дії договору оренди заперечень орендодавця щодо поновлення договору [12].

Як вбачається із вищезазначеного, Верховний Суд України розглядає ч. 6 ст. 33 Закону України «Про оренду землі» не окремою правовою підставою для поновлення строку дії договору оренди землі на новий строк, а лише одним з етапів усієї процедури, передбаченої ст. 33 цього Закону, оскільки обов'язковим етапом переукладення відповідного договору визнає повідомлення орендарем орендодавця до закінчення строку дії відповідного договору про свій намір продовжити орендні правовідносини.

Під час розгляду аналогічної справи суд визнав ч. 6 ст. 33 вищезазначеного нормативно-правового акта окремою підставою для поновлення договору оренди землі. На думку суду, якщо орендар продовжує користуватися земельною ділянкою після закінчення строку договору оренди і за відсутності протягом одного місяця після закінчення строку договору листа-повідомлення орендодавця про заперечення в поновленні договору оренди землі, такий договір вважається поновленим на той самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором [13]. Однак, незважаючи на це, все ж відмовив орендарю в задоволенні позовних вимог, оскільки позивач не дотримався встановленого договором та ст. 33 Закону України «Про оренду землі» порядку та процедури поновлення договору оренди, а саме не повідомив орендодавця до закінчення строку дії договору про свій намір переукласти договір на новий строк.

У результаті аналізу положення ст. 33 Закону України «Про оренду землі» вважаємо правильною позицію розглядати ч. 6 ст. 33 відповідного акта як самостійну правову підставу для пролонгації орендних правовідносин на новий строк. Визнання обов'язковою умовою для поновлення відповідного договору на новий строк повідомлення орендарем орендодавця про намір поновити строк дії угоди є помилковим та призводить до перекручування змісту ст. 33 відповідного Закону. У порядку, передбаченому ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України, підлягає захисту право орендаря на поновлення строку дії договору оренди не лише в разі укладення орендодавцем відповідного договору з новим орендарем, а також якщо орендодавець відмовляється підписати додаткову угоду з орендарем, за умови дотримання останнім законодавчої процедури.

Висновки. Отже, вважаємо, що в ст. 33 Закону України «Про оренду землі» передбачено два самостійних способи укладення договору оренди земельної ділянки на новий строк – активний та пасивний. Однак недосконалість змісту даної норми призводить до суперечливої судової практики, а отже, до неможливості захисту орендарем своїх законних прав та інтересів, до численних зловживань із боку орендодавців. Тому необхідно деталізувати процедуру поновлення орендних правовідносин шляхом внесення відповідних змін до законодавства.

Список використаних джерел:

1. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № № 40–44. Ст. 356.
2. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. № 161–XIV. Відомості Верховної Ради України. 1998. № № 46–47. Ст. 280.
3. Брагінський М. Договірне право: Загальні положення: навч. посіб. М.: Статут, 2005. 842 с.
4. Льків Н. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: монографія. Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2008. 296 с.

5. Договірне право України. Загальна частина: навчальний посібник / за ред. О. Дзери. К.: Юрінком-Інтер, 2008. 896 с.
6. Пейчев К. Науково-практичний коментар до Закону України «Про оренду землі». Х.: Фактор, 2011. 304 с.
7. Юрченко Е. Реалізація переважного права орендарів на пролонгацію договорів оренди земель сільськогосподарського призначення. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 9. Ст. ст. 71–75.
8. Гуйван П. Окремі питання продовження дії договору майнового найму на новий строк. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2016. № 23. С. 125–128.
9. Земельний Кодекс України: Закон України від 15 жовтня 2001 р. № 2768–III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № № 3–4. Ст. 27.
10. Міловська Н. Правові наслідки продовження користування майном після закінчення строку договору найму (оренди). Юридична Україна. 2012. № 10. С. 51–55.
11. Ромовська З. Українське цивільне право Загальна частина: академічний курс. Київ: Атіка, 2005. 478 с.
12. Постанова Верховного Суду України від 24 травня 2018 р. у справі № 594/398/17-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74409068>.
13. Постанова Верховного Суду України від 13 червня 2018 р. у справі № 390/612/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75004145>.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ЛЕЩЕНКО Н. С.,
аспірант кафедри теорії та історії права
(ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
імені Вадима Гетьмана»)

УДК 346.3

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ НА КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Стаття присвячена розгляду особливостей господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво, а також особливостей неустойки, яка застосовується за порушення цього договору. Обґрунтовуються пропозиції щодо диференціації порядку відшкодування завданих порушенням договору підяду на капітальне будівництво збитків залежно від виду господарського правопорушення у сфері капітального будівництва та надаються рекомендації для формулювання умов договору підяду на капітальне будівництво щодо застосування господарсько-правових санкцій.

Ключові слова: господарсько-правові санкції, неустойка, договір підяду на капітальне будівництво, особливості застосування.

Статья посвящена рассмотрению особенностей хозяйственно-правовых санкций за нарушение договора подряда на капитальное строительство, а также особенностей неустойки, которая применяется за нарушение данного договора. Обосновываются предложения по дифференциации порядка возмещения причиненных нарушением договора подряда на капитальное строительство убытков в зависимости от вида хозяйственного правонарушения в сфере капитального строительства и даются рекомендации для формулирования условий договора подряда на капитальное строительство по применению хозяйственно-правовых санкций.

Ключевые слова: хозяйственно-правовые санкции, неустойка, договор подряда на капитальное строительство, особенности применения.

The article is devoted to the consideration of the peculiarities of economic and legal sanctions for violating the contract for the capital construction, as well as the features of the penalty, which is used for violation of this agreement. The proposals for differentiation of the order of compensation for violations of the contract of contract for capital construction of losses depending on the type of economic offense in the field of capital construction are substantiated, and recommendations are made for formulating the terms of the contract on capital construction for the application of economic legal sanctions.

Key words: economic and legal sanctions, penalty, contract on capital construction, peculiarities of application.

Вступ. Ефективність капітального будівництва залежить в тому числі від розробки та впровадження в господарську діяльність суб'єктів господарювання дієвих господарсько-правових санкцій за порушення договірних зобов'язань у сфері капітального будівництва, а також від розуміння особливостей застосування цих санкцій.

Незважаючи на важливість зазначених санкцій у системі господарсько-правового регулювання, питанню особливостей їх застосування в науці господарського права не приділялось достатньої уваги. Водночас законодавче та договірне регулювання господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво, поглиблення розуміння особливостей застосування цих санкцій має важливе значення для забезпечення законності, договірної дисципліни у сфері капітального будівництва, своєчасного та якісного виконання робіт.

Особливості застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво розглядалися у працях таких вчених, як Г.М. Гриценко, А.П. Ткач, В.І. Давидов, М.С. Біленко, В.Г. Олюха, М.І. Брагінський, А.Б. Гриняк, Н.С. Кузнєцова та інші. Водночас характерно, що в науковій літературі немає єдиної точки зору щодо проблемних питань, які виникають під час застосування цих санкцій, зокрема таких, як правило про залікову неустойку за договором підяду на капітальне будівництво. В той же час вирішення сучасною наукою проблемних питань у сфері капітального будівництва, зокрема визначення особливостей господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво, вироблення дієвих засобів впливу на підрядника та замовника, матиме вплив на підвищення ефективності правового регулювання зазначеного виду господарської діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення особливостей застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво.

Результати дослідження. Господарсько-правові санкції за порушення договору підяду на капітальне будівництво визначаються у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), Господарському кодексі України (далі – ГК України), Загальних умовах укладення та виконання договорів підяду в капітальному будівництві, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668, а також сторонами у договірному порядку.

На підставі проведеного аналізу зазначених нормативно-правових актів можна дійти висновку, що до особливостей застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво належать такі: заліковий характер неустойки; можливість застосування господарсько-правових санкцій до генерального підрядника за наявності вини третіх осіб; обов'язковість договірного регулювання питання застосування санкцій.

Першою особливістю господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво є заліковий характер неустойки.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 322 ГК України за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором підяду на капітальне будівництво винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки (зроблені другою стороною витрати, втрату або пошкодження її майна, неодержані доходи) в сумі, не покритій штрафними санкціями, якщо інший порядок не встановлено законом [1].

Друга особливість застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво полягає у можливості їх застосування до генерального підрядника за наявності вини третіх осіб, оскільки він, згідно з ч. 2 ст. 838 ЦК України, відповідає за невиконання або неналежне виконання замовником та субпідрядником своїх обов'язків за договором [2].

Третьою особливістю застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підяду на капітальне будівництво є вимога обов'язкового договірного регулювання питання застосування санкцій.

Так, відповідно до ч. 5 ст. 318 ГК України договір підяду на капітальне будівництво повинен передбачати, зокрема, умову про відповідальність сторін (відшкодування збитків).

Пункт 5 Загальних умов укладення та виконання договорів підяду в капітальному будівництві однією з істотних умов договору підяду визначає відповідальність сторін за порушення умов договору підяду [3].

Таким чином, сторони в обов'язковому порядку мають врегулювати в договорі питання щодо застосування господарських санкцій. Звичайно, контрагенти можуть передбачити умову, відповідно до якої відповідальність визначається відповідно до законодавчих норм. Проте, зважаючи на складність господарських відносин у сфері капітального будівництва, сторони зазвичай досить детально регулюють у договорі види та порядок застосування господарських санкцій, присвячуючи цьому питанню окремий розділ договору.

За порушення договору підяду на капітальне будівництво застосовуються такі господарсько-правові санкції, як відшкодування збитків, штрафні санкції, оперативно-господарські санкції.

Розглянемо особливості застосування окремих господарсько-правових санкцій.

За порушення господарських зобов'язань, які виникають з договору підяду на капітальне будівництво, до винної сторони може бути застосована така господарсько-правова санкція, як відшкодування збитків.

Одним із дискусійних питань у науці господарського права є питання про співвідношення таких форм відповідальності, як відшкодування збитків і стягнення неустойки за ЦК та ГК України. Якщо за ЦК України (ч. 1 ст. 624) загальною є штрафна або сукупна неустойка, коли за порушення зобов'язання одночасно у повному розмірі може бути стягнуто і неустойку, і збитки, то за ГК України (ч. 1 ст. 232) така неустойка (штрафні санкції) за загальним правилом є заліковою, тобто збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Прикладом такої невідповідності норм ЦК України і ГК України є положення про відповідальність підрядника за порушення договору будівельного підяду та договору підяду на капітальне будівництво.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 883 ЦК України за невиконання або неналежне виконання обов'язків за договором будівельного підяду підрядник сплачує неустойку, встановлену договором або законом, та відшкодовує збитки в повному обсязі. У разі невиконання або неналежного виконання замовником обов'язків за договором будівельного підяду він сплачує підрядникові неустойку, встановлену договором або законом, та відшкодовує збитки у повному обсязі, якщо не доведе, що порушення договору сталося не з його вини (ст. 886 ЦК України).

Очевидно, що в ЦК України закріплено положення про застосування штрафної неустойки за порушення договору будівельного підяду.

Як зазначає В.С. Щербина, під час аналізу положень ГК і ЦК України, що регулюють підрядні відносини в будівництві, привертають до себе увагу не лише змістовні розходження в статтях, що регулюють тотожні підрядні відносини, але і розбіжності в термінах, якими в зазначених кодексах позначаються однакові за змістом підрядні договори [4, с. 459].

Дійсно, незважаючи на змістовну ідентичність договору будівельного підяду та договору підяду на капітальне будівництво, ГК України, на відміну від ЦК України, містить положення про застосування залікової неустойки за порушення договору підяду на капітальне будівництво.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 322 ГК України за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором підяду на капітальне будівництво винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки (зроблені другою стороною витрати, втрату або пошкодження її майна, неодержані доходи) в сумі, не покритій штрафними санкціями, якщо інший порядок не встановлено законом.

Водночас серед науковців є різні думки з приводу подолання розбіжностей між заліковою та штрафною неустойкою. Так, на думку В.Д. Примака, до ЦК України потрібно ввести як загальне правило залікову неустойку [5, с. 103]. Тоді як С.В. Сенік з метою реалізації принципу про повне відшкодування завданих збитків відстоює необхідність закріплення у ГК України правила про штрафну неустойку [6, с. 17]. Звертаючи увагу на підвищену відповідальність у сфері забезпечення державних потреб, І.І. Банасевич пропонує закріплювати штрафну неустойку у договорах на виконання підрядних робіт за державним замовленням [7, с. 17]. В.І. Давидов, наголошуючи на необхідності посилити відповідальність за неналежну якість

будівництва, пропонував ввести штрафну неустойку, за якої стягується не тільки неустойка, але й компенсуються викликані неякісним будівництвом збитки [8, с. 108].

Під час визначення виду неустойки, яка має застосовуватись за порушення договору підряду на капітальне будівництво, необхідно звернути увагу на наступне.

Господарська діяльність у сфері капітального будівництва – це діяльність, яка завжди пов'язана з ризиком понести значні майнові втрати. Тому, на перший погляд, в договорах, які укладаються у сфері будівельної діяльності, що здійснюють професійні суб'єкти господарювання, та яка також пов'язана з підвищеним ризиком для людини та навколишнього середовища, доцільним є встановлення штрафної неустойки, яка б стосувалась обох сторін договору.

Водночас під час здійснення законодавчого регулювання господарсько-правових санкцій мають бути враховані також інтереси самих суб'єктів господарювання, які вчинили правопорушення, з метою недопущення надмірного стягнення та доведення суб'єкта господарювання до банкрутства, оскільки, враховуючи предмет договору підряду на капітальне будівництво, ціна договору часто сягає мільйонних сум, відповідно і майнові санкції, які застосовуються до правопорушника, можуть бути величезних розмірів.

Першочерговим завданням, яке ставиться під час застосування господарсько-правових санкцій за порушення договору підряду на капітальне будівництво, є, на нашу думку, повна компенсація майнових втрат за кошти правопорушника.

Яка ж саме неустойка може забезпечити компенсацію втрат потерпілої сторони та одночасно захистити правопорушника від надмірного стягнення грошових сум?

Зі змісту ст. 232 ГК України можливо визначити, що кодекс встановлює такі види неустойки: залікова неустойка, суть якої полягає в тому, що під час співвідношення неустойки і збитків останні відшкодовуються в частині, не покритій неустойкою; виняткова (виключна) неустойка, за якої допускається стягнення тільки неустойки; штрафна неустойка, коли збитки можуть бути стягнені в повній сумі понад неустойку; альтернативна неустойка, коли на вибір кредитора можуть бути стягнені або неустойка, або збитки [9, с. 137].

На наше переконання, з наведеного випливає, що застосування виняткової та альтернативної неустойки, з одного боку, спрощує процедуру стягнення коштів з боржника. В той же час такі види неустойок, на нашу думку, стоять на захисті не тільки кредитора, а й боржника. Так, виняткова неустойка виключає можливість стягнення збитків взагалі, тоді як положення про альтернативну неустойку, надаючи право обирати – стягувати неустойку або збитки – ставить потерпілу сторону у досить ризикове становище, оскільки, обираючи для стягнення суму завданих збитків, особа в разі недоведення наявності збитків та їхньої суми в суді, ризикує залишитись без компенсації збитків, тоді як неустойка стягнута бути вже не може.

Тому вважаємо, що найбільш оптимальним варіантом у сфері правового регулювання капітального будівництва є використання штрафної або ж залікової неустойки.

Варто також звернути увагу на те, що господарські правопорушення у сфері капітального будівництва відрізняються за характером негативних наслідків, які вони спричиняють чи можуть спричинити. Недаремно, наприклад, В.І. Давидов пропонував застосовувати штрафну неустойку саме за неякісне виконання робіт, Ю.Н. Казанський, Ю.Г. Болтянський – за недотримання кількісних та якісних показників будівництва, адже у сфері капітального будівництва порушення, допущені щодо якості робіт, строків виконання робіт можуть завдати замовнику значні збитки.

Наприклад, у разі несвоєчасної здачі в експлуатацію цілісного майнового комплексу з вини підрядника, замовник не випустить продукцію в запланований строк, в результаті чого порушить взяті на себе зобов'язання за укладеними ним з іншими суб'єктами господарювання договорами поставки, не поставити продукцію та не отримає очікуваний дохід.

Для підрядника своєю чергою найбільш серйозним порушенням з боку замовника є порушення щодо оплати виконаних робіт, адже очевидно, що оплата робіт – це основна мета, до якої прагне підрядник, укладаючи договір.

Зважаючи на викладене, вважаємо, що порядок відшкодування завданих порушенням договору підряду на капітальне будівництво збитків має бути диференційований залежно від виду господарського правопорушення у сфері капітального будівництва.

Вважаємо, що у разі порушення обов'язків щодо якості, строку та оплати робіт, має застосовуватись штрафна неустойка, у разі порушення інших обов'язків за договором підряду на капітальне будівництво (наприклад, обов'язку замовника сприяти підрядникові у виконанні роботи, обов'язку з надання матеріалу тощо), – залікова неустойка.

На підставі викладеного, пропонуємо внести зміни до ГК України, виклавши ч. 1 ст. 322 в такій редакції: «За невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво щодо якості робіт, строків виконання робіт, оплати робіт винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки в повному обсязі.

За невиконання або неналежне виконання інших зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки в сумі, не покритій штрафними санкціями».

Крім відшкодування збитків, сторони договору підряду на капітальне будівництво відповідно до ЦК України можуть нести відповідальність у формі неустойки (штрафу, пені), які, відповідно, у ГК України кваліфікуються як штрафні санкції.

Як випливає з ч. 2 ст. 883, ст. 886 ЦК України, сторони можуть домовитися про застосування такої господарсько-правової санкції, як неустойка (розмір, порядок сплати), закріпивши ці положення в договорі або керуватись виключно нормами, установленими законодавством.

Закон встановлює особливості застосування неустойки за порушення договору підряду на капітальне будівництво. По-перше, як уже зазначалось, неустойка за порушення договору підряду на капітальне будівництво має заліковий характер. По-друге, закон встановлює випадок, коли сума сплаченої підрядником неустойки підлягає поверненню.

Так, як зазначається у ч. 3 ст. 883 ЦК України, суми неустойки (пені), сплачені підрядником за порушення строків виконання окремих робіт, повертаються підрядникові в разі закінчення всіх робіт до встановленого договором граничного терміну. Вказана норма є імперативною, а тому при виконанні встановлених нею умов, виконання сторонами закріплених нею положень є обов'язковим [10, с. 107].

Загалом законодавство надає сторонам договору підряду на капітальне будівництво значну свободу під час визначення господарсько-правових санкцій. Учасникам господарських відносин надається можливість, враховуючи імперативні норми господарського законодавства, розробити унікальний договір підряду на капітальне будівництво, в якому буде відображена специфіка побудови господарських зв'язків між сторонами договору.

На підставі аналізу практики укладення договорів підряду на капітальне будівництво можна дійти таких висновків.

По-перше, у разі формулювання у договорі умови, що неустойка застосовується «у разі невиконання (неналежного) виконання зобов'язань» та подібних формулювань без конкретизації видів порушень для кредитора існує ризик неможливості стягнення кредитором неустойки у разі, коли з боку боржника наявні лише окремі порушення, а не порушення всіх зобов'язань.

По-друге, у договорах підряду на капітальне будівництво щодо підрядника встановлюється неустойка, як правило, за порушення строків виконання робіт, а також за передання робіт неналежної якості; щодо замовника встановлюється неустойка зазвичай за порушення грошових зобов'язань (несвоєчасну оплату виконаних робіт, перерахунок авансів, інших платежів).

Висновки. На підставі проведеного дослідження господарсько-правових санкцій за порушення договору підряду на капітальне будівництво вважаємо за необхідне зробити наступні висновки:

1. Господарсько-правові санкції за порушення договору підряду на капітальне будівництво характеризуються такими особливостями:

- 1) заліковий характер неустойки;
  - 2) можливість застосування господарсько-правових санкцій до генерального підрядника за наявності вини третіх осіб;
  - 3) обов'язковість договірною регулювання питання застосування санкцій.
2. Є практична потреба диференціювати порядок відшкодування завданих порушенням договору підряду на капітальне будівництво збитків залежно від виду господарського правопорушення у сфері капітального будівництва, у зв'язку з чим у разі порушення обов'язків щодо якості, строку та оплати робіт, має застосовуватись штрафна неустойка, у разі порушення інших обов'язків за договором підряду на капітальне будівництво – залікова неустойка.

У зв'язку з цим доцільно внести зміни до ГК України, виклавши ч. 1 ст. 322 в такій редакції: «За невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво щодо якості робіт, строків виконання робіт, оплати робіт винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки в повному обсязі.

За невиконання або неналежне виконання інших зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки в сумі, не покритій штрафними санкціями».

3. Неустойка, яка застосовується за порушення договору на капітальне будівництво, має певні особливості:

- 1) заліковий характер неустойки;
- 2) сума сплаченої підрядником неустойки за порушення строків виконання окремих робіт підлягає поверненню в разі закінчення всіх робіт до встановленого договором граничного терміну.

4. Господарсько-правові санкції мають встановлюватись сторонами у договорі підряду на капітальне будівництво, враховуючи такі особливості:

1) у разі застосування у договорі формулювання, що неустойка застосовується «у разі невиконання (неналежного) виконання зобов'язань» та подібних формулювань без конкретизації видів порушень для кредитора існує ризик неможливості стягнення кредитором неустойки у випадку, коли з боку боржника наявні лише окремі порушення, а не порушення всіх зобов'язань;

2) у договорах підряду на капітальне будівництво щодо підрядника встановлюється неустойка, як правило, за порушення строків виконання робіт, а також за передання робіт неналежної якості; щодо замовника встановлюється неустойка зазвичай за порушення грошових зобов'язань (несвоєчасну оплату виконаних робіт, перерахунок авансів, інших платежів).

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV Офіційний вісник України. 2003. №11. Ст. 462.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. №11. Ст.461.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2005 р. № 668 «Про затвердження Загальних умов укладення та виконання договорів підряду в капітальному будівництві» від 1 серпня 2005 р. №668. Офіційний вісник України. 2005. №31. Ст. 1867
4. Щербина В.С. Господарське право: підручник. 4-те вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
5. Примак В.Д. Проблеми інституту цивільно-правової відповідальності у системі положень нового Цивільного кодексу України. Методологія приватного права. 36 наук. праць (за матеріалами наук, теорет. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / ред. кол.: О. Д. Крупчан (голова) та ін. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 293.
6. Сенік С.В. Правове регулювання договірних відносин генеральних підрядників та субпідрядників у капітальному будівництві: автореферат дис. канд. юрид. наук. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 18 с.

7. Банасевич І.І. Договори на виконання підрядних робіт за державним замовленням: автореферат дис. канд. юрид. наук; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2007. 21 с.

8. Давыдов В.И. Хозяйственные договоры подряда в строительстве. Кишинев: Картя Молдовенскэ, 1986. 126 с.

9. Гриценко Г.М. Господарсько-правове регулювання організації і здійснення капітального будівництва в Україні: монографія / Г.М. Гриценко; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень; Мінмолодьспорту України, Східноукраїнський національний університет. Донецьк: Юго-Восток, 2012. 210 с.

10. Олюха В.Г. Договір підряду: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів; Міністерство освіти і науки України. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2010. 182 с.

РЕЗНІЧЕНКО В. О.,

кандидат юридичних наук,

заступник директора

(Маріупольський інститут

Міжрегіональної Академії управління персоналом)

УДК 351.743(477)

ДЕРЖАВНА АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО РИНКОВОГО НАГЛЯДУ

У статті Державну архітектурно-будівельну інспекцію України розглянуто як суб'єкт державного ринкового нагляду. З метою дослідження процедури здійснення Держархбудінспекцією України державного ринкового нагляду встановлено межі сфер її відповідальності. На підставі виокремлених сфер відповідальності Держархбудінспекції України, а також закріплених заходів ринкового нагляду виділено основні стадії процедури державного ринкового нагляду: 1) стадія порушення контрольного провадження; 2) безпосереднє здійснення контрольних дій і винесення рішень; 3) виконання рішень.

Ключові слова: Державна архітектурно-будівельна інспекція України, ринковий нагляд, стадії, процедури, корегувальні заходи.

В статье Государственная архитектурно-строительная инспекция Украины рассмотрена как субъект государственного рыночного надзора. С целью исследования процедуры осуществления Госархстройинспекцией Украины государственного рыночного надзора установлены границы сфер ее ответственности. На основании выделения сфер ответственности Госархстройинспекции Украины, а также закрепленных мер рыночного надзора установлены основные стадии процедуры государственного рыночного надзора: 1) стадия возбуждения контрольного производства; 2) непосредственное осуществление контрольных действий и вынесение решений; 3) выполнение решений.

Ключевые слова: Государственная архитектурно-строительная инспекция Украины, рыночный надзор, стадии, процедуры, корректирующие мероприятия.

In the article, the State Architectural and Construction Inspection of Ukraine is considered as the subject of state market supervision. In order to study the procedure for the implementation by the State Architectural and Construction Inspection of Ukraine of state market supervision, the boundaries of their areas of responsibility have been established. On the basis of the separate areas of responsibility of the State Architectural and Construction Inspection of Ukraine, as well as the established measures of market supervision, the main stages of the procedure of state market supervision are identified: 1) the stage of violation of the control proceedings; 2) direct control and decision-making; 3) execution of decisions.

Key words: *State Architectural and Construction Inspection of Ukraine, market supervision, stages, procedures, corrective measures.*

Вступ. Одним із важливих напрямів реформування системи технічного регулювання, відповідно до світової та європейської практики, поряд з оцінкою відповідності продукції вимогам затверджених в Україні технічних регламентів до її випуску на ринок є саме запровадження системи ринкового нагляду, мета якого полягає в забезпеченні відповідності продукції, що вже перебуває в обігу на ринку, вимогам технічних регламентів і відсутності загроз для безпеки, здоров'я або будь-якого іншого аспекту захисту суспільних інтересів.

Серед основних напрямів програми економічного реформування в країні визначено завдання щодо забезпечення ефективного контролю за безпекою продукції та досягнення взаємного визнання результатів оцінювання відповідності продукції з торговельними партнерами України. Для цього, зокрема, необхідно перейти на систему державного ринкового нагляду за безпекою продукції, розміщеної на ринку, замість державного контролю виробництва продукції [1].

Науково-теоретичною базою статті стали загальнотеоретичні праці вітчизняних і зарубіжних фахівців як адміністративного, так й інших галузей права: В.Б. Авер'янова, Д.М. Бахраха, К.С. Бельського, Ю.П. Битяка, Л.К. Воронової, І.А. Галагана, І.П. Голосніченка, О.В. Джафарової, С.Т. Гончарука, В.І. Димченка, Є.В. Додіна, С.В. Ківалова, Л.В. Ковалюк, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.Л. Копиленка, Б.М. Лазарева, Д.М. Лук'янця, В.І. Ремньова, М.М. Тищенко, Ю.В. Тищенко, Ю.С. Шемшученка, О.М. Якуби й багатьох інших.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути Державну архітектурно-будівельну інспекцію України (далі – Держархбудінспекція) як суб'єкт державного ринкового нагляду; з метою дослідження процедури здійснення Держархбудінспекцією України державного ринкового нагляду встановити межі сфер її відповідальності; на підставі виокремлених сфер відповідальності Держархбудінспекції України, а також закріплених заходів ринкового нагляду виділити основні стадії процедури державного ринкового нагляду.

Результати дослідження. Державний ринковий нагляд варто розглядати як діяльність органів ринкового нагляду з метою вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів з відповідним інформуванням про це громадськості щодо продукції, яка під час її використання за призначенням або за обґрунтовано передбачуваних умов і за належного встановлення й технічного обслуговування становить загрозу суспільним інтересам чи яка в інший спосіб не відповідає встановленим вимогам.

Відповідно до положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 09.07.2014 № 294 [2], одним із основних завдань Держархбудінспекції України є здійснення державного ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності.

Основними нормативно-правовими актами в цій сфері правового регулювання є Конституція України, відповідно до ч. 4 ст. 42 якої держава захищає права споживачів і здійснює контроль за безпечністю продукції, а також Закони України: «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» [3], «Про загальну безпечність нехарчової продукції» [4], «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [5] і «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [6].

З метою дослідження процедури здійснення Держархбудінспекцією України державного ринкового нагляду необхідно встановити межі сфер її відповідальності.

Так, відповідно до ст. 10 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» від 02.12.2010 № 2735-VI [3], ринковий нагляд здійснюється органами ринкового нагляду в межах сфер їх відповідальності. Сфери відповідальності органів ринкового нагляду включають види продукції, що є об'єктами технічних регламентів, і можуть включати види продукції, що не є об'єктами технічних регламентів. Органи ринкового нагляду та сфери їх відповідальності визначаються Президентом України.

Водночас перелік видів продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд, регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку видів продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд» від 28.12.2016 № 1069 [7]. Згідно із зазначеною Постановою, серед органів, які здійснюють державний ринковий нагляд, названо Держархбудінспекцію України, сферами відповідальності закріплено будівельні вироби [8].

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» [3], заходами ринкового нагляду є: 1) перевірки характеристик продукції, у тому числі відбір зразків продукції та їх експертиза (випробування); 2) обмежувальні (корегувальні) заходи; 3) контроль стану виконання рішень про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів; 4) попередження органами ринкового нагляду споживачів (користувачів) про виявлену цими органами небезпеку, що становить продукція.

З огляду на закріплені в зазначеному Законі заходи ринкового нагляду, на нашу думку, вони становлять певні процедури здійснення державного ринкового нагляду, але такий напрям діяльності органів державного ринкового нагляду, як попередження споживачів про виявлену продукцію, що становить небезпеку, виходить за межі процедурних дій, оскільки це є головним обов'язком цих органів.

Отже, враховуючи виокремлення сфери відповідальності Держархбудінспекції України, а також закріплені заходи ринкового нагляду в профільному законі, у структурі процедури державного ринкового нагляду варто виділити такі стадії: 1) стадія порушення контрольного провадження; 2) безпосереднє здійснення контрольних дій і винесення рішень; 3) виконання рішень.

Початкова стадія починається з відбору суб'єктів, стосовно яких буде проводитись перевірка. При цьому існують певні відмінності у питаннях як організації, так і проведенні перевірок, які обумовлені видом перевірки – планової чи позапланової, і від цього залежить суб'єкт перевірки. Так, Держархбудінспекцією України планові перевірки характеристик продукції проводяться в розповсюджувачів цієї продукції, а позапланові – у розповсюджувачів і виробників такої продукції.

Крім того, перевірку характеристик продукції, відповідно до вимог чинного законодавства [3], можна класифікувати на невіізну (за місцезнаходженням Держархбудінспекції України) або віізну та комбіновану (у разі потреби Держархбудінспекція України для перевірки характеристик продукції може поєднувати невіізні та віізні перевірки).

Організація здійснення планових заходів здійснюється відповідно до секторальних планів ринкового нагляду, які щорічно затверджуються Держархбудінспекцією України згідно зі сферами її відповідальності. Секторальний план Держархбудінспекції України розробляється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та перегляду секторальних планів ринкового нагляду, моніторингу та звітування про їх виконання» від 26.12.2011 № 1410 [9].

Важливим етапом стадії порушення контрольного провадження є підготовка документів на перевірку. Отже, перевірка характеристики продукції проводиться на підставі наказу Держархбудінспекції України та посвідчень (направлень) на проведення перевірки, що видаються й оформляються згідно із Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [6]. Варто звернути увагу на те, що Законом України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» передбачено,

що в разі одержання інформації про надання на ринку продукції, яка становить серйозний ризик, відповідні накази та посвідчення (направлення) видаються й оформляються невідкладно. Змістові моменти оформлення посвідчень (направлень) на проведення перевірки нами розглядалися у попередньому підрозділі, тому не будемо на цьому зупинятись.

Ключовим етапом першої стадії процедури державного ринкового нагляду про проведення перевірки є повідомлення розповсюджувачів і виробників продукції про таку перевірку з метою підготовки до проведення зазначених заходів. Але в нормах чинного законодавства, яке регламентує правові та організаційні засади здійснення державного ринкового нагляду й контролю нехарчової продукції [3; 4], такої вимоги не закріплено. У зв'язку з цим уважаємо за необхідне доповнити Закон України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» статтею такого змісту:

«Органи ринкового нагляду здійснюють планові заходи з ринкового нагляду за умови письмового повідомлення суб'єкта господарювання про проведення планового заходу не пізніше як за десять днів до дня здійснення цього заходу.

Суб'єкт господарювання має право не допускати посадову особу органу ринкового нагляду до здійснення планового заходу в разі недержання повідомлення про здійснення планового заходу».

Наступною стадією процедури державного ринкового нагляду нами названо безпосереднє здійснення контрольних дій і винесення рішень.

Розглядаючи стадію безпосереднього здійснення контрольних дій і винесення рішень у межах окремих процесуальних дій, які послідовно вчиняються на ній і формують етапи, сукупність яких складається в стадію, ми можемо зробити висновок, що повноваження Держархбудінспекції України на цій стадії, залежно від предмета спрямованості (мети) й послідовності їх використання на розглядуваній стадії контролю господарської діяльності, можна певним чином об'єднати, сформувавши при цьому окремі етапи. Серед таких у порядку виникнення варто виділити: 1) вирішення організаційних питань; 2) документальна перевірка; 3) відвідування й огляд виробничих приміщень або інших місць, де може бути представлена продукція (ярмарки, виставки, покази та демонстрації продукції в інший спосіб); 4) обстеження зразків продукції; 5) відбір та експертиза (випробування) зразків продукції; 6) застосування обмежувальних (корегувальних) заходів.

У рішенні Держархбудінспекція України про заборону чи обмеження надання продукції на ринку, вилучення продукції з обігу або її відкликання зазначає таке: 1) обґрунтування підстав прийняття такого рішення; 2) конкретні обмежувальні (корегувальні) заходи та пов'язані з ними дії, що має виконати суб'єкт господарювання, до якого застосовуються такі заходи; 3) потреба в ужитті відповідних обмежувальних (корегувальних) заходів щодо всього обсягу продукції певної марки (моделі, артикулу, модифікації) або її окремих партій чи серій; 4) строк виконання рішення; 5) способи, порядок і строки оскарження суб'єктом господарювання цього рішення; 6) строк повідомлення відповідним суб'єктом господарювання Держархбудінспекцію України про виконання рішення [3].

Особливо важливим моментом є реалізація третьої стадії процедури державного ринкового контролю, а саме виконання рішення.

З метою контролю стану виконання рішень про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів Держархбудінспекція України: 1) аналізує повідомлення про виконання цих рішень, надані (надіслані) суб'єктами господарювання, яких стосувалися такі рішення; 2) проводить перевірку стану виконання суб'єктами господарювання цих рішень; 3) здійснює моніторинг результативності вжитих обмежувальних (корегувальних) заходів.

Якщо інформація, що міститься в повідомленні суб'єкта господарювання про виконання рішення про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів, і долучені до рішення документи є недостатніми для підтвердження результативності виконання цього рішення, а також за наявності обґрунтованих сумнівів щодо достовірності цієї інформації, Держархбудінспекція України проводить перевірку стану виконання суб'єктом господарювання такого рішення. Перевірка стану виконання рішення починається не пізніше десяти робочих днів

з дня одержання Держархбудінспекцією України повідомлення суб'єкта господарювання про виконання відповідного рішення, а в разі ненадання суб'єктом господарювання такого повідомлення у визначений у рішенні строк – не пізніше десяти робочих днів з дня настання визначеного строку. Під час проведення перевірки стану виконання рішення орган ринкового нагляду встановлює ступінь виконання суб'єктом господарювання рішення про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів і результативність їх виконання. Якщо за результатами аналізу повідомлення суб'єкта господарювання про виконання рішення про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів або перевірки стану виконання цього рішення встановлено факт повного й результативного виконання суб'єктом господарювання відповідного рішення (крім рішення про заборону надання продукції на ринку), Держархбудінспекція України невідкладно приймає рішення про скасування такого рішення.

Якщо за результатами аналізу повідомлення суб'єкта господарювання про виконання рішення про вжиття обмежувальних (корегувальних) заходів або перевірки стану виконання цього рішення встановлено факт невиконання або часткового виконання суб'єктом господарювання відповідного рішення чи виконання рішення не може бути визнано результативним, Держархбудінспекція України невідкладно приймає рішення про внесення змін до зазначеного рішення. Такі зміни можуть передбачати вжиття нових обмежувальних (корегувальних) заходів.

Висновки. З огляду на викладене, варто наголосити, що Держархбудінспекція України, здійснюючи державний ринковий контроль, будує свою діяльність за такими напрямками: 1) запровадження європейських принципів, за яким ринковому нагляду підлягає продукція, що введена в обіг і розповсюджується на ринку. Тому перевірки характеристик продукції насамперед здійснюються в її розповсюджувачів, а перевірки виробників продукції проводяться лише в разі виявлення на ринку продукції, яка є небезпечною, становить ризик або не відповідає встановленим вимогам; 2) більша частина документації перевіряється за місцезнаходженням органів ринкового нагляду, що зменшує можливості для необґрунтованого втручання в здійснення господарської діяльності, які притаманні виїзним перевіркам; 3) застосування європейських практик алгоритму дій органів ринкового нагляду залежно від характеру порушень, виявлених у ході перевірок, а також визначення заходів, що можуть уживатися цими органами в різних ситуаціях. Відповідно до кращих практик Європейського Союзу врегулюється питання, пов'язане з вилученням продукції з торговельної мережі та її відкликанням від споживачів і користувачів. На органи ринкового нагляду покладається обов'язок своєчасно попереджати споживачів і користувачів про виявлену ними небезпеку, пов'язану з продукцією; 4) запровадження дієвої системи контролю та моніторингу виконання рішень, прийнятих територіальними органами Держархбудінспекції України за результатами перевірок, що дає змогу підвищити ефективність ринкового нагляду й захисту прав та інтересів споживачів; 5) запровадження згідно з практикою, що застосовується в Європейському Союзі, сучасних управлінських підходів у діяльності органів ринкового нагляду. Зокрема, це стосується планування заходів ринкового нагляду на основі об'єктивних даних моніторингу обігу продукції на ринку, а також уведення ризик-орієнтованого підходу до визначення пріоритетів для проведення перевірок і вжиття за їх результатами заходів щодо продукції. Постійне вдосконалення організації та заходів ринкового нагляду на основі їх регулярного оцінювання й аналізу тощо.

Можемо підсумувати, що діяльність Держархбудінспекції України спрямована на всебічне забезпечення захисту прав споживачів, здійснення контролю за якістю й безпечністю товарів, відіграє значну роль у здійсненні державного ринкового нагляду. У свою чергу, діяльність Держархбудінспекції України потребує постійного вдосконалення, системного та цілеспрямованого підходу з урахуванням питань правового й технічного регулювання як інструмента для захисту прав споживачів. Зазначене передбачає низку цілісних заходів економічного, правового та організаційного характеру.

Список використаних джерел:

1. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Програма Президента України від 02.06.2010. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004100-10>.
2. Про затвердження Положення про Державну архітектурно-будівельну інспекцію України: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.07.2014 № 294. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/294-2014-%D0%BF>.
3. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2735-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 21. С. 1112. Ст. 144.
4. Про загальну безпечність нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2736-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2736-17>.
5. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України від 15.01.2015 № 124-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T150124.html.
6. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/877-16>.
7. Про затвердження переліку видів продукції, щодо яких органи державного ринкового нагляду здійснюють державний ринковий нагляд: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1069. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP161069.html.
8. Про затвердження Технічного регламенту будівельних виробів, будівель і споруд: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.12.2006 № 1764. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP061764.html.
9. Про затвердження Порядку розроблення та перегляду секторальних планів ринкового нагляду, моніторингу та звітування про їх виконання: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.12.2011 № 1410. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1410-2011-%D0%BF>.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЖЕРНАКОВ В. В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.23/24–342.7

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ГІДНУ ПРАЦЮ**

У статті досліджено основні проблеми теорії гідної праці й практичні питання реалізації права на гідну працю. Доведено, що право на гідну працю є невід'ємною складовою частиною права на працю; викладено його структуру; сформульовано пропозиції до законодавства, за якими воно має бути реалізовано.

Ключові слова: гідна праця, концепція, право на працю, реалізація, теорія і практика.

В статье исследованы основные проблемы теории достойного труда и практические вопросы реализации права на достойный труд. Доказано, что право на достойный труд является неотъемлемой составляющей права на труд; изложена его структура; сформулированы предложения к законодательству, по которым оно должно быть реализовано.

Ключевые слова: достойный труд, концепция, право на труд, реализация, теория и практика.

The article deals with the main problems of the theory of decent work and practical issues of the realization of the right to decent work. It is proved that the right to decent work is an integral part of the right to work; its structure is outlined; The proposals to the legislation on which it should be implemented are formulated.

Key words: decent work, concept, right to work, realization, theory and practice.

Вступ. Феномен гідної праці останнім часом є одним з актуальних питань науковців із багатьох сфер людської діяльності. Його досліджують соціологи, політологи, економісти, фахівці в галузі державного управління. Не залишаються осторонь й правники, які в процесі аналізу формують різні підходи до його розкриття.

Таку цікавість не можна визнати випадковою. Аналіз публікацій з економіки і теорії управління дає підстави для висновку, що серед основних чинників розвитку теорії гідної праці можна виокремити як об'єктивні (формування й подальший розвиток концепції гідної праці Міжнародною організацією праці під впливом науково-технічного прогресу, глобалізації, інформатизації суспільства), так і суб'єктивні (поява антропоцентричних теорій і концепцій, нових наукових шкіл тощо) [1, с. 10–11].

Різні аспекти проблем гідної праці досліджували вітчизняні економісти і фахівці з теорії управління: О. Гостюк, О. Жадап, С. Рудакова, С. Цимбалюк та інші. У публікаціях фахівців із трудового права Т. Коляди, Г. Чанишевої, Р. Шабанова, М. Шумила й інших розкриваються різні аспекти проблеми гідної праці. Їхні роботи присвячені аналізу ролі

Міжнародної організації праці в становленні концепції гідної праці, рівня життя, гідної праці як інструментарію в економіці держави, питанням критеріїв гідної праці тощо. Науковці здебільшого досліджують гідну працю як категорію зайнятості та забезпечення соціальної політики. Віддаючи належне здобуткам цих та інших науковців, зазначимо, що поза увагою залишився індивідуально-правовий аспект в аналізі феномена гідної праці. Гідну працю варто розглядати й крізь призму індивідуальних соціально-правових відносин, де вона набуває ознак суб'єктивного права.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сутності категорії гідної праці; обґрунтування на цій підставі формування нового правового явища – права на гідну працю; викладення пропозицій щодо правового механізму його реалізації.

Результати дослідження. Загальновідомо, що провідна роль у становленні концепції гідної праці належить Міжнародній організації праці (далі – МОП). Достатньо навести приклади її наголошення 1999 р. на 87-й сесії Міжнародної конференції праці та правове оформлення в Декларації МОП 2008 р. «Про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації» й інших актах. МОП проводить величезну роботу з реалізації цієї концепції у загальному світовому вимірі, також і співпрацює з окремими країнами в цьому напрямі. В Україні за сприяння МОП поступово розроблено та втілено декілька програм, що «спрямовані на просування гідної праці і як ключового компонента політики розвитку, і як цілі національної політики урядів та соціальних партнерів». Наприклад, Програма гідної праці для України на 2016–2019 рр. є «системою середньострокового планування, що спрямовує роботу МОП у країні відповідно до пріоритетів і завдань, погоджених у процесі тристоронніх консультацій із партнерами МОП в Україні» [2].

Поступово, під впливом актів МОП та діяльності зі втілення концепції гідної праці, у науковому середовищі сформувалися підходи до розуміння цієї категорії та її складників. Найчастіше гідну працю науковці розглядають як напрям у діяльності суспільства, чинник розбудови соціально орієнтованої економіки, основу соціально-економічного розвитку держави, елемент її правової політики, чинник розвитку людського потенціалу тощо. У структурі гідної праці частіше за все виділяють чотири (гідна зайнятість і оплата праці; соціальний захист; основоположні права у сфері праці; соціальний діалог) [1, с. 10], а в гідній зайнятості – п'ять (продуктивність, безпека, повага прав трудящих і соціальний захист, відповідний дохід зайнятого населення, можливість впливати на ухвалення рішень щодо умов праці, трудових відносин тощо шляхом соціального партнерства) [3, с. 10–11] базових елементи.

Нескладно помітити, що в багатьох публікаціях науковців гідна праця трактується доволі широко. До неї включають такі складники, як соціальне забезпечення, розподіл бюджету й багато інших компонентів, що безпосереднього процесу праці майже не стосуються. Очевидно, такий підхід – це, з одного боку, результат створеного МОП певного стандарту, коли сама праця отожднюється із соціальною політикою і зайнятістю загалом, з їх «надіндивідуальними» процесами. З іншого – це результат традицій, які склалися в процесі багаторічної практики соціального діалогу в нашій країні та формування змісту угод між соціальними партнерами. Якщо проаналізувати тексти генеральних угод за останні десятиліття в Україні, то можна помітити, що соціальні партнери під впливом соціальних проблем, які зростають, поступово вийшли за межі процесу праці і створення належних соціально-побутових умов на виробництві, вони змушені включати в угоди питання рівня життя загалом, соціального забезпечення, культурного розвитку населення тощо. Цей процес має об'єктивний характер, він є суттєвим чинником у соціальному бутті.

Але, на наш погляд, у розкритті фахівцями із трудового права такого багатогранного явища, як гідна праця, не вистачає, як це не дивно, самої праці та її носія – людини.

Працю як соціальне явище та її вплив на розвиток суспільства досліджують економісти, соціологи, політологи та представники інших галузей знань, які переймаються проблемами суспільства на загальному рівні. За термінологією економістів, можна сказати, що макрорівень у дослідженнях процесу праці – це характеристика праці як суспільного явища, а мікрорівень – аналіз індивідуальних відносин, самого процесу безпосереднього виконання роботи, що і є первинним втіленням праці.

Аналіз праці на рівні індивідуальних відносин приводить до більш яскравого й чітко сприйняття правової, а не тільки соціологічної й економічної сутності гідної праці. Такий підхід зумовлює залучення до аналізу категорії гідної праці величезних здобутків теоретиків трудового права, які (Л. Таль) у змісті праці бачили не тільки механічний процес та його результат, а й головного її носія – працівника. Л. Таль ще в 1913 р. довів важливість «людського чинника» у процесі праці та неприпустимість у дослідженнях науковців відділяти робочу силу від її носія – працівника [4, с. 120–124.]. Пізніше цей постулат дозволив створити концепцію трудового правовідношення, в якому, разом із майновим й організаційним, обов'язковим є особистісний елемент. Поступово протягом декількох десятиліть теорія трудового права збагатилася фундаментальними науковими працями, в яких постать людини у сфері праці й структурі соціально-трудова відносин розкрита з усією повнотою [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Зазвичай елемент гідності в праці пов'язують із гідним рівнем її оплати, гідними умовами праці. Безумовно, матеріальний складник – серед основних у житті кожної людини, важливий він і в процесі праці. Але за межами цього підходу до гідної праці залишаються такі категорії, як трудова честь і гідність, ділова репутація, право на об'єктивну і всебічну оцінку результатів трудової діяльності працівника й право на заохочення і просування по роботі тощо, про які писав М. Бару. Право на трудову честь він розумів як правомочність працівника, чие ставлення до праці відповідає принципам моралі й вимогам права, на всемірну охорону його гідності та трудової репутації, на відповідну моральну оцінку його праці. Право на трудову честь характеризує немайновий бік трудового правовідношення [5, с. 26].

На наше переконання, науковцям у сфері трудового права під час дослідження феномена гідної праці не варто обмежуватися стандартом, сформованим концепцією гідної праці МОП, оскільки вона має свої глобальні цілі й функції. Нам за глобальними проблемами треба бачити й тих, без чиїх старань вони не можуть вирішуватися, – людей праці.

Доцільно нагадати, що й сам «архітектор» концепції гідної праці, генеральний директор МОП Х. Сомавія у своїй доповіді на 87-й сесії Міжнародної конференції праці 1999 р. гідну працю характеризував як можливість чоловіків і жінок займатися гідною і продуктивною працею в умовах свободи, рівності, економічної безпеки та поваги до людської гідності [11].

Якщо переводити аналіз гідної праці в правовий вимір, то варто вести мову не тільки про гідну зайнятість й оплату праці, соціальний захист, основоположні права та соціальний діалог. Її конструкція не може вибудовуватися й реалізовуватися тільки на рівні суспільства, великих груп працівників, а то й всього населення. За такого підходу за її межами залишається те, що є сутністю праці – сам її процес, де головним суб'єктом є конкретний працівник. Тому правову характеристику гідної праці варто здійснювати з урахуванням сутності індивідуально-трудова відносин.

На індивідуально-правовому рівні можна й треба ставити питання про формування права кожного на гідну працю. У сучасному вимірі воно є частиною загального права на працю, але згодом має перетворитися на саму сутність права кожного на працю. Реалізація такої стратегічної мети вбачається цілком можливою.

Уявляється, що чинну концепцію права на працю, втілену в Конституції України, що побудована на ідеї вільної праці, не можна вважати сучасною, такою, що відповідає загальній стратегії розвитку людини в суспільному середовищі. Коли право на працю розуміють тільки як право на вільний вибір виду діяльності, то як забезпечити гідний рівень, про який ідеться в інших актах після ухвалення 1996 р. Конституції України? Якщо ставити питання принципово, то навіщо вибудовувати концепцію гідної праці, не маючи на меті її втілення й на індивідуально-правовому рівні?

Тому в праві кожного на гідну працю можна виокремлювати такі складники, як право на гідні умови праці, право на гідну оплату праці, право на трудову честь і ділову репутацію, право на об'єктивну оцінку результатів трудової діяльності і можливість на цій основі кар'єрного росту; право на особисту недоторканість і недискримінацію тощо. Таким правам кореспондують відповідні обов'язки роботодавців та інших суб'єктів соціально-трудова відносин.

Механізм забезпечення права на гідну працю складний і багатогранний. Звичайно, він не може діяти тільки на індивідуально-правовому рівні, оскільки багато його компонентів залежать не від роботодавців.

Цілком зрозуміло, що на шляху утвердження й реалізації права на гідну працю треба зробити багато кроків. У цьому механізмі можна виокремити стадії правової фіксації права на гідну працю, його реалізації, захисту та поновлення в разі порушення.

Варто зазначити, що в процесі нормотворення право на гідну працю має бути закріплено на рівні законів (зокрема, Конституції), підзаконних актів, актів соціального діалогу тощо. Відповідні зміни мають бути внесені до чинного Кодексу законів про працю, де право на гідну працю треба зафіксувати серед основних прав працівників. Крім того, у проєкті Трудового кодексу право на гідну працю має бути викладено в окремій статті з розкриттям його змісту, а серед принципів правового регулювання трудових відносин має бути закріплено принцип забезпечення права на гідну працю. Відповідний обов'язок треба закріпити серед основних обов'язків роботодавців і соціальних партнерів. Угоди із соціально-економічних питань мають містити реальні зобов'язання роботодавців, їх об'єднань, органів влади щодо змісту права на гідну працю.

Стадія реалізації права на гідну працю передбачає як створення умов для його втілення, так і нагляд і контроль за виконанням відповідними суб'єктами правових обов'язків та зобов'язань за угодами та колективними договорами. Звичайно, контроль із боку профспілок та інших громадських організацій за реалізацією цих зобов'язань повинен бути дієвим.

Захист права на гідну працю можна здійснювати різноманітними способами, головною вимогою до яких є неприпустимість порушень прав інших суб'єктів. Відновлення порушеного права має відбуватися з додержанням відповідних процедур як судовим, так і позасудовим порядком (наприклад, через розгляд колективних трудових спорів).

Висновки. Наведені в статті аргументи дають підстави для висновків, що категорію гідної праці не варто обмежувати стандартом, встановленим в актах Міжнародної організації праці. Крім суспільного, «надіндивідуального» рівня, характерного більше для економіки, гідна праця має й індивідуально-правовий вимір. З погляду права гідна праця полягає в сукупності правомочностей працівників, які мають забезпечуватися як загальним правопорядком на виробництві, так і виконанням обов'язків та зобов'язань роботодавцями. Механізм реалізації права на працю полягає в сукупності взаємопов'язаних процесів – від закріплення його в нормативно-правових актах до захисту й відновлення встановленим порядком.

Список використаних джерел:

1. Жадан О. Концепція гідної праці як основа соціально-економічного розвитку держави. Теорія та практика державного управління. 2014. Вип. 2. С. 8–15.
2. Програма гідної праці МОП для України на 2016–2019 рр. URL: https://www.ilo.org/budapest/countries-covered/ukraine/WCMS_470684/lang--en/index.htm.
3. Шабанов Р.І Доктрина зайнятості як складова соціального захисту населення від безробіття: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення»; Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. Київ, 2015. 40 с.
4. Таль Л. Трудовой договор: Цивилистическое исследование. М.: Статут, 2006. 539 с.
5. Бару М. Охрана трудовой чести по советскому законодательству. М.: Юрид. лит, 1966. 102 с.
6. Лебедев В. Воспитательная функция советского трудового права. М.: Юрид. лит, 1981. 168 с.
7. Иванов С., Лившиц Р. Личность в советском трудовом праве. М.: Юрид. лит, 1982. 232 с.
8. Пашков А., Ротань В. Социальная политика и трудовое право. М.: Юрид. лит, 1986. 240 с.
9. Курилов В. Личность. Труд. Право. М.: Юрид. лит, 1989. 336 с.
10. Пашков А., Иванкина Т., Магницкая Е. Кадровая политика и право. М.: Юрид. лит, 1989. 288 с.
11. Доклад Генерального директора Международного бюро труда (МБТ) на 87-й сессии Международной конференции труда. Женева: Международная организация труда, 1999. 58 с.

КОНОПЕЛЬЦЕВА О. О.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 331.08

ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ПРАЦІВНИКА: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

У статті досліджується поняття «персональні дані працівника», а також розвиток його правового регулювання в міжнародному та вітчизняному законодавстві.

Ключові слова: персональні дані, трудовий договір, особиста інформація, відомості про особу, працівник.

В статье исследуется понятие «персональные данные работника», а также его правовое регулирование в международном и отечественном законодательстве.

Ключевые слова: персональные данные, трудовой договор, личная информация, сведения о лице, работник.

The article explores the concept of “personal data of an employee”, as well as its legal regulation in international and domestic legislation.

Key words: personal data, employment contract, personal information, information about a person, employee.

Вступ. Надання персональних даних особою зазвичай пов'язано з її вступом у трудові відносини. Під час укладення трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи. На практиці доволі часто зазначений перелік документів, що містить у собі персональні дані працівників, значно розширюється. Так, наприклад, для нарахування заробітної плати на банківський рахунок працівника останній надає реквізити цього банківського рахунку або повідомляє роботодавця про наявність водійського посвідчення для забезпечення службовим автотранспортом.

Персональні дані працівника за своєю сутністю відображають особисту або сімейну таємницю громадян, їх приватне життя та входять до кола інформації, що підлягає захисту від несанкціонованого доступу [1, с. 177].

Актуальність питання правового регулювання відомостей про особу зумовлена тим, що в процесі трудової діяльності, наприклад, під час укладення трудового договору, працівник надає роботодавцю особисту інформацію про себе, яка відповідно до діючого законодавства належить до персональних даних. Відомості про особу, що належать до персональних даних, зберігаються в його особовій справі в електронній формі або у формі картотек. В умовах використання автоматизованих систем і комп'ютерних технологій така інформація може стати доступною для будь-кого та призвести до утисків законних прав і приватних інтересів, а також створює можливість незаконного втручання сторонніх осіб в особисте життя людини. Неправомірне використання таких даних може заподіяти матеріальні чи моральні страждання людині.

У сучасній науці трудового права відсутній правовий механізм захисту персональних даних працівників, оскільки положення ст. 32 Конституції України не відображено в трудовому законодавстві України. У чинному КЗпП України взагалі відсутня глава щодо правового захисту персональних даних працівника, який набув особливої актуальності в умовах розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій і телекомунікаційних мереж.

Серед досліджень питань захисту персональних даних і прав особи на захист персональних даних у галузі трудового права слід відзначити праці відомих вчених, зокрема В.С. Венедіктова, С.В. Венедіктова, М.М. Грекової, В.В. Жернакова, М.І. Іншина, М.М. Клемпарського, Є.В. Краснова, К.Ю. Мельника, С.М. Прилипка, Р.І. Чанишева, Г.І. Чанишевої, А.М. Чернобай, О.М. Ярошенка. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць у цій сфері, питання правового регулювання та захисту персональних даних працівників у трудових відносинах не достатньо досліджено. Вищенаведене зумовлює актуальність і обрання зазначеної теми.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття «персональні дані працівника» як правової категорії з урахуванням особливостей його правового регулювання у міжнародних і законодавчих актах України.

Результати дослідження. Вперше визначення персональних даних зустрічається у Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» від 28 січня 1981 р. № 108 [2], де під терміном «персональні дані» розуміється інформація, що стосується конкретної особи або такої особи, яка може бути ідентифікована.

Надалі в Європейському Союзі (далі – ЄС) була прийнята Директива 95/46/ЄС Європейського парламенту і Ради «Про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних і вільне переміщення таких даних від 24 жовтня 1995 р. [3]. Ст. 2 Директиви 95/46/ЄС визначає «персональні дані» як будь-яку інформацію, що стосується встановленої фізичної особи чи фізичної особи, яку можна встановити (суб'єкт даних); особою, яку можна встановити, є така, яка може бути встановленою прямо чи опосередковано, зокрема за допомогою ідентифікаційного або одного чи більше факторів, притаманних фізичним, фізіологічним, розумовим, економічним, культурним чи соціальним аспектам її особистості.

Конституція України втілила положення міжнародних актів щодо заборони втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Конституція України гарантує кожному судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої недостовірної інформації

У вітчизняному законодавстві досить тривалий час було відсутнє легальне визначення поняття «персональні дані». Тільки у зв'язку з прийняттям Закону України «Про захист персональних даних» [4] з'явилося законодавче закріплене поняття «персональні дані», що визначені як відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована (ст. 2).

Ст. 11 Закону України «Про інформацію» [5] дублює аналогічне визначення, проте ч. 2 зазначеної статті закріплює перелік основних даних про особу (персональних даних), до яких зараховано національність, освіту, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, а також адресу, дату і місце народження.

Закріплення поняття «персональні дані» у вітчизняному законодавстві цілком відповідає міжнародним стандартам, що закріплені в основних міжнародних документах.

Важливе значення для розуміння поняття та змісту персональних даних має рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012 [6]. Відповідно до рішення Конститу-

ційного Суду України під інформацією про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) слід розуміти будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а саме: національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, матеріальний стан, адресу, дату і місце народження, місце проживання та перебування тощо, дані про особисті майнові та немайнові відносини цієї особи з іншими особами, зокрема членами сім'ї, а також відомості про події та явища, що відбулися або відбуваються у побутовому, інтимному, діловому та інших сферах життя особи, за винятком даних стосовно виконання повноважень особою, яка займає посаду, пов'язану зі здійсненням функцій держави або органів місцевого самоврядування.

Така інформація про фізичну особу та членів її сім'ї є конфіденційною і може бути поширена тільки за її згодою, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту і прав людини.

Виходячи з викладеного, Конституційний Суд України зробив висновок, у якому йдеться про те, що перелік даних про особу, які визначаються як конфіденційна інформація, не є вичерпним. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження, відомості про її майновий стан та інші персональні дані.

Таку ж позицію висловило і Міністерство юстиції України, надавши роз'яснення щодо практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних» від 21 грудня 2011 р. [7], у якому зазначається, що законодавством України не встановлено і не може бути встановлено чіткого переліку відомостей про фізичну особу, які є персональними даними, для можливості застосування положень Закону до різноманітних ситуацій, у т. ч. до обробки персональних даних в інформаційних (автоматизованих) базах і картотеках персональних даних, що можуть виникнути у майбутньому у зв'язку зі зміною в технологічній, соціальній, економічній та інших сферах суспільного життя.

Перелік відомостей, що є персональними даними особи, є достатньо динамічним і залежить, насамперед, від конкретної сфери правовідносин, які виникли у конкретної особи (власника чи володільця персональних даних) та іншими особами [8, с. 107].

У законодавстві Республіки Білорусь взагалі відсутнє визначення поняття «персональні дані». Відповідно до ст. 17 Закону Республіки Білорусь від 10 листопада 2008 р. № 455-3 «Про інформацію, інформатизацію та захист інформації» [9] персональні дані працівника належать до розряду інформації, розповсюдження або надання якої обмежується. Однак зміст такої інформації не розкривається.

Лише окремі нормативні акти визначають основні персональні дані. Так, відповідно до Закону Республіки Білорусь від 21 липня 2008 р. № 418-3 «Про реєстр населення» до персональних даних належать: ідентифікаційний номер, прізвище, власне ім'я, ім'я по-батькові, стать, число, місяць, рік народження, цифровий фотопортрет, дані про громадянство, дані про реєстрацію місця проживання та (або) місця перебування, дані про смерть чи оголошення фізичної особи померлою, визнання безвісно відсутнім, недієздатним, обмежено недієздатним. Зазначений закон визначив і додаткові персональні дані, до яких віднесено: дані про батьків, опікунів, піклувальників, сімейний стан, дружину / чоловіка, дитину (дітей) фізичної особи, про вищу освіту, науковий ступень, рід занять, про податкові зобов'язання і деякі інші.

Закон Республіки Білорусь «Про інформацію, інформатизацію та захист інформації» не містить вичерпного переліку даних, що належать до персональних даних. Таким чином, білоруське законодавство не обмежується переліком, встановленим Законом Республіки Білорусь «Про реєстр населення», однак розповсюджує свою дію на будь-яку інформацію, яка здатна ідентифікувати особу.

Ст. 85 ТК Російської федерації містила визначення персональних даних працівника і визначала їх як інформацію, що необхідна роботодавцю у зв'язку з трудовими відносинами та стосується конкретного працівника. Проте зазначена стаття втратила силу на підставі

Федерального закону від 07 травня 2013 р. № 99-ФЗ. Зараз легальне визначення персональних даних закріплено у Федеральному законі «Про персональні дані». Відповідно до п. 1 ст. 3 зазначеного закону під персональними даними слід розуміти будь-яку інформацію, що стосується прямо або опосередковано визначеної фізичної особи (суб'єкта персональних даних), тобто такі дані, в яких особа прямо не зазначена, проте її можна конкретно визначити (індивідуалізувати) за іншими ознаками, що належать до персональних даних.

Серед науковців також немає єдності думок щодо визначення поняття персональних даних. Так, В. Василюк і С. Климчук пропонують персональні дані розглядати як інформацію (зафіксовану на матеріальному носії) про конкретну особу, що ототожнена або може бути ототожнена з нею. До персональних даних науковці відносять біографічні та розпізнавальні дані, особисті характеристики, відомості про сімейний, соціальний стан, професію, службове та фінансове становище, стан здоров'я тощо [10, с. 117].

А.М. Чернобай, надаючи визначення, зауважила, що поняття персональних даних працівника вужче за поняття персональних даних про особу, оскільки йдеться не про всі відомості (факти, події, обставини приватного життя фізичної особи), а лише про такі обставини, які можуть характеризувати фізичну особу як працівника. Персональні дані працівника потрібно розглядати як інформацію, отримання якої необхідно роботодавцю щодо кожного працівника у зв'язку з трудовими відносинами [11, с. 831].

Якщо йдеться про персональні дані особи, то до цієї інформації належить не тільки інформація, необхідна роботодавцю для перебування працівником у трудових відносинах, а й та, яка стосується приватного чи сімейного життя людини.

Такої ж позиції дотримується і К. Гусова, яка зазначає, що персональні дані працівника містять ознаки, які відрізняють їх від іншої інформації про працівника. У них зосереджена інформація, необхідна саме роботодавцю і саме у зв'язку з трудовими правовідносинами з конкретним працівником. Персональні дані працівника передусім пов'язані з його трудовою діяльністю, є підставою для визначення його трудово-правового статусу, його положення як сторони трудового договору [12, с. 108].

Дійсно, не всі відомості про особу потрібно відносити до персональних даних працівника. Персональні дані можуть містити лише дані, що необхідні роботодавцю у зв'язку з трудовими відносинами. Так, наприклад, не можуть бути віднесені до персональних даних працівника інформація про музичні вподобання особи чи перебування у шлюбі. Натомість інформація про наявність закордонного паспорта може бути потрібна роботодавцеві для можливості відправити працівника у відрядження чи на курси підвищення кваліфікації до іншої країни.

Відповідно до ч. 2 ст. 24 КЗпП України громадянин під час укладення трудового договору зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи. Наприклад, згідно зі ст. 191 КЗпП України всі особи, молодші за 18 років, приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і надалі (до досягнення 21 року) щороку підлягають цій обов'язковій процедурі. Під час проходження медичного огляду неповнолітнім з'ясовується можливість допуску його до роботи взагалі та за певною посадою, професією чи спеціальністю.

Існує чимало професій, які, окрім загальних вимог, передбачених ч. 2 ст. 24 КЗпП України, зобов'язують надати документи, необхідність яких передбачена іншими нормативно-правовими актами. Так, для участі в доборі кандидатів на посаду прокурора (ч. 1 ст. 30 Закону України «Про прокуратуру» [13]) особа подає: анкету кандидата на посаду прокурора, що містить інформацію про особу, та автобіографію; копію документів про освіту, науковий ступінь, вчене звання; копію військового квитка (для військовослужбовців або військовозобов'язаних); довідку про допуск до державної таємниці (у разі його наявності); письмову згоду на збирання, зберігання та використання інформації про неї з метою оцінки готовності особи до роботи на посаді прокурора та проведення щодо неї спеціальної перевірки; декларацію про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за ми-

нулий рік; заяву про відсутність заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців із дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Однак законодавець у ст. 25 КЗпП України заборонив власникові під час прийняття на роботу вимагати документи, надання яких не передбачено законом. Забороняється також вимагати відомості про партійну, національну належність і походження.

На нашу думку, таке формулювання зазначеної статті дозволяє працівнику відмовляти роботодавцеві у наданні інформації, що не стосується професійних якостей і кваліфікації, необхідної для виконання роботи.

Висновки. Під персональними даними працівника слід розуміти будь-яку інформацію, яка безпосередньо стосується конкретного працівника та необхідна роботодавцеві виключно для виконання трудової функції, передбаченої умовами трудового договору. Отже, пропонуємо в ст. 2 КЗпП України серед основних прав працівників передбачити і право на захист своїх персональних даних.

Список використаних джерел:

1. Клачкова Т.В. Персональные данные работников: необходимость правового регулирования. Тенденции развития законодательства и совершенствование правоприменительной практики в современных условиях: Матер. Междунар. науч. конф. студ. и аспирантов, Минск, 19–20 окт. 2007 г. Минск: БГУ / отв. ред. Г.А. Шумак, 2008. С. 176–177.
2. Про захист осіб у зв'язку з автоматичною обробкою персональних даних: Конвенція Ради Європи від 28 січня 1981 р. № 108. Офіційний вісник України. 2011. № 1. С. 701.
3. Про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматичною обробкою персональних даних і про вільне переміщення таких даних: Директива 95/46/ЄС Європейського парламенту і Ради від 24 жовтня 1995 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_242.
4. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481.
5. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32, ч. 2, 3 ст. 34 Конституції України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012. Офіційний вісник України. 2012. № 9. Ст. 332.
7. Деякі питання практичного застосування Закону України «Про захист персональних даних»: роз'яснення Міністерства юстиції України від 21 грудня 2011 р.
8. Чуприна О. Співвідношення понять «персональні дані», «інформація про особу», «конфіденційна інформація про особу». Підприємство, господарство і право: наук.-практ. госп.-прав. журн. 2013. № 1. С. 104–108.
9. Об информации, информатизации и защите информации: Закон Респ. Беларусь, 10 ноября 2008 г., № 453-З. Минск: Дикта, 2012. 21 с.
10. Василюк В.Я., Климчук С.О. Інформаційна безпека держави. К., 2008. 135 с.
11. Чернобай А.М. Поняття персональних даних працівника. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. / Одес. нац. юрид. акад. О.: Юрид. л-ра, 2004. Вип. 22. С. 827–833.
12. Гусов К.Н. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации. М., 2004. 427 с.
13. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2–3. Ст. 12.

СЕВАСТЬЯНЕНКО К. О.,
аспірант кафедри правознавства
(Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля)

УДК 349.22

ОПЛАТА ПРАЦІ: СОЦІАЛЬНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ І ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних поглядів на сутність оплати праці як соціально-економічної та правової категорії. Зроблено висновок, що оплата праці є складним явищем, у якому віддзеркалюється взаємодія багатьох процесів, природа якої багатогранна, оскільки для роботодавця вона є витратами виробництва, а для працівника – доходом.

Ключові слова: оплата праці, працівник, роботодавець, заробітна плата, винагорода.

Статья посвящена исследованию теоретических взглядов на сущность оплаты труда как социально-экономической и правовой категории. Сделан вывод, что оплата труда является сложным явлением, в котором отражается взаимодействие многих процессов, ее природа многогранна, поскольку для работодателя она является издержками производства, а для работника – доходом.

Ключевые слова: оплата труда, работник, работодатель, заработная плата, вознаграждение.

The article is devoted to the study of theoretical views on the essence of remuneration as a socio-economic and legal category. It is concluded that wage labor is a complex phenomenon, which reflects the interaction of many processes, the nature of which is multifaceted, since for employer it is the cost of production, and for the employee – income.

Key words: labor remuneration, employee, employer, wages, remuneration.

Вступ. Існування й розвиток трудового права як галузі права та правничої науки – закономірний процес, що свідчить про об'єктивну необхідність і зацікавленість держави у правовому регламентуванні суспільних відносин у сфері трудових правовідносин. Дослідження проблем формування й розвитку галузі трудового права – одне з головних завдань юридичної науки. Це зумовлено тим, що за допомогою норм цієї галузі відбувається реалізація громадянами своїх найважливіших конституційних прав. Розроблення цих проблем особливого значення набуває в умовах здійснення соціальних реформ, удосконалення правового регламентування трудових відносин, зокрема, у сфері оплати праці, що мають відповідати новим соціальним та економічним реаліям. Економічні процеси, які нині відбуваються в Україні, докорінно змінюють теоретичні погляди на сутність оплати праці як соціально-економічної та правової категорії. Чинна в країні система оплати праці не відповідає сучасним вимогам соціально орієнтованої ринкової економіки, виникає необхідність пошуку шляхів її вдосконалення.

Дослідженням проблем оплати праці присвячені праці таких науковців, як К.Ф. Брезницька, О.В. Гасва, С.Ю. Головіна, О.А. Грішнова, І.В. Зуб, А.В. Калина, А.М. Колот, Р.З. Лівшиць, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, Б.С. Стичинський та ін. Утім, незважаючи на існування чималої кількості теоретичних та емпіричних напрацювань науковців у сфері

оплати праці, не всі аспекти зазначеної проблеми розроблено достатньою мірою. Зокрема, реалії сьогодення потребують поглибленого вивчення й уточнення сутності оплати праці як соціально-економічної та правової категорії з урахуванням її специфіки в різних галузях.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення теоретичних поглядів на сутність оплати праці як соціально-економічної та правової категорії.

Результати дослідження. Визначення сутності оплати праці завжди належало до основних методологічних завдань юридичної й економічної наук. Учених-економістів зазвичай більше цікавить матеріальний зміст оплати праці, а для юристів важливим є розкриття в цій царині прав та обов'язків сторін правовідносин, зокрема виявлення правової форми оплати праці. Науковці дійшли висновку, що під час дослідження оплати праці переплітаються правовий та економічний аспекти, деякі виділяють і соціально-економічний.

В економічному аспекті оплата праці є однією з вузлових категорій відповідної галузі знань. Як економічна категорія оплата праці з'явилась в часи зародження капіталізму в період розвитку ринку праці, коли робоча сила стала товаром. З погляду економіки оплату праці охарактеризувати однозначно неможливо. У теоріях неринкової економіки її розглядають як частку працівника у створеному ним прибуткові; прихильники ринкової економіки – як ціну робочої сили. Зокрема, як економічну категорію Р.З. Лівшиць визначав оплату праці через поняття грошової форми основної частини необхідного продукту, розподілену між робітниками та службовцями відповідно до якості й кількості праці [1, с. 10].

Соціальний аспект оплати праці виражається в тому, що вона є провідним інструментом соціальної політики, так як визначає рівень соціальності суспільства, здатності держави підтримувати рівень якості життя загалом і кожної людини окремо. Тобто сутність оплати праці визначається тією роллю, яку вона має відігравати в реалізації соціальних прав людини й передусім її права на працю. Як зазначає Г. Форд, саме праця й лише праця може створювати цінності, лише праця виводить на правильний шлях до здоров'я, багатства і щастя [2, с. 14].

Розкриваючи правовий аспект оплати праці, насамперед варто зосередити увагу на визначенні та з'ясуванні співвідношення термінів «оплата праці» й «заробітна плата». З погляду прав та обов'язків сторін трудового договору ці категорії можна назвати синонімами. «Зовні це здається незначним відхиленням, яке не зачіпає основного змісту й водночас збагачує стиль законодавства. Але це враження є помилковим, оскільки в мові немає абсолютних синонімів. Окрім того, сам факт застосування синонімічних термінів може скласти помилкове враження, ніби вони мають різний юридичний зміст» [3, с. 114]. Насправді розглядувані терміни відрізняються саме за змістом.

У науці трудового права думки з приводу термінів «оплата праці» й «заробітна плата» розділилися. Так, Р.З. Лівшиць уважав зміст термінів «оплата праці» й «заробітна плата» схожими, але не ідентичними та розділяв їх за обсягом, визначаючи як ціле («оплата праці») й частину («заробітна плата»). При цьому зазначав, що заробітну плату необхідно відокремити від інших форм винагороди за працю, властивих цивільним та іншим правовідносинам [1, с. 7, 15]. Як основні ознаки заробітної плати як правової категорії вчений виокремлює такі: (а) це винагорода за кількістю та якістю праці, (б) це винагорода робітників і службовців: оплата затраченої праці становить сутність заробітної плати, (в) це винагорода за працю протягом певного часу, отже, це оплата робочого часу, (г) це винагорода згідно з раніше обумовленими нормами та розцінками [1, с. 12–23].

Деякі науковці вважають, що погляду прав та обов'язків сторін трудового договору поняття «заробітна плата» й «оплата праці» є синонімами. Різниця між ними полягає лише в тому, що поняття заробітної плати акцентує увагу на об'єкті правовідносин між працівником і власником, а категорія оплати праці зазначає на дію власника, яку він повинен здійснити в силу наявності трудових правовідносин (оплатити працю). Виявити ж будь-які особливості прав та обов'язків, умов їх реалізації й наслідків невиконання обов'язків залежно від застосування в тому чи іншому законі або іншому нормативно-правовому акті одного з двох названих понять неможливо [4, с. 431].

У законодавстві нагепер легально вживається два терміни: «заробітна плата» й «оплата праці». Якщо проаналізувати, то термін «оплата праці» є ширшим, бо спрямований на організацію оплати праці, регламентацію її окремих елементів і всієї системи правових засобів у цій сфері, а термін «заробітна плата» акцентує увагу на об'єкті трудових відносин між сторонами. При цьому якщо в законодавстві наявне легальне визначення поняття «заробітна плата», то щодо терміна «оплата праці» немає ні чіткого його визначення, ні критеріїв розмежування означених категорій.

Так, у Законі України «Про оплату праці» [5] заробітна плата визначається як винагорода, обчислена, як правило, у грошовому вираженні, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу. Розмір заробітної плати залежить від складності й умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства. Статтею 94 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України [6] передбачено важливе доповнення до цього визначення, відповідно до якого заробітна плата максимальним розміром не обмежується, що, на нашу думку, є необхідною та доцільною гарантією конституційно закріпленого права на працю. Наведене визначення заробітної плати дає змогу виділити такі ознаки цієї правової категорії: (а) винагорода за виконану роботу, (б) виплачується переважно в грошовому вираженні, (в) правосуб'єктністю в цих відносинах володіють як працівник, так і власник або уповноважений ним орган, (г) винагорода за роботу, обумовлену трудовим договором, (д) розмір заробітної плати залежить від кількості та якості виконуваної роботи, а також від господарської діяльності підприємства.

У наукових економічних і юридичних джерелах також наводиться визначення заробітної плати, вчені постійно намагаються вдосконалити визначення сутності цієї категорії та функцій, які вона повинна виконувати в сучасних умовах ринкової економіки, хоча єдиного розуміння її сутності бракує. Зокрема, категорія «заробітна плата» розглядається як (а) винагорода, обчислена як правило, у грошовому вираженні, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу [7]; (б) плата за працю, а її величина – це ціна праці, яка визначається на ринку праці в результаті взаємодії попиту на конкретні види праці і її пропозицію [8]; (в) частина доданої вартості в грошовій формі, яка в результаті його розподілу надходить працівникам залежно від кількості і якості затраченої ними праці [9]; (г) будь-яка винагорода або заробіток, що обчислюється в грошах, котрі підприємець виплачує за працю, яка або виконана чи має бути виконана, або за послуги, які або надані, або мають бути надані [10]; (д) економічна категорія, що відображає відносини між власником підприємства й найманим працівником з приводу розподілу новоствореної вартості; елемент ринку праці, що є ціною, за якою найменший працівник продає послуги робочої сили [11].

Як бачимо, підходи науковців до визначення терміна «заробітна плата» неоднозначні. Підтримуючи позиції дослідників цієї проблематики, вважаємо за доцільне розглядати цей термін з декількох позицій, а саме: 1) з позиції підприємця (адже, з одного боку, заробітна плата є статтею витрат, що знижує прибуток, а з іншого – є мотиваційним чинником для працівників підприємства); 2) з позиції працівника (адже для нього заробітна плата є основним джерелом доходу й основним показником рівня життя); 3) як елемент ринку праці (складається в результаті взаємодії попиту на працю та її пропозицію, виражає ринкову вартість використання найманої праці); 4) як економічну категорію, що відображає стосунки роботодавця й найманого працівника [12].

Цікавою із цього приводу є й позиція Конституційного Суду України, який у Рішенні у справі щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 233 КЗпП України, статей 1, 12 Закону України «Про оплату праці» від 15 жовтня 2013 р. № 8-рп/2013 [13] зазначив, що поняття «заробітна плата» й «оплата праці», які використовуються в законах, що впорядковують трудові правовідносини, є рівнозначними стосовно наявності в сторін, які перебувають у трудових відносинах, прав та обов'язків щодо оплати праці, умов їх реалізації й наслідків, що мають настати в разі невиконання цих обов'язків. Обсяг заробітної плати найманого

працівника становлять винагорода за виконану роботу й гарантовані державою виплати. За ст. 12 Закону України «Про оплату праці», норми оплати праці (за роботу в надурочний час; у святкові, неробочі й вихідні дні; у нічний час; за час простою, який мав місце не з вини працівника; під час виготовлення продукції, що виявилася бракованою не з вини працівника; працівників молодших за вісімнадцять років при скороченій тривалості їх щоденної роботи тощо) і гарантії для працівників (оплата щорічних відпусток; за час виконання державних обов'язків; для тих, які направляються для підвищення кваліфікації, на обстеження в медичний заклад; для переведених за станом здоров'я на легшу нижчеоплачувану роботу; переведених тимчасово на іншу роботу у зв'язку з виробничою необхідністю; для вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, переведених на легшу роботу; при різних формах виробничого навчання, перекваліфікації або навчання інших спеціальностей; для донорів тощо), а також гарантії й компенсації працівникам у разі переїзду на роботу до іншої місцевості, службових відряджень, роботи в польових умовах та в інших випадках установлюються КЗпП України й іншими актами законодавства України. Праву працівника на належну заробітну плату кореспондує обов'язок роботодавця нарахувати йому вказані виплати, гарантовані державою, і виплатити їх. Під заробітною платою, що належить працівникові, необхідно розуміти всі виплати, на отримання яких він має право згідно з умовами трудового договору й відповідно до державних гарантій, установлених законодавством для осіб, які перебувають у трудових правовідносинах з роботодавцем, незалежно від того, чи було здійснене нарахування таких виплат.

Ми ж поділяємо позицію О.І. Процевського, на думку якого категорії «оплата праці» й «заробітна плата» можна порівняти з термінами «можливість» і «дійсність». Можливість характеризує ступінь, тенденцію розвитку такого явища, яким є оплата праці, це шанс, який можна отримати за певних умов. Дійсність є результатом реалізації можливості, це вже об'єктивно існуюча, зароблена працівником сума (заробітна плата) як винагорода в грошовому вираженні. Для перетворення правової можливості (оплати праці) на правову дійсність (заробітну плату) потрібен юридичний факт, наявність якого й впливає на коло і зміст прав та обов'язків сторін трудового договору. Саме праця та її результат (як юридичний факт) і трансформують правову можливість у правову реальність, тобто оплату праці в заробітну плату. Учений зазначає, що «оплата праці» – це категорія, яка може перетворитися на заробітну плату, а може й не перетворитися. Перетворення залежить від багатьох чинників, зокрема від підстав виникнення трудових правовідносин, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці, господарської діяльності підприємства тощо. Ось чому, коли в нормативно-правових актах уживається поняття «оплата праці», мається на увазі система норм права, на підставі яких формується правовий механізм вартісної оцінки виконання майбутньої роботи й регулюватимуться відносини сторін трудового договору [14, с. 16, 17].

Інакше кажучи, оплата праці – це змодельоване з урахуванням певних умов вартісне оцінювання роботи, зазначеної в трудовому договорі; і разі оперування категорією «заробітна плата» йдеться про винагороду, як правило, у грошовому вираженні за вже виконану роботу з дотриманням умов, сформульованих у нормах про оплату праці.

Отже, незважаючи на вдавану простоту, оплата праці – складне явище, в якому віддзеркалюється взаємодія багатьох процесів. Природа оплати праці багатогранна, оскільки для роботодавця оплата праці є витратами виробництва, які зазвичай він намагається мінімізувати, а для працівника оплата праці є доходом, і він, відповідно, намагається її максимізувати, домовляючись про досить високий рівень оплати праці. У свою чергу, для суспільства взагалі оплата праці виконує функцію розподілу. Через організацію оплати праці досягається необхідний компроміс між інтересами роботодавця та працівника [15, с. 61].

Висновки. Підводячи підсумок вищенаведеному, варто зазначити, що одним із найважливіших складників організації діяльності будь-якого підприємства є оплата праці, оскільки від оптимальної системи оплати праці залежить не лише життєвий рівень працівників, а й результати господарської діяльності підприємства загалом. Тому в ній зацікавлені як наймані працівники та роботодавці, так і держава. Це складне явище, в якому

віддзеркалюється взаємодія багатьох процесів. Природа оплати праці багатогранна, оскільки для роботодавця вона є витратами виробництва, які зазвичай він намагається мінімізувати, а для працівника – доходом, і він, відповідно, намагається її максимізувати, домовляючись про досить високий рівень оплати праці.

Список використаних джерел:

1. Лившиц Р.З. Заработная плата в СССР. Правовое исследование / отв. ред. С.А. Иванов. Москва: Наука, 1972. 271 с.
2. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. Чернигов: Деснянская правда, 1995. 184 с.
3. Язык закона / под ред. А.С. Пиголкина. Москва: Юрид. лит., 1990. 216 с.
4. Ротань В.Г., Зуб І.В., Стичинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 6-те вид., доп. і переробл. Київ: А.С.К., 2005. 976 с.
5. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 17. Ст. 121.
6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
7. Петрова І.Л. Сегментація ринку праці: теорія і практика регулювання. Київ: Таксон, 1997. 246 с.
8. Брезницька К.Ф. Аналіз сучасних систем оплати праці в зарубіжних країнах. Управління розвитком. 2011. № 8 (105). С. 30–31.
9. Калина А.В. Соціально-економічна сутність заробітної плати. Формування ринкових відносин в Україні. 2008. № 4 (23). С. 81–85.
10. Жидовська Н.М., Прокопишин О.С., Бойчун М.Б. Удосконалення систем оплати праці України з урахуванням зарубіжного досвіду. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Серія «Економічні науки». 2012. Т. 2. № 2 (18). С. 138–146.
11. Колот А.М. Оплата праці на підприємстві: організація та удосконалення. Київ: Праця, 1997. 267 с.
12. Гуня В.О., Кислиця К.В. Заробітна плата: українські та світові реалії. URL: <http://194.44.12.92:8080/jsrui/bitstream/123456789/2661/6/6.pdf> (дата звернення: 03.09.2018).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Присяжнюк Людмили Михайлівни щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 233 Кодексу законів про працю України, статей 1, 12 Закону України «Про оплату праці» від 15.10.2013 № 8-рп/2013. Офіційний вісник України. 2013. № 83. Ст. 3090.
14. Процевський О.І. Визначення права на заробітну плату. Юридичний вісник України. 2008. № 1. С. 16–18.
15. Яковлев Р.А. Организация оплаты труда при переходе к рынку. Человек и труд. 1994. № 7. С. 61–73.
16. Оплата праці працівників військових частин: монографія / О.І. Кузьмич, Д.М. Бабій, О.І. Оліфер та ін. Київ: Юрінком, 2004. 116 с.

СКАКУН С. О.,
аспірант кафедри трудового права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.2

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «СТАЖУВАННЯ»

Стаття присвячена дослідженню історичному розвитку поняття стажування на підставі нормативних документів. Визначено, що стажування використовувалося не тільки як засіб відновлення професійної компетенції, а й було варіантом вирішення потреби доповнення теоретичної підготовки студентів і слухачів практичним аспектом.

Ключові слова: *практичний стаж, стажування, лікар-стажист.*

Статья посвящена исследованию исторического развития понятия стажировки на основании нормативных документов. Определено, что стажировка использовалось не только как средство восстановления профессиональной компетенции, но и было вариантом решения потребности дополнения теоретической подготовки студентов и слушателей практическим аспектом.

Ключевые слова: *практический стаж, стажировки, врач-стажер.*

The article is devoted to the study of the historical development of the concept of internship on the basis of legal documents. It was determined that internships were used not only as a means of restoration of professional competence, but also as a solution to the need to supplement the theoretical training of students and in practical aspects.

Key words: *practical experience, internship, doctor-trainee.*

Вступ. Розвиток ринку праці в Україні передбачає формування різноманітних інструментів, що забезпечують взаємодію роботодавців та осіб, які здобувають професію або шукають роботу.

Прагнення молодшої людини, яка отримала професійну освіту, працювати відповідно до здобутої професії потребує захисту. Відмова від державного розподілу випускників вищих закладів освіти посилює роль стажування як практично єдиного способу гарантованого здобуття професійного досвіду. Саме стажування є необхідним містком між навчанням та отриманням початкового професійного досвіду.

Нині як у науці, так і на практиці відсутнє спільне розуміння цього правового явища. Зокрема, фахівці Державної служби України з питань праці під час виїзних інспектувань фіксують факти неоформлення трудових відносин у випадках оформлення осіб стажистами. Це спричиняє застосування штрафів до роботодавців, змушує останніх оскаржувати рішення Держпраці. Тому визначення правової природи відносин стажування є нагальним завданням правової науки. Звернення до історичного досвіду правового регулювання стажування є, на наш погляд, дуже важливим з погляду методології наукового дослідження. Як справедливо зазначила В.О. Голобородько, потреба заглянути в глибину віків диктується необхідністю збагнути сенс забутих історичних уроків, знайти в них живі й надихаючі цінності, створені раніше. Історія завжди давала підстави для критичного осмислення минувшини, через яке ми страхуємо себе від допущених у минулому помилок [1, с. 48].

Проблемні питання стажування в трудовому праві були предметом дослідження таких науковців, як С.В. Венедиктов, І.Г. Козуб, О.Б. Комарницький, О.Ю. Фоменко, О.М. Ярошенко й інших. Проте комплексного дослідження історичного розвитку поняття стажування в трудовому праві не здійснювалося.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити генезу правового регулювання проходження стажування протягом радянської доби історії нашої країни до здобуття нею незалежності й на цій основі визначити засади функціонування цього механізму на ринку праці.

Результати дослідження. У нормативно-правових актах часів СРСР замість терміна «стажування» використовувалося поняття «проходження стажу». У Великій радянській енциклопедії стосовно поняття «стаж» зазначено мовою оригіналу таке: «Продолжительность деятельности в какой-нибудь области» [2, с. 533–534]. У тлумачному словнику під редакцією С.І. Ожегова це поняття трактується як «срок, в течение которого вновь поступившие работают для приобретения опыта в своей специальности, а также для общей оценки стажирующегося» [3]. Дослідивши нормативне регулювання стажування в радянський період, О.Ю. Фоменко дійшла висновку, що термін «проходження стажу» використовувався для врегулювання відносин, які виникали під час стажування молодих спеціалістів [4, с. 320]. Ми підтримуємо цей висновок, оскільки зміст понять «стажування» та «проходження стажу» були в той час тотожними.

Уперше питання про «практичний стаж» порушили ще в 1920–1921 рр. [5, с. 231]. Але ця ідея на законодавчому рівні була втілена в життя лише в 1923–1924 рр. як спосіб вирішення проблеми поєднання теоретичного викладу матеріалу та практичного його застосування на виробництві молодими спеціалістами в більш стислі строки. Так, у 1923 р. запроваджено обов'язкове проходження студентами, які здобували педагогічну освіту, виробничої практики і стажування. Останнє запроваджувалося, відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 4 травня 1923 р. [6, с. 46], для осіб, які прослухали вишівський курс. Для них установлювався практичний стаж тривалістю від одного до двох років залежно від обраної спеціальності. Випускником вишу вважався лише той, хто пройшов практичний стаж, написав і захистив дипломну (кваліфікаційну) роботу. Студентам, які відряджалися на стажування, видавалися тимчасові посвідчення та залікові книжки. За свою роботу стажисти мали отримувати зарплату, яку виплачували навчальні заклади, за тими тарифами, як і вчителі. Звільнити з роботи стажиста можна було лише у випадках, які визначені в Кодексі законів про працю [7, с. 106].

Запровадження стажування й виробничої практики зустріло певний супротив з боку господарських органів та установ, які без особливого бажання приймали студентів для проходження практики і стажування.

Голова Центральної міжвідомчої комісії зі стажу І. Немоловський виокремив головні проблеми, які постали перед стажистами в перші роки після запровадження стажування, а саме: тривалість і програму стажу, керівництво роботою стажиста, його юридичне становище, взаємовідносини з адміністрацією й учителями, матеріальне забезпечення, порядок відрядження й пошук місць для стажистів [8, с. 27].

З метою вдосконалення процедури стажування студентами вищих педагогічних закладів 18 серпня 1923 р. Центральна міжвідомча комісія зі стажу та практики (ЦМКСП) затвердила відповідну інструкцію, а 5 жовтня 1925 р. видала ще одну інструкцію, які регулювання питання закріплення за кожним навчальним закладом певного району обслуговування, що визначався розпорядженням НКО УСРР. Педтехнікуми мали направляти своїх випускників для проходження стажування у свої округи, факультети соціального виховання ІНО – у свій і 2–5 сусідніх округів, професійної освіти – у 8–14 округів [9, с. 225].

14 червня 1926 р. ухвалено Постанову РНК СРСР «Про порядок надання місць практики студентам університетів, інститутів і технікумів і місць проходження стажу особам, які пройшли повний курс вказаних навчальних закладів» [10, с. 320]. Відповідно до неї, всі державні, кооперативні, громадські та приватні підприємства й установи в межах Союзу РСР зобов'язані приймати на річний стаж осіб, які пройшли повний курс університетів, інститу-

тів і технікумів, розташованих на території Союзу РСР, у межах таких норм: підприємства промислової, сільськогосподарської, транспортної та комунальної, а так само пошта, телеграф і телефонні станції – 1,25%, установи й торгові підприємства – 2,5% від загальної кількості робітників і службовців. Підприємства були зобов'язані забезпечити для осіб, які проходять у них стажування, його проходження відповідно до спеціальності стажиста. За наявності вакантних місць стажистам надавалося переважне право на зарахування до штату підприємства чи установи. Ці організації також були зобов'язані оплачувати працю стажистів відповідно до виконаної роботи, але не нижче за 6 розряд наявної в організації тарифної сітки.

Декретом РНК РСФСР від 27 вересня 1926 р. [11] надано роз'яснення, що студенти, які закінчили вищі навчальні заклади протягом 1925–1926 н. р. та які закінчили технікуми в 1926 р. й такі, що приступили до роботи до набрання чинності Постанови Ради Народних Комісарів Союзу С.С.Р. від 14 червня 1926 р., не вважаються стажерами й не підлягають звільненню внаслідок закінчення річного терміну служби. Наголошувалося, що з 1 січня 1927 р. всі підприємства й установи державні, кооперативні, громадські та приватні зобов'язані приймати на річний стаж осіб, які пройшли повний курс університетів, інститутів і технікумів, у межах норм, установлених Постановою РНК СРСР від 14 червня 1926 р.

Постанова РНК СРСР «Про порядок розподілу місць стажу і практики для осіб, які закінчили вищий навчальний заклад і технікуми, та учнів у вказаних навчальних закладах» від 2 квітня 1927 р. [12] наголошувала на зміні умов оплати праці стажистів відповідно до займаної посади (а не за виконану роботу).

Варто зазначити, що створена система стажування проіснувало недовго. Липневий 1928 р. Пленум ЦК ВКП(б) в резолюції «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» [13, с. 601] ухвалив замінити систему стажерства обов'язковим для госпрганів розміщенням тих, які закінчили втузи й технікуми, на постійну роботу. Тобто запроваджувався державний розподіл випускників на роботу.

Повернення до системи стажування відбулося в 1965 році із запровадженням Міністерством автомобільного транспорту і шосейних доріг РСФСР, що підтверджується циркулярним листом від 13 червня 1968 р. № 173-ц [14]. Відповідно до цього документа, стажування водіїв, які вперше були призначені на посаду водіїв автобусів і легкових таксомоторів, запроваджувалося для їх підготовки до самостійної роботи на автобусах, підвищення майстерності водіння, культури й безпеки перевезення пасажирів.

З 1968 р. Міністерством охорони здоров'я СРСР запроваджувалася інтернатура, яка ототожнювалась зі стажуванням. Наказом МОЗ СРСР від 1 квітня 1968 р. № 250 затверджені Методичні вказівки до проведення випускного (заключного) іспиту після закінчення однорічної стажування (інтернатури) [15]. У цьому документі стажування розумілося як оволодіння певним ступенем практичної підготовки, яка включає в себе проведення основних оперативних втручань і маніпуляцій, освоєння різних лікувально-діагностичних методів, передбачених типовим планом підготовки интерна за відповідною спеціальністю.

Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК КПСС «Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти» від 2 квітня 1969 р. № 240 [16] стажування запроваджувалося як одна з форм підвищення кваліфікації для викладачів суспільних дисциплін професійно-технічних навчальних закладів. Передбачалося проводити стажування майстрів виробничого навчання на передових підприємствах, будівництвах і в інших організаціях строком до 2 місяців (з відривом і без відриву від роботи в навчальному закладі) без збільшення у зв'язку з цим кількості майстрів. Керівники підприємств, будівництв та інших організацій мали створювати майстрам виробничого навчання необхідні умови для проходження стажування.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого удосконалення вищої освіти в країні» від 18 липня 1972 р. № 535 [17] відновлено проходження стажування випускниками вищих навчальних закладів. Пунктом 10 постанови передбачалося, що випускники вищих навчальних закладів для отримання необхідних практичних навичок проходять за місцем розподілу на підприємствах, в організаціях та установах стажування

терміном до одного року, протягом якого виконують посадові обов'язки й отримують заробітну плату згідно зі штатним розкладом.

Також уперше було запроваджено посаду стажиста-викладача з метою подальшого поліпшення підготовки використання та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів вищої школи з терміном стажування один рік за рахунок зменшення плану прийому до аспірантури з виплатою їм заробітної плати в розмірі 100 рублів на місяць за рахунок стипендіального фонду.

На виконання зазначеної постанови Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з питань труда та заробітної плати, ВЦРПС і Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти СРСР розроблено й затверджено положення про стажування молодих спеціалістів, які закінчили вищі навчальні заклади [18]. Молоді фахівці, які закінчили вищі навчальні заклади, мали проходити за місцем розподілу на підприємствах, в організаціях та установах стажування терміном до одного року, протягом якого вони виконували посадові обов'язки й отримували заробітну плату згідно зі штатним розкладом.

Основним завданням стажування молодих фахівців було отримання необхідних практичних та організаторських навичок для виконання обов'язків за посадою (інженера, економіста, агронома, вчителя тощо), вивчення специфіки своєї роботи й поглиблення спеціалізації знань економіки виробництва, наукової організації праці та управління, ознайомлення з новітніми науковими, науково-технічними й виробничими досягненнями.

Новизною цього положення було те, що випускники вищих навчальних закладів, які не пройшли стажування з яких-небудь причин (служба в Збройних Силах СРСР, хвороба), під час вступу на роботу за фахом зобов'язані пройти його протягом першого року роботи. Строк стажування включався в трирічний термін роботи молодого фахівця за місцем розподілу. Періоди тривалої відсутності на роботі (у зв'язку з хворобою, відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами, викликом на військові збори тощо) у строк стажування не зараховувалися.

Від стажування звільнялися випускники медичних інститутів і медичних факультетів університетів, що проходили однорічну спеціалізацію (інтернатуру) в лікувально-профілактичних установах; молоді фахівці, які зараховані на посади стажистів-дослідників у науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах; молоді фахівці, які зараховані на посади стажистів-викладачів у вищих навчальних закладах, а також особи, які отримали вищу освіту за вечірньою або заочною формою навчання та мали до моменту закінчення вищу стаж роботи за обраною спеціальністю не менше ніж один рік.

Проходження стажування здійснювалось за індивідуальним планом, який розроблявся на підставі типової програми з урахуванням конкретних умов роботи молодого фахівця. Основне місце відводилося глибокому вивченню конкретних обов'язків за займаною посадою з метою набуття необхідних практичних та організаторських навичок. Крім того, передбачалось ознайомлення молодого фахівця з діяльністю підприємства, організації, установи загалом, ознайомлення з правовими питаннями, а також участь стажиста в громадянському житті колективу.

Протягом стажування молодий спеціаліст (стажист) користувався всіма правами й пільгами, встановленими для працівників цього підприємства (організації, установи), які обіймали аналогічні посади. На нього покладалися обов'язки, передбачені трудовим договором і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Після закінчення терміну стажування стажист мав подати звіт, у якому відображався стан виконання індивідуального плану, участь у науково-дослідній роботі, в громадсько-політичному житті колективу.

Варто зазначити, що стажування, окрім випускників вишів, було запроваджено для лікарів, які не працювали за своєю професією понад три роки. Так, наказом Міністерство охорони здоров'я СРСР від 29 квітня 1981 р. № 460 [19] затверджено Положення про порядок направлення на стажування лікарів, які не працювали за своєю професією більше ніж три роки, та про порядок їх подальшого допуску до лікарської діяльності.

Відповідно до цього положення, лікарі, які не працювали за своєю професією більше ніж три роки, мали проходити стажування. Для цього таку особу зараховували на посаду

лікаря-стажиста в заклад охорони здоров'я, а період стажування зараховувався до стажу роботи за спеціальністю. Строк стажування лікаря тривав від одного до шести місяців. Під час стажування лікарю-стажисту виплачувалась заробітна плата в розмірі 100 рублів на місяць.

Після закінчення стажування лікар-стажист складав іспит за спеціальністю комісії, яка видавала посвідчення про проходження стажування або довідку. Посвідчення видавалось у тому разі, якщо іспит лікаря-стажиста був складений, а довідка – у разі нескладення іспиту, давала можливість обіймати лікарські посади, які не пов'язані з лікуванням хворих.

Постановою Державного комітету СРСР з праці та соціальних питань і Секретаріату ВЦРПС «Про затвердження Порядку та умов матеріального забезпечення радянських фахівців, працівників, які займають керівні посади, науково-педагогічних працівників, аспірантів і студентів старших курсів, які направляються на навчання і стажування за кордон» від 20 травня 1988 р. № 312/15-63 [20] передбачено новий вид стажування, яке проходило за межами держави. Під час проходження закордонного стажування відповідним особам виплачувалась заробітна плата або стипендія з дня перетину кордону СРСР до дня повернення в СРСР.

Постановою Ради Міністрів СРСР «Про порядок направлення радянських спеціалістів до закордонних фірм для практичного стажування» від 16 серпня 1990 р. № 833 [21] стажування радянських спеціалістів за кордоном запроваджувалося як ефективна форма навчання ринкових методів господарювання вітчизняних спеціалістів. Для підвищення ефективності й поширення цього виду підготовки управлінських кадрів рекомендовано ширше застосовувати практику направлення фахівців на стажування (роботу) як менеджерів у закордонні фірми. Направлення фахівців на стажування (роботу) здійснювалося на підставі контрактів, що укладалися між радянською організацією і приймаючою закордонною фірмою. Спеціаліст протягом закордонного стажування отримував заробітну плату, яка була обумовлена контрактом між підприємствами. Взаємні зобов'язання між фахівцем і його роботодавцем, що здійснював його направлення на стажування, також оформлювалися договором.

Висновки. Проведене дослідження дає зробити певні висновки. По-перше, упровадження стажування в практику підготовки кадрів було варіантом вирішення потреби доповнення теоретичної підготовки студентів і слухачів практичним аспектам, спрямованим на пристосування молодого фахівця до вимог виробництва. По-друге, стажування використовувалося як засіб відновлення професійної компетенції, зокрема, в лікарів, коли отримання заново вищої освіти не було доцільним. По-третє, під час переходу до ринкової економіки, коли потребу підприємств у нових знаннях і навичках заклади освіти об'єктивно не могли задовольнити, стажування за кордоном стало важливим інструментом швидкого підвищення кваліфікації та отримання відповідних знань.

Отже, і в нинішніх умовах уроки правового регулювання відносин стажування є цілком актуальними.

Список використаних джерел:

1. Голобородько В.О. Внутрішній трудовий розпорядок: теоретико-правовий аспект: монографія / за наук. ред. проф. О.М. Ярошенко. Харків: Юрайт, 2012. 256 с.
2. Большая советская энциклопедия / за редакцией С.И. Вавилова, К.Е. Ворошилов, О.Ю. Шмидт и др. Москва: ОГИЗ СССР, 1947. Т. 52. 18240 с.
3. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / за редакцией С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой. 4-е изд. Москва, 1997. 944 с.
4. Фоменко О.Ю. Розвиток інституту стажування у радянський час. Правове регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: проблеми і перспективи розвитку: тези доп. та наук. повідомл. учасників VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 3–4 жовт. 2014 р.) / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2014. С. 320–322.
5. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителів в Україні (XIX – перша третина XX ст.): монографія. Київ: ІЗМН, 1998. 328 с.
6. Вища школа Української РСР за 50 років / кер. авт. кол., відп. ред. В.І. Пічов. Київ: Київ. держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 1967. 395 с.

7. По Головпрофосвіті. Стаж по скінченні ВУЗів. Радянська освіта: громад.-пед. журн. / за ред. В.П. Затонського. Харків: Шлях освіти, 1923. Ч. 1. Листопад. С. 106
8. Немоловский И. Стаж для окончивших ВУЗы. Студент революції. 1925. № 4. С. 27.
9. Комарницький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20–30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 717 с.
10. О порядке предоставления мест практики учащимся университетов, институтов и техникумов и мест прохождения стажа лицам, прошедшим полный курс указанных учебных заведений: Постановление Совета народных комиссаров СССР от 14.06.1926. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. 1926. № 44. Отд. 1. С. 320.
11. О порядке предоставления мест практики учащимся высших учебных заведений и техникумов и мест прохождения стажа лицам, прошедшим полный курс указанных учебных заведений: декрет Совета Народных Комиссаров Р.С.Ф.С.Р. от 27.09.1926. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3056.htm.
12. О порядке распределения мест стажа и практики для лиц, окончивших высшие учебные заведения и техникумы, и учащихся в указанных учебных заведениях: постановление Совета Народных Комиссаров Р.С.Ф.С.Р. от 2.04.1927. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3248.htm.
13. Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 (комплект из 5 книг). Том. 2. С. 601. URL: <http://xn--80aagr1b17a.net/static/upload/books/file/8529.2.pdf>.
14. Тематический план специальной подготовки и стажировки водителей, впервые назначаемых для работы на автобусах, и Тематический план специальной подготовки и стажировки водителей, впервые назначаемых для работы на легковых таксомоторах: циркулярное письмо Министерства автомобильного транспорта и шоссейных дорог РСФСР от 13.06.1968. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6820.htm.
15. Методические указания к проведению выпускного (заключительного) экзамена после окончания одногодичной стажировки (интернатуры): утверждены приказом Министерства здравоохранения СССР от 01.04.1968. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6769.htm.
16. О мерах по дальнейшему улучшению подготовки квалифицированных рабочих в учебных заведениях системы профессионально-технического образования: постановление Центрального Комитета СССР и Совета Министров СССР от 02.04.1969 № 240. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15177.htm>.
17. О мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования в стране: постановление Совета Министров СССР от 18.07.1972 № 535. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7855.htm.
18. Положение о стажировке молодых специалистов, окончивших высшие учебные заведения: утверждено Государственным комитетом Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы от 18.07.1973 № 104-АВ, Всесоюзным Центральным Советом Профессиональных Союзов от 21.06.1973, Министерством высшего и среднего специального образования СССР от 25.06.1973 № 555. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_8105.htm.
19. О порядке направления на стажировку врачей и их последующего доступа к врачебной деятельности: приказ Министерства здравоохранения СССР от 29.04.1981 № 460. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10744.htm.
20. Об утверждении порядка и условий материального обеспечения советских специалистов, руководящих работников, научно-педагогических работников, аспирантов и студентов старших курсов, направляемых за границу на обучение и стажировку: постановление Государственного комитета СССР по труду и социальным вопросам и Секретариата ВЦСПС от 20.05.1988 № 312/15-63. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11591.htm>.
21. О порядке направления советских специалистов в зарубежные фирмы для практической стажировки: постановление Совета Министров СССР от 16.08.1990 № 833. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_17051.htm.

ХАРИТОНОВА Л. І.,
старший викладач кафедри трудового
права та права соціального забезпечення
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.3

ПЕНСІЙНА РЕФОРМА: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ЇЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена проблемі вдосконалення чинної пенсійної системи України. Проаналізовано фактори, які призвели до незадовільного пенсійного забезпечення на сучасному етапі, а також виявлено деякі проблеми, що сьогодні не дають змоги запровадити пенсійну реформу в Україні. Зроблено висновки, що, з огляду на проаналізовані умови, забезпечити нашим громадянам гідну пенсію неможливо.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійне страхування, пенсійна реформа.

Стаття посвящена проблеме усовершенствования существующей пенсионной системы Украины. Проанализированы факторы, которые привели к неудовлетворительному пенсионному обеспечению на современном этапе, а также выявлены некоторые проблемы, которые на сегодняшний день не позволяют внедрить пенсионную реформу в Украине. Сделаны выводы, что, учитывая проанализированные условия, обеспечить нашим гражданам достойную пенсию невозможно.

Ключевые слова: пенсионная система, пенсионное страхование, пенсионная реформа.

The article is devoted to the problem of improvement of the existing pension system of Ukraine. The factors that led to unsatisfactory pension provision at the present stage have been analyzed, as well as some problems that currently do not allow the introduction of pension reform in Ukraine. It is concluded that taking into account the analyzed conditions, it is impossible to provide a decent pension to our citizens.

Key words: pension system, pension insurance, pension reform.

Вступ. Реформування пенсійної системи є логічним продовженням і необхідним складником економічних реформ у нашій країні.

Крім того, конституційні гарантії щодо соціального захисту осіб похилого віку, які передбачені ст. 46 Конституції України [1], можуть бути забезпечені лише реформованою пенсійною системою з урахуванням світового досвіду.

Із цією метою та відповідно до вимог Указу Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» [2], в липні 2003 року Верховною Радою України прийнято Закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [3] і «Про недержавне пенсійне забезпечення» [4]. Як ринковий механізм, система пенсійного страхування є чутливою до загальних політичних і соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві.

У цьому контексті важливою є роль держави в системі пенсійного реформування, зокрема в її правовому регулюванні, оскільки пенсійне страхування сьогодні є важливим складником соціальної політики держави, яка спрямована на задоволення потреб людей, підвищення їхнього добробуту, забезпечення соціальної справедливості, стабільності та злагоди в суспільстві.

Тема пенсійної реформи завжди залишається актуальною у зв'язку з тим, що кожен її аспект пов'язаний з економічними, політичними та правовими питаннями.

Зазначеному питанню приділяли й приділяють увагу багато науковців сучасного періоду в галузі права соціального забезпечення та практичних працівників: Н.Б. Болотіна, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, І.М. Сирота, Н.М. Хуторян та інші.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз чинного законодавства з питань упровадження пенсійної реформи й вироблення авторської позиції щодо вирішення проблем, які при цьому виникають.

Результати дослідження. Прийняті Закони України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення» покликані запровадити трирівневу пенсійну систему.

Перший рівень цієї системи становить солідарну систему пенсійних виплат, внески до якої сплачуватимуться всіма працюючими громадянами країни та роботодавцями.

Другий рівень пов'язаний із запровадженням системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного страхування. Сутність такої системи полягатиме в тому, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи накопичуватиметься в єдиному накопичувальному фонді й обліковуватиметься на індивідуальних накопичувальних пенсійних рахунках громадян, які (або на користь яких) сплачуватимуть такі внески.

Перший і другий рівні системи пенсійного забезпечення України здійснюватимуться відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а третій рівень є системою недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців і їхніх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах і в порядку, передбачених Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення». На жаль, більшість змін базового Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» не відповідають Конституції України та не сприяють виконанню основної мети – забезпечити належний соціальний захист громадян, оскільки в більшості випадків вони погіршують тією чи іншою мірою раніше встановлені правові норми. Замість того щоб удосконалювати систему пенсійного страхування, поступово руйнуються його принципи, на яких повинна будуватися зазначена система, зокрема відбулась підміна страхових платежів єдиним внеском, зміна розпорядника страховими коштами і, головне, до цього часу Пенсійний фонд України не набув статусу страхового.

Як свідчить практика, застосування пенсійного законодавства, реалізація багатьох норм законів про пенсійне забезпечення нині пов'язана з наявністю численних підзаконних нормативно-правових актів, а також роз'яснень різних органів виконавчої влади (зокрема щодо умов і порядку призначення пенсій, їх перерахунку, обчислення страхового стажу та заробітку, використання норм раніше чинного законодавства тощо). На жаль, це не завжди стосується випадків, прямо передбачених законом, а є наслідком прогалин у ньому або недостатньої конкретизації тих чи інших правових норм. Результатом є велика кількість спорів, у тому числі судових, між учасниками пенсійних правовідносин.

З моменту прийняття законів до цього часу постійно вносяться пропозиції щодо запровадження другого рівня, але доводиться констатувати, що Україна натеper позаду всіх держав навіть на пострадянському просторі. Замість запровадження професійних систем і другого рівня, що було передбачено заключними положеннями базових законів, законодавці займались різними концепціями і стратегіями, які нічого не дали для поліпшення й удосконалення пенсійної системи. Так, наприклад, 15 грудня 2005 року уряд ухвалив Стратегію розвитку пенсійної системи [5]. Цим документом визначено перспективи подальшого розвитку та реформування пенсійної системи, спрямовані на забезпечення її фінансової стабільності, посилення дії страхових принципів у солідарній системі, запровадження накопичувального страхового складника й розвиток недержавного пенсійного забезпечення. З того часу жоден пункт цього нормативного акта не виконано. Навпаки, збільшено дефіцит Пенсійного фонду, який становить сьогодні більше як 140 млрд. грн. і, відповідно, є основною причиною, через яку не запроваджено другий рівень пенсійної системи, а з липня поточного року вже позначилося на затримці виплати пенсій.

Від 2011 року й до сьогодні в Україні зміни пенсійного законодавства в частині параметрів називають реформою. Фактично «наведення порядку» в солідарній системі провадиться

шляхом підвищення пенсійного віку для жінок; перегляду умов призначення пільгових пенсій і пенсій за вислугу років, замість їх скасування взагалі або переведення до професійних фондів; скасування пенсій, які призначені за спеціальним законодавством. Унаслідок цих усіх дій виникли необґрунтовані диспропорції в розмірах пенсій різних категорій громадян, що, у свою чергу, створило соціальне напруження в суспільстві, ускладнило практичне застосування пенсійного законодавства.

Звичайно, питання реформування пенсійного забезпечення було і є дискусійним, оскільки воно стосується організаційних питань, технічних та економічних. На жаль, більшість дискусій не йшли далі розмов на різних рівнях: нічого конструктивного не приймалось узагалі. Ті законопроекти, що були подані до Верховної Ради України протягом декількох років, суттєво нічого не змінювали, оскільки головною метою цих законопроектів було поліпшення фінансування солідарної пенсійної системи, тобто першого її рівня. Щоб запровадити другий рівень (накопичувальну систему), замало вирішувати питання тільки на теоретичному рівні, оскільки до цього необхідно вирішити безліч проблем, зокрема звільнити, нарешті, солідарну систему від невласливих їй функцій. Це передусім стосується фінансування пільгових пенсій і пенсій за вислугу років працюючим у народному господарстві. Цього також стосується питання скасування пенсій, які призначені за спеціальним законодавством. Запровадження накопичувальної системи неможливо без змін в економіці. Тому не зрозумілим є намагання термінового запровадження зазначеної системи у 2019 році без урахування наявного дефіциту коштів у Пенсійному фонді, інфляції, відповідного розвитку фондового ринку.

Дуже складним питанням є також поняття і прийняття населенням (за умов запровадження накопичувальної системи) поліпшення ситуації в пенсійному забезпеченні не зараз, а лише в далекому майбутньому, тобто не раніше ніж через 25 років, оскільки ця система буде застосована до осіб до 35 років. Без суттєвих змін в економіці перехідний період після прийняття відповідного законодавства може бути ще більшим. До речі, накопичувальна система може діяти тільки в системі пенсійного страхування, яка, на жаль, сьогодні, замість її вдосконалення та зміцнення страхових принципів, які є правовими, оскільки передбачені ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», втрачає те позитивне, що закладено під час її запровадження. Як уже зазначено вище, Пенсійний фонд України не набув статус страхового, тобто він є центральним органом виконавчої влади. До того ж Фонд позбавлено функції розпорядника страховими коштами. У зв'язку із цим страхова пенсійна система може знову стати системою пенсійного забезпечення, в якій немає й не буде місця накопичувальній системі.

Під час запровадження змін у пенсійній системі варто враховувати те, що вона з часів СРСР майже не змінювалась, а тому натеper не відповідає потребам часу, зокрема для неї характерні несправедливість, неадекватність, обтяжливість як для громадян, так і для бізнесу. Ці умови є несприятливими для подальшого реформування пенсійної системи в Україні.

Варто відзначити, що система пенсійного законодавства України не є остаточно сформованою. Поряд з удосконаленням, уніфікацією та кодифікацією правових інститутів у пенсійній сфері на часі створення необхідних, але відсутніх елементів правового регулювання, які, зокрема, стосуються функціонування обов'язкової накопичувальної пенсійної системи, діяльності професійних і корпоративних пенсійних фондів. Однак у рамках пенсійної реформи (як заявлено спочатку) в новому Законі, який прийнято 03.10.2017, слова «пенсійна реформа» взагалі відсутні. Замість цього, прийнято Закон України № 2148 під назвою «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» [6], яким унесено зміни в чинне законодавство, при цьому не завжди в кращий бік. Якщо реформуванням уважати скасування спеціальних пенсій, то вони вже скасовані Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 02.03.2015 № 213 [7].

Водночас постійно говориться про неприпустимо затягнуту дію Закону України «Про пенсійне забезпечення» [8] у частині призначення пільгових пенсій і пенсій за вислугу років. Продовження їх виплати за рахунок Пенсійного фронду, а не підприємств жодним чином не буде сприяти зменшенню його дефіциту. Наявність пільгових пенсій не створює поліпшення умов безпеки праці. Умови дострокового призначення пенсій залишаються безпідставними, оскільки

не враховують реалії сучасної структури зайнятості, посилюють нерівність між працюючим і пенсіонерами. При цьому частка пільг має фіктивний характер. Якщо ми запроваджуємо страхування пенсійну систему, то для неї пільгові пенсії не характерні.

Тому, без сумніву, через деякий час прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» потребує суттєвої корекції, оскільки покращення вже призначених пенсій через проведену оптимізацію їх заробітку відбулося, але, що стосується осіб непенсійного віку, позитивних перспектив у їхньому пенсійному забезпеченні не вбачається.

Прийняття зазначеного Закону не вирішує жодного завдання, які постають перед майбутнім пенсійної системи України. Суттєвим є те, що до впровадження реформ, зокрема пенсійної, не готові ні держава, ні суспільство у зв'язку з відсутністю економічних можливостей для цього. Загалом складається враження, що всі дії в пенсійній сфері насамперед спрямовані на поповнення Пенсійного фонду за рахунок самих пенсіонерів шляхом ліквідування їхніх соціально-правових гарантій, передбачених нормами Конституції України, що й викликає занепокоєння в населення.

Проведення будь-якої реформи потребує відповідного фінансового забезпечення, жоден закон не буде діяти, якщо відсутня фінансова підтримка для його впровадження. Треба мати на увазі, що завжди економіка була базисом, основою для правового регулювання суспільних відносин, а тим більше стосовно пенсійного забезпечення, де держава начебто віддає борг за минулий особистий внесок кожного пенсіонера в розбудову держави, суспільства й економіки. Відсутність фінансово-економічної бази зробить пенсійну реформу нерезультативною та гальмуватиме її позитивний розвиток. Тому першими повинні запроваджуватися економічні реформи в різноманітних галузях господарства, а вже на їх базі – соціальні реформи.

Свого часу Європа також зіштовхнулася з проблемами, пов'язаними з пенсійною сферою, зокрема збільшувала пенсійний вік, мінімальний стаж, знижувала коефіцієнт заміщення пенсій. Однак, як зазначали експерти, жодна з країн Європи не мала таких поганих передумов, які є в Україні. Співвідношення тих, хто сплачує внески до Пенсійного фонду, і тих, хто знаходиться сьогодні на пенсії, майже один до одного. Крім цього, Україна також має ще один із найбільших показників – це відрахування на утримання людей пенсійного віку, що становить понад 16% ВВП. При цьому висловлено думку, що ситуація в пенсійній сфері буде погіршуватися, якщо не вжити кардинальних заходів. Можливо, кардинальними заходами на той момент було прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 02.03.2015 № 213, яким скасовувалося призначення спеціальних пенсій? Але це жодним чином не поліпшило стан пенсіонерів, і з того часу країна не наблизилася до запровадження другого рівня системи пенсійного страхування. Щорічно до цього питання поверталися урядовці, науковці, називалася чергова дата запровадження накопичувальної системи – 01.01.2017. Оскільки подані законопроекти Верховною Радою не розглянуто до цього часу, варто відмітити, що зазначена система не запрацює й у наступному році, оскільки не відбулося економічного зростання в Україні, а тому надія на старт пенсійної реформи, яка вирішувала б питання майбутніх пенсіонерів, відкладається на невизначений час.

Основною метою будь-якої пенсійної системи є запобігання бідності серед людей похилого віку та гарантування адекватних доходів для забезпечення належного рівня життя в старості. За солідарної пенсійної системі держава бере на себе основні ризики щодо забезпечення пенсіями застрахованих осіб. У накопичувальній системі, навпаки, відсутня будь-яка гарантія стосовно майбутніх виплат, основні ризики, зокрема фінансові, беруть на себе її учасники.

У солідарній системі пенсії визначаються за формулою, яка враховує тривалість страхового стажу й заробіток протягом трудової діяльності. Розмір пенсії не має прямого зв'язку із сумою сплачених внесків. У накопичувальній системі розмір пенсії залежить від суми сплачених внесків, а головне, від інвестиційного доходу, який жодна пенсійна система не може передбачити, тим більше якщо мова йде про Україну. Тому накопичувальна система не може бути введена в Україні з таких причин:

- низька платоспроможність працюючого населення;
- відсутність накопичувальних пенсійних фондів (українська низька довіра до банків);
- неможливість інвестування коштів.

На жаль, сьогодні Пенсійний фонд України, на наш погляд, став заручником непродуманого запровадження системи пенсійного страхування. Загалом страхове законодавство України спочатку відповідало міжнародним стандартам, але на шляху його впровадження поступово це законодавство відходило від основних принципів соціального страхування, які були покладені в його основу. Більше того, почалися розмови про банкрутство Фонду та подекуди наявні думки щодо припинення взагалі його діяльності. Перші кроки до цього вже зроблені: єдиний внесок, казначейські рахунки тощо.

Висновки. Отже, можна резюмувати, що становлення системи пенсійного страхування в Україні сьогодні не відбулося. Говорити про запровадження накопичувальної системи передчасно, а головне, не за цим законодавством і не в сучасних умовах економічної кризи. Страхова система може існувати в умовах розвиненої економіки, відсутності тіньового ринку праці, як наслідок, великої кількості платників страхових внесків. Тоді демографічні проблеми, які висувуються сьогодні на перший план, не стануть такими болючими. Погашення заборгованості по заробітній платі (а це нині близько двох мільярдів гривень) і її легалізація в подальшому сприятимуть належному відрахуванню єдиного внеску всіма платниками. Загалом, якщо говорити про підвищення пенсій, потрібно вирішувати проблему реформування заробітної плати, а не підвищення пенсійного віку. У сучасних умовах підвищення пенсійного віку при мізерних зарплатах у людей залишається мізерні пенсії.

У системі пенсійного страхування не місце пенсіям, які призначались до введення зазначеної системи, тобто до 01.01.2004, оскільки працюючі не були платниками страхових внесків. Не маючи статусу страхового фонду, Пенсійний фонд «тягне» на собі виплату таким особам. Штучне підтягування цих пенсій до прожиткового мінімуму та відповідні виплати за рахунок страхових внесків (єдиного внеску) – це шлях до накопичення ще більшої заборгованості в Пенсійному фонді.

Наостанок варто зазначити, що зараз з'являється усе більше думок, що накопичувальна система є фінансовою пірамідою, оскільки в умовах довгострокових платежів не можна передбачити всі ризики, особливо під час кризи всієї системи соціального страхування. Тому реформування пенсійної системи, яке розпочато із січня 2004 року, не відбулося. У подальшому, якщо не буде суттєвих змін в економіці, в пенсійній системі говорити можна буде лише про зміни окремих її параметрів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні: Указ Президента України від 30.04.1998. Офіційний вісник України. 1998. № 15. С. 17. Ст. 569.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49–51. Ст. 376.
4. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 47–48. Ст. 372.
5. Про схвалення Стратегії модернізації та розвитку Пенсійного фонду України на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2016 № 672-р. Офіційний вісник України. 2016. № 75. С. 62. Ст. 2523.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій: Закон України від 03.10.2017. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 40–41. Ст. 383.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення: Закон України від 02.03.2015. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 22. Ст. 145.
8. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 3. Ст. 10.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ВОРОБІЙОВА Т. М.,
аспірант кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

УДК 349.414:332.3(477)

ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ВИРОЩУВАННЯ КОРМІВ ДЛЯ ХУДОБИ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В СКЛАДІ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемі визначення земельних ділянок для вирощування кормів для худоби як об'єкта земельних правовідносин. Проаналізовано місце цих ділянок у складі земель сільськогосподарського призначення та земель інших категорій. Обґрунтовано та запропоновано поняття земельних ділянок для вирощування кормів для худоби.

Ключові слова: *землі сільськогосподарського призначення, земельні ділянки для вирощування кормів для худоби, сінокоси, пасовища, цільове призначення земельної ділянки.*

Стаття посвящена проблеме определения земельных участков для выращивания кормов для скота как объекта земельных правоотношений. Проанализировано место этих участков в составе земель сельскохозяйственного назначения и земель других категорий. Обосновано и предложено понятие земельных участков для выращивания кормов для скота.

Ключевые слова: *земли сельскохозяйственного назначения, земельные участки для выращивания кормов для скота, сенокосы, пастбища, целевое назначение земельного участка.*

The article is devoted to the problem of determining the land plots for the production of feed for cattle as an object of land legal relations. The place of these sites in the composition of agricultural lands and lands of other categories is analyzed. The concept of land plots for raising livestock feed is grounded and proposed.

Key words: *agricultural land, plots for growing livestock feed, hayfields, pastures, purposeful use of land.*

Вступ. У структурі вітчизняного аграрного комплексу тваринництво завжди відіграло важливу роль. Складні та суперечливі перипетії реформаційних процесів на селі спричинили в цій галузі низку кризових явищ, від яких воно, як вбачається, не може відійти і нині. Так, за інформациєю Департаменту стратегії та економічного розвитку Міністерства аграрної політики та продовольства України, кількість великої рогатої худоби в державі з 1 серпня 2017 р. до 1 серпня 2018 р. скоротилася із 4,26 до 3,97 млн. голів, поголів'я свиней – із 6,89 до 6,52 млн. голів [1]. На наш погляд, такий стан не останньою чергою спричинений проблемами в земельно-ресурсному забезпеченні потреб тваринницької галузі. Зокрема, як зазначено в Стратегії регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 р., затвердженої рішенням Запорізької обласної ради від 25 лютого 2016 р. № 1, у структурі сільськогосподарських угідь краю рілля становить 99,3% (1 904,1 тис. га), тоді як сінокоси та пасовища – лише 0,5% (299,5 тис. га) [2]. Окреслені проблеми мають вирішуватися і в правовій площині, зокрема шляхом дослідження та подальшого

адекватного нормативного забезпечення правовідносин у сфері використання й охорони земель для вирощування кормів для худоби.

Варто зазначити, що вітчизняна земельно-правова наука, яка приділяє значну увагу питанням правового режиму земель сільськогосподарського призначення загалом (праці В.К. Гуревського, П.Ф. Кулиничка, А.В. Луняченка, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, О.О. Погрібного, В.І. Семчика, В.Д. Сидор, Н.І. Титової, О.М. Туєвої, М.В. Шульги, В.В. Янчука, В.З. Янчука й інших учених), побіжно досліджує правові аспекти щодо тих земельних ділянок, які забезпечують формування кормової бази для вирощування худоби. Насамперед підкреслимо, що і в чинному законодавстві та в теорії земельного права категорія «земельні ділянки для вирощування кормів для худоби» відсутня, що, на нашу думку, є прогалиною, ліквідувати яку ми намагатимемося в цій статті.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення поняття земельних ділянок для вирощування кормів для худоби, визначення їхнього місця в складі земель України.

Результати дослідження. Досягнення окресленої мети неможливе без використання знань агрономічної науки й аграрної економіки, які стосуються кормовиробництва. Сучасне кормовиробництво має досить багато напрямів, серед яких і заготівля морських водоростей, вітамінів та амінокислот, утилізація відходів борошномельного й інших харчових виробництв, гідропонне вирощування вітамінної зеленої маси, використання деревних відходів тощо, але основними напрямками цієї господарської діяльності є лучне та польове кормовиробництво [3, с. 3]. Як зазначає О.І. Зінченко, «лучна і польова кормова площа забезпечує одержання до 70–80% усіх кормів – сіна, силосу, сінажу, зелених і штучно зневоднених кормів» [3, с. 4]. Водночас наголошується на тому, що «важливою умовою подальшого прогресу галузі кормовиробництва є збільшення частки кормів, джерелами яких є луки і пасовища, тобто завдяки лучному кормовиробництву» [3, с. 4].

Отже, тваринницькі потреби задовольняються завдяки ріллі, на якій вирощуються кормові сільськогосподарські культури, сіножатям і пасовищам. Якщо останні через свою природу можуть бути використані (в аграрному сенсі) лише для відгодівлі худоби, то орні землі такої жорсткої прив'язки не мають, бо залежно від сівозмін чи інших обставин можуть засіватися різними культурами. Саме тому, на нашу думку, є підстави до земельних ділянок для вирощування кормів для худоби зі своїм сталим специфічним правовим режимом відносити землі, зайняті сіножатями та пасовищами.

Земельний кодекс України (далі – ЗК України) у ч. 2 ст. 22 лише перелічує види сільськогосподарських угідь, не розкриває їх поняття [4]. Відповідні дефініції визначені в постанові Держстандарту Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) від 28 жовтня 1985 р. № 3453 «Землі. Терміни та визначення ГОСТ 26640–85 (СТ СЭВ 4472–84)», а саме: «сіножать – сільськогосподарське угіддя, що систематично використовується під сінокосіння, а пасовище – сільськогосподарське угіддя, що систематично використовується для випасу худоби» [5]. Не будемо забувати про постанову Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 1066 «Про визнання деяких актів Української РСР такими, що втратили чинність, та актів Союзу РСР такими, що не застосовуються на території України», яка скасувала дію вищезазначеного стандарту [6].

Ще одна спроба нормативно закріпити досліджувані поняття була реалізована в Додатку 4 «Перелік угідь згідно із Класифікацією видів земельних угідь (КВЗУ)» до Порядку ведення державного земельного кадастру, затвердженого урядовою постановою від 17 жовтня 2012 р. № 1051. Цей документ визначає сіножаті як підгрупу угідь, яка включає сільськогосподарські угіддя, які систематично використовуються для сінокосіння (ГОСТ 26640–85), до яких потрібно включати рівномірно вкриті деревинною та чагарниковою рослинністю площею до 20% ділянки. Своєю чергою, пасовища – це підгрупа, яка включає сільськогосподарські угіддя, які систематично використовуються для випасання худоби (ГОСТ 26640–85); рівномірно вкриті деревинною та чагарниковою рослинністю площею до 20% ділянки [7].

У категоріальній палітрі землеустрою також сформовані підходи до відповідних понять. Зокрема, у навчальному посібнику «Теоретичні основи державного земельного кадастру»

сінокосами (сіножатями) називають земельні ділянки, покриті багаторічною трав'янистою рослинністю, які систематично використовують для сінокосіння [8, с. 90]. Що ж до пасовищ, то ними визнаються землі, покриті багаторічною трав'янистою рослинністю, які систематично використовуються для випасання худоби, не придатні для сінокосів і які не є перелогами [8, с. 92].

Загалом же в економічній та землевпорядній науці сіножаті і пасовища об'єднуються поняттям «природні кормові угіддя» [9, с. 53]. Вбачається, що цей термін можна вважати певною мірою синонімом поняття «земельні ділянки для вирощування кормів для худоби», однак остання категорія все ж має суто юридичний, а не лише економічний зміст. Крім того, природні кормові угіддя розглядаються як складова частина земель сільськогосподарського призначення, а земельні ділянки для вирощування кормів для худоби, на нашу думку, можуть бути і в складі інших категорій земель.

Коли йдеться про земельно-правові аспекти тваринницько-кормових проблем, то насамперед згадується ст. 34 ЗК України, згідно з якою громадяни можуть орендувати земельні ділянки для сінокосіння і випасання худоби. Органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування можуть створювати на землях, що перебувають у власності держави чи територіальної громади, громадські сіножаті і пасовища [4]. Однак треба підкреслити, що здійснення відгодівлі худоби не обмежується землями для сінокосіння і випасання худоби, як такі землі визначені у форматі ст. 34 ЗК України. На нашу думку, здійснення діяльності із сінокосіння та випасання худоби допускається, по-перше, і на інших землях сільськогосподарського призначення, по-друге, обмежено і на ділянках, віднесених до інших категорій земель.

Більшість земель, які використовуються для вирощування кормової бази для тварин, належать до категорії земель сільськогосподарського призначення. Відповідно до ст. 22 ЗК України, такими землями визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, зокрема інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. До земель сільськогосподарського призначення належать сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги) та несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель лісгосподарського призначення, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо) [4].

Відповідно до Класифікації видів цільового призначення земель, затвердженої наказом Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548, у складі земель сільськогосподарського призначення виділяють такі види цільового призначення земель: для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, для ведення фермерського господарства, для ведення особистого селянського господарства, для ведення підсобного сільського господарства, для індивідуального садівництва, для колективного садівництва, для городництва, для сінокосіння і випасання худоби, для дослідних і навчальних цілей, для пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства, для надання послуг у сільському господарстві, для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, для іншого сільськогосподарського призначення, для цілей підрозділів 01.01–01.13 та для збереження та використання земель природно-заповідного фонду [10]. Такий же перелік був унормований у Додатку 39 «Класифікація видів цільового призначення земель» до Вимог до змісту, структури і технічних характеристик електронного документа, які, своєю чергою, є Додатком 1 до вже згаданого Порядку ведення державного земельного кадастру [7], однак постановою Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2013 р. № 726 цей Додаток вилучений [11].

Як бачимо, перелік конкретизованих видів цільового призначення земель сільськогосподарського призначення доволі великий, однак у цій розгорнутості стосовно земель для сінокосіння і випасання худоби закладена, на наш погляд, певна обмежувальна суперечність. Адже якщо цей вид цільового призначення виділяється окремо, то логічним може бути висновок про те, що інші види призначення використання земель для тваринницьких потреб не охоплюють.

Проте ще раз стверджуємо, що, на наш погляд, це не так. Спробуємо обґрунтувати свою позицію, зокрема, на прикладі земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва та для ведення фермерського господарства.

Зазначимо, що жодним нормативно-правовим актом не надається визначення «земельні ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва». Проте сам термін активно вживається в низці статей ЗК України. Так, згідно із ч. 3 ст. 22 Кодексу, громадянам землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються в користування для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства [4]. Цей диференційований перелік є, безумовно, важливим, бо він багато в чому визначає особливості правового режиму відповідних земельних ділянок, однак з погляду формальної логіки й аграрної економіки виглядає суперечливим, адже фермерське господарство є товарним по своїй суті, виходячи з поняття, закріпленого в ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство» [12]. Як зазначено в постанові Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 8 квітня 2014 р. (справа № 21–371а13), «порядок використання земельних ділянок, наданих у власність для товарного сільськогосподарського виробництва, спрямований на ведення такого виробництва на ринкових товарних засадах, коли продукти виробляються не для власного споживання виробника, а для продажу, тобто споживання іншими членами суспільства» [13]. У цьому ж рішенні суду вживається термін «товарні форми ведення сільськогосподарського виробництва», до яких віднесені фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи [13]. На думку фахівців Асоціації «Земельна спілка України», «поширеною помилкою є спроби ототожнювати поняття «товарне сільськогосподарське виробництво» як один із видів економічної діяльності землевласника або землекористувача та вид цільового призначення земельних ділянок «для ведення товарного сільськогосподарського виробництва». Зокрема, товарна сільськогосподарська продукція може вироблятися не лише на земельних ділянках, що безпосередньо надані «для ведення товарного сільськогосподарського виробництва», а й на земельних ділянках іншого цільового призначення» [14].

Вищезазначене дає підстави для висновку, по-перше, про певну штучність та плутаність виділення такого виду цільового призначення земель, як «для товарного сільськогосподарського виробництва», по-друге, і це важливо в контексті нашого дослідження, про допустимість використання цих земельних ділянок для ресурсного забезпечення товарного тваринництва.

До речі, Законом України від 12 лютого 2015 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» [15] виключено ч. 4 ст. 22 ЗК України, якою із червня 2009 р. передбачалося, що земельні ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва використовуються відповідно до розроблених та затверджених установленим порядком проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь і передбачають заходи з охорони земель [4]. Не оцінюючи загалом цей крок, хоча він здається сумнівним, акцентуємо увагу на словосполученні «впорядкування угідь», адже серед них можуть бути і сіножаті та пасовища. Інакше кажучи, оскільки товарне сільськогосподарське виробництво передбачає можливість рослинництва і тваринництва, очевидним є те, що частина земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва може використовуватися як для польового кормовиробництва (виращування на ріллі сільськогосподарських культур для формування кормової бази), так і для відведення частини земель під пасовища та сінокоси.

Аналогічний вищезазначеному підхід, на нашу думку, цілком може бути застосований і до земель для ведення фермерського господарства. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про фермерське господарство», цей нормативно-правовий акт не поширюється на громадян, які ведуть особисте селянське господарство або які використовують земельні ділянки для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибні ділянки), садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби [12]. Але здається, що це зовсім не означає встановлення заборони на виращування кормів для худоби на землях фермерських господарств як господарств товарних за своєю природою, виходячи, крім іншого, із права самостійно госпо-

дарювати на землі, закріпленого в ст. 14 Закону про фермерське господарство та ст. ст. 90, 95 ЗК України.

Діяльність, пов'язана з формування кормової бази для тваринництва (сінокосіння та випасання худоби), можлива на й на інших, ніж землі сільськогосподарського призначення, категоріях земель. Підтвердження цієї тези міститься як в окремих статтях ЗК України, так і в інших нормативно-правових актах.

Так, у ч. 4 ст. 59 ЗК України унормовано, що громадянам та юридичним особам органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування із земель водного фонду можуть передаватися на умовах оренди земельні ділянки прибережних захисних смуг, смуг відведення і берегових смуг водних шляхів, озера, водосховища, інші водойми, болота та острови, зокрема, для сінокосіння [4]. Таке ж положення міститься в ч. 3 ст. 85 Водного кодексу України [16]. Зауважимо, що на землях цієї категорії допускається лише сінокосіння, тоді як у ст. 4 Закону України від 27 листопада 2003 р. «Про використання земель оборони» закріплено право військових частин за погодженням з органами місцевого самоврядування або місцевими органами виконавчої влади і в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, дозволяти фізичним і юридичним особам вирощувати сільськогосподарські культури, випасати худобу та заготовляти сіно на землях, наданих їм у постійне користування [17]. Окрім того, у п. 5.13. Положення про військове (корабельне) господарство Збройних сил України, затвердженого наказом Міністерства оборони України від 16 липня 1997 р. № 300, передбачено можливість ведення підсобних господарств військових частин для одержання сільськогосподарської продукції, зокрема, завдяки утриманню та відгодівлі всіх видів м'ясної та молочної худоби, свиней, кролів і птиці. Для забезпечення кормами тварин та птиці дозволяється проводити сінокіс, вирощувати зернофуражні, грубі та соковиті корми на землях, закріплених за військовими частинами [18].

Що ж до земель лісогосподарського призначення, то в ч. 1 ст. 73 Лісового кодексу України віднесено заготівлю сіна та випасання худоби до побічних лісових користувань, а в ст. 391 встановлено, що з метою охорони та збереження пралісів, квазіпралісів та природних лісів у них забороняється випасання худоби [19].

З огляду на обмежений обсяг нашої наукової розвідки лише констатуємо, що вищевикладене так чи інакше стосується й інших категорій земель. У цьому контексті, на наш погляд, відбувається актуалізація проблеми подвійного правового режиму земель. Як пише П.Ф. Кулинич, «за допомогою подвійного правового режиму держава забезпечувала включення в сільськогосподарське виробництво більшої площі земель, ніж фактична площа земель сільськогосподарського призначення. Разом із тим застосування подвійного правового режиму як засобу правового регулювання земельних відносин породжувало правові колізії, конкуренцію правових норм, що негативно позначалося на ефективності державного управління земельним фондом та знижувало рівень визначеності прав і обов'язків громадян та юридичних осіб, яким надавалися у користування сільськогосподарські угіддя, що перебували у складі інших категорій земель» [20, с. 26]. Не заперечуючи наявності і значущості означеної проблеми, зауважимо, що вона може бути подолана шляхом чіткого унормування змісту й особливостей правового режиму відповідних міжкатегоріальних груп та видів земель.

Висновки. У підсумку зазначимо, що проблема кормового забезпечення тваринницької галузі має вирішуватися і в земельно-правовій площині. Закріплений у ст. 34 ЗК України підхід до визначення особливостей правового режиму земель для сінокосіння і випасання худоби має фрагментарний характер, оскільки така господарська діяльність може здійснюватися, по-перше, й на інших землях сільськогосподарського призначення, по-друге, і на землях інших категорій, безумовно, із чітким дотриманням вимог чинного законодавства. Тому пропонується ввести в земельно-правовий обіг поняття «земельні ділянки для вирощування кормів для худоби», визначивши його так: «це земельні ділянки, які за своїми природними властивостями й характеристиками є придатними для сінокосіння і випасання худоби та правовим режимом яких не встановлена заборона здійснення відповідної діяльності». Така термінологічна новела дозволить здійснити теоретичне та, у перспективі, нормативне виділення цієї групи земель як міжкатегоріальної, що, своєю чергою, матиме позитивний в екологічному (землеохоронному) та господарському сенсі ефект.

Список використаних джерел:

1. Стан агропромислового комплексу у січні – липні 2018 р. URL: http://www.minagro.gov.ua/system/files/Стан%20АПК%207%20міс%202018_0.pdf.
2. Стратегія регіонального розвитку Запорізької області на період до 2020 р., затверджена рішенням Запорізької обласної ради від 25 лютого 2016 р. № 1. URL: http://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000055/-55043.pdf.
3. Зінченко О.І. Кормовиробництво: навчальне видання. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Вища освіта, 2005. 448 с.
4. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768–III. Офіційний вісник України. 2001. № 46. Ст. 2038.
5. Землі. Терміни та визначення ГОСТ 26640–85 (СТ СЭВ 4472–84): постанова Держстандарту СРСР від 28 жовтня 1985 р. № 3453. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3453400-85>.
6. Про визнання деяких актів Української РСР такими, що втратили чинність, та актів Союзу РСР такими, що не застосовуються на території України: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 1066. Офіційний вісник України. 2017. № 22. Ст. 602.
7. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2012 р. № 1051. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1051-2012-п/ed20180227>.
8. Теоретичні основи державного земельного кадастру: навчальний посібник / М.Г. Ступень, Р.Й. Гулько, О.Я. Микула та ін.; за заг. ред. М.Г. Ступеня. Л.: Новий світ – 2000, 2003. 336 с.
9. Добряк Д.С., Бабміндра Д.І. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах. К.: Урожай, 2007. 336 с.
10. Про затвердження Класифікації видів цільового призначення земель: наказ Державного комітету України із земельних ресурсів від 23 липня 2010 р. № 548. Офіційний вісник України. 2010. № 85. Ст. 3006.
11. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2011 р. № 835 і від 17 жовтня 2012 р. № 1051: постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2013 р. № 726. Офіційний вісник України. 2013. № 80. Ст. 2975.
12. Про фермерське господарство: Закон України від 9 червня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.
13. Постанова Колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 8 квітня 2014 р. (справа № 21–371а13). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38963209#>.
14. Науково-практичний коментар: На які земельні ділянки сільськогосподарського призначення поширюється мораторій на продаж? URL: <https://zem.ua/index.php/uk/42-korisne/724-naukovo-praktichnij-komentar-na-yaki-zemelni-dilyanki-silskogospodarskogo-priznachennya-poshiryuetsya-moratorij-na-prodazh>.
15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція): Закон України від 12 лютого 2015 р. № 191–VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 21. Ст. 133.
16. Водний кодекс України: Закон України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.
17. Про використання земель оборони: Закон України від 27 листопада 2003 р. № 1345–IV. Офіційний вісник України. 2003. № 52. Т. 1. Ст. 2742.
18. Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України: наказ Міністерства оборони України від 16 липня 1997 р. № 300. Офіційний вісник України. 1997. № 52. С. 202.
19. Лісовий кодекс України: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3852–XII (у ред. Закону від 8 лютого 2006 р. № 3404–IV). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
20. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. К.: Логос, 2011. 688 с.

КУРМАН Т. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.42

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

У статті здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття методології аграрно-правових досліджень, на основі якого сформульовано авторську дефініцію цього поняття, а також визначено основні методологічні підходи до дослідження правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: *сталій розвиток, сільськогосподарське виробництво, методологія, методологічний підхід, антропологічний підхід.*

В статье осуществлен анализ научных подходов к определению понятия методологии аграрно-правовых исследований, на основе которого сформулирована авторская дефиниция этого понятия, а также определены основные методологические подходы к исследованию правовых основ устойчивого развития сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, сельскохозяйственное производство, методология, методологический подход, антропологический подход.*

The article analyzes the scientific approaches to the definition of methodology of agrarian legal research for on basis of which it is formulated the author's definition of the term. Also defined main methodological approaches to research of legal bases of sustainable development of agricultural production.

Key words: *sustainable development, agricultural production, methodology, methodological approach, anthropological approach.*

Вступ. Зміна концепцій і підходів до систем господарювання як в Україні, так і в усьому світі, перехід до концепції сталого розвитку як основи економіки розвитку чи «зеленої» економіки, в т. ч. у сфері сільськогосподарського виробництва, викликає необхідність змін у методології аграрно-правових досліджень. Адже до 90-х рр. минулого століття у сільському господарстві України панували монополія державної власності на землю і майно й інтенсивний підхід до ведення сільськогосподарського виробництва, а відносини у цій сфері радянською юриспруденцією розглядалися через призму колгоспного права. Здобуття Україною незалежності та перехід до ринкової економіки внесли багато суттєвих політичних, економічних і соціальних змін. Проте, на жаль, аграрну політику й інтенсивні підходи до ведення сільськогосподарського виробництва це не змінило. Останнім часом спостерігається домінування приватних інтересів і вплив великих агрохолдингів, націленість на отримання мегаприбутків, зубожіння і вимирання селянства, нехтування проблемами довкілля. Між тим, перед людством постають такі глобальні проблеми, як продовольча й екологічна, від вирішення яких багато в чому залежить його майбутнє існування. Викладене актуалізує необхідність забезпечення за допомогою правових засобів в Україні сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Вагома роль у цьому належить аграрно-правовій науці, яка, розвиваючи методологію у цій сфері, посилюючи методологічну озброєність, відступаючи від застарілих наукових догм, має слугувати орієнтиром для правової практики. Слід погодитися з П.М. Рабіновичем, що приведення правової науки у відповідність із соціальними реаліями потребує її методологічного переозброєння [1, с. 150–151]. Отже, з метою забезпечення розвитку аграрного права постає потреба у переосмисленні та визначенні методологічних підходів до дослідження та подальшого вдосконалення правового регулювання відносин у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Тим паче, що в останні роки спостерігаються кризові явища у сучасній методології правової науки, поширеність досліджень суто описового характеру, однією з причин чого є відсутність уявлень про методологічний інструментарій аграрно-правових досліджень.

Постановка завдання. Метою статті є формулювання поняття методології сучасних аграрно-правових досліджень і визначення основних методологічних підходів до дослідження правових засад сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Результати дослідження. У науковій літературі відсутня єдність підходів до розуміння та визначення сутності методології. Термін «методологія» походить від грецьких слів *metoges* – «пізнання» і *logos* – «вчення». Іншими словами, методологія – це вчення про методи дослідження, про правильне мислення у створенні теорії науки [2, с. 63].

У словнику С.І. Ожегова методологію визначено в двох аспектах: як вчення про науковий метод пізнання і як сукупність методів, що застосовуються в окремих науках [3, с. 309].

Питанням методології досліджень приділялася увага багатьма вченими-філософами та правознавцями: Ю.О. Барановою, В.А. Канке, Д.А. Керімовим, В.М. Рабіновичем, Г.І. Рузавіним, О.П. Рябчинською, О.В. Сердюком, О.Ф. Скакун, Л.В. Петровою, М.М. Тарасовим та ін. У правовій науці спостерігається посилення уваги до галузевих методологічних проблем. Однак безпосередньо методології аграрно-правових досліджень присвячено небагато праць, які є вузькоспеціальними [4; 5] та не стосуються правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Так, філософська наука опрацювала більш широке визначення методології як філософського вчення про методи пізнання й перетворення дійсності, як сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети [6, с. 374].

О.В. Сердюк підкреслює, що на межі тисячоліть методологія правової науки зазнала істотних змін як у своїй проблематиці, так і в розумінні предмета, завдань, світоглядних основ. По-перше, поступово переборюється позитивістське уявлення про об'єкт методологічного знання. По-друге, сучасна методологія не обмежується проблемою методу. Вона органічно включає в коло своїх інтересів проблематику епістемології, а в певному відношенні – ще й онтологічну проблематику. По-третє, сучасна методологія правової науки орієнтована на пізнання реальних теоретико-пізнавальних проблем, що складаються в окремих сферах правового знання й у правовій науці в цілому [7, с. 223–224].

На думку Д.А. Керімова, методологія права є загальнонауковим феноменом, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загальні і частковонаукові поняття і методи), які вироблені усіма суспільними науками, у т. ч. і комплексом юридичних наук, і застосовуваних у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [8, с. 52].

Позиція М. Кельмана виходить із того, що методологію сучасного правознавства можна визначити як вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ [9, с. 42].

Дещо по-іншому підходять до визначення методології вчені-правознавці. На думку О.Ф. Скакун, методологія – це система певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. Методи науки теорії держави і права поділяються на загальні, окремі (конкретні) і спеціальні [10, с. 13].

Позиція О.В. Петришина полягає в тому, що методологія відображає певний кут зору на предметне поле дослідження, який висвітлює увесь процес досягнення наукового результату, передбачає використання відповідних засобів, прийомів і способів пізнання [11, с. 32].

Н.О. Багай пропонує методологію юридичної науки розглядати в двох аспектах: по-перше, як систему певних її елементів, тобто з погляду її внутрішньої будови, зумовленої предметом юридичної науки і пристосованої до нього. У цьому розумінні методологія як система є впорядкованою сукупністю, комплексом пізнавальних і дослідницьких засобів – певних теоретичних принципів і підходів, методів та засобів пізнання і дослідження державно-правових явищ; по-друге, як елемент іншої системи, інакше кажучи, надсистеми, якою є юридична наука. Тут методологію слід розглядати як сукупність знань, вчення (теорію) про пізнавальні й дослідницькі засоби юридичної науки та їх застосування. У такому розумінні, зазначає авторка, методологія є складником юридичної науки, що належить до її теоретичної частини [12, с. 22–30]. У цілому слід погодитися з думкою Н.О. Багай.

Інший погляд на методологію аграрно-правової науки висловлює М.М. Чабаненко. Вчений розглядає методологію як пізнавальний процес аграрно-правової науки, що є системою світоглядних принципів, керівну ідею логічних прийомів і засобів, що виявляють себе в процесі дослідження аграрного права, а також обґрунтування такої ідеї [13, с. 33]. Важко погодитися з автором, що методологія – це лише система принципів і керівних ідей. Таке поняття вбачається значно ширшим, оскільки включає в себе, окрім світоглядних принципів та основоположних ідей, ще й методи, засоби і форми дослідницької, пізнавальної діяльності.

Як вбачається, під методологією аграрно-правових досліджень слід розуміти вчення про інструментарій пізнавально-дослідницької діяльності в аграрно-правовій науці (принципи, методи, форми, підходи та засоби), а також про його застосування дослідником.

Метод, обраний дослідником як основний, демонструє підхід, який застосовуватиметься для вирішення поставленого завдання. Поняття «методологічний підхід» не є синонімом методу, швидше це буде сукупність методів, що можуть застосовуватися кумулятивно (в сукупності) чи послідовно або альтернативно у дослідженні конкретного наукового питання, в нашому випадку – питання правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Підтримується така думка і у спеціальній літературі, де зазначається, що у межах одного підходу може використовуватися ціла сукупність методів [14, с. 58].

Що стосується методологічних підходів до правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, слід зазначити таке. Як справедливо підкреслюється у спеціальній літературі, необхідною умовою у вирішенні конкретних завдань сталого розвитку біосфери є підпорядкованість законів розвитку суспільства, а отже, і права, законам розвитку біосфери [15, с. 1074]. Як вбачається, це положення має стати загальнонауковим методологічним підходом вирішення такої наукової проблеми, як правове забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. На підтвердження зазначеного можна навести й вислів О.М. Костенка про те, що «правознавство лише тоді стає справді наукою, коли визнає, що право є витвором не тільки людей, а й природи» [16, с. 21].

Також можна стверджувати, що в основу концепції сталого розвитку покладено ідею антропозахисту. Адже в її основі перебуває людина, її права на життя та здоров'я, а також аналогічні права її нащадків. Виробничий аспект сталого розвитку сільськогосподарського виробництва спрямований на реалізацію природного права кожної людини на життя та здоров'я шляхом забезпечення продовольчої безпеки, виробництва сільським господарством достатньої кількості сільськогосподарської продукції належної якості та встановленого рівня безпеки. Екологічний аспект спрямований на охорону та збереження довкілля та природних ресурсів у процесі сільськогосподарської діяльності, на збереження життєвого простору людини, самої «колиски» цивілізації – природи. У свою чергу, соціальний аспект сталого розвитку реалізується через забезпечення соціальних прав, насамперед селян як безпосередніх учасників сільськогосподарського виробництва, а саме: сталого розвитку сільських територій, підвищення соціальних стандартів до рівня європейських і світових, забезпечення зайнятості сільського населення, підвищення рівня його життя та доходів та ін. Як вбача-

ється, за основу слід брати саме виробничий аспект, адже він спрямований на забезпечення продовольчої безпеки держави і природного, гарантованого Конституцією України права кожної людини на достатнє для нормальної життєдіяльності та якісне харчування. І саме виробничий аспект може дати поштовх для реалізації як соціального аспекту, створюючи можливості для соціального розвитку села, забезпечуючи зайнятість сільського населення, так і екологічного (кошти для придбання новітніх еколого-спрямованих технологій ведення сільгоспвиробництва, мотивацію екологозбалансованого використання природних ресурсів, застосування агроекологічних заходів тощо). Приписи антропозахисту притаманні й аграрному праву як складовій частині системи права України. Саме у сфері аграрно-правового регулювання забезпечується природне право людини на життя та здоров'я, зокрема в частині права на достатнє для підтримання нормальної життєдіяльності, а також безпечне та якісне харчування.

Ця ідея реалізується у сфері правового регулювання через антропологічний підхід. Суть антропологічного підходу доволі розгорнуто сформулював Б.Т. Григор'ян, який вважає його: 1) спробою визначити основи і сфери «власне людського» буття, індивідуальності людини, її суб'єктивно-творчих можливостей; 2) спробою зробити людину «мірою всіх речей», з неї та через неї пояснити як її власну природу, так і смисл та значення навколишнього світу; 3) прагненням виділити в якості спеціального предмета філософського пізнання окремого індивіда у найрізноманітніших вимірах, що характеризують природу людини у специфічних якостях [17, с. 7].

З огляду на викладене слід зазначити, що в основу методології дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва має бути покладено антропологічний підхід. А сама методологія повинна мати антропоцентричний і гуманістичний характер. Однак лише антропологічним підходом вона не повинна обмежуватися. Тут слід погодитися з тезою М. Кельмана про те, що методологію сучасного правознавства недоречно характеризувати лише на основі одного домінуючого в дослідницькій сфері підходу. Адже поступове розширення предметної сфери, наукового інтересу, поява нових «онтологій» права уможливають застосування певних комбінацій різних методологічних підходів [9, с. 37].

До методологічних підходів дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва доцільно також віднести: догматичний, аксіологічний, історичний, синергетичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий, інформаційний, екосистемний та ін. Це зумовлюється складністю самої категорії «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва», комплексністю відносин, які виникають у його запровадженні, потребують правової регламентації та підлягають дослідженню.

Що стосується перелічених підходів, то кожен із них виконує свою певну роль у дослідженні питань правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: за допомогою догматичного досліджуємо право у вказаній сфері як таке; аксіологічний підхід використовується з метою з'ясування цінності категорії сталого розвитку, прав людини, які вона забезпечує, а також для оцінки результатів впровадження концепції сталості у сферу сільськогосподарського виробництва; історичний дозволяє простежити еволюцію виникнення поняття «сталий розвиток сільськогосподарського виробництва» та динаміку і перспективи його розвитку; інституційний допомагає у дослідженні різноманітних інституцій забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва; за допомогою організаційного здійснюється дослідження заходів і засобів його забезпечення; порівняльно-правовий припускає зіставлення юридичних понять сталого розвитку сільських територій і сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як загального і часткового явищ, виявлення між ними схожості та відмінностей, порівняння правового регулювання відносин у вказаній сфері відповідно до законодавства України та інших держав світу тощо.

Певною новелою методології сучасних аграрно-правових досліджень виступає синергетичний підхід. Синергетизм – це природна основа, що зумовлює здатність окремих частин природи до злагодженої поведінки (дії), до об'єднання окремих елементів природи і світу у цілісні системи [18, с. 179]. Щодо концепції сталого розвитку, то особливого значення

набуває еколого-економічний синергетизм, зумовлений різним ступенем сумісності природних факторів і різноманітних видів діяльності людини. Він, зокрема, передбачає оптимальне поєднання особливостей природних факторів і видів діяльності людини: у просторі (наприклад, вибір оптимальних методів землекористування для різних видів рельєфу місцевості (регламентація сільгоспробіт на схилах земель), застосування спеціального режиму природокористування на територіях, що підлягають консервації) і часі (врахування сезонності сільгоспвиробництва); оптимальне поєднання видів діяльності людини з відновлювальним потенціалом природних ресурсів та з різноманітним їх впливом на природне середовище (наприклад, бджільництво, окрім суто товарного напрямку (виробництво меду, воску, прополісу та ін. продуктів бджільництва), забезпечує значне підвищення врожайності ентомофільних рослин за рахунок їх запилення бджолами (запилювальний напрямок). Таким чином, синергетичний підхід зумовлює дослідження виробничого, соціального й екологічного аспектів сталого розвитку сільськогосподарського виробництва у системі та взаємодії. Адже людина – це частина природи. І в процесі своєї діяльності людина не повинна завдавати непоправної шкоди природі, знищуючи саму себе. Одночасно людина – це частина соціуму, отже, виробляючи сільськогосподарську продукцію, вона має спрямовувати частину цієї продукції та доходів від її реалізації на розвиток соціуму та соціальної сфери.

Для дослідження правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва має застосовуватися й екосистемний підхід. На думку О.О. Веклич, у широкому розумінні екосистемний підхід є методологічною основою багатьох напрямів у науці та практиці, що забезпечує можливість через дослідження соціоприродної цілісності визначити її загальні зміни за будь-якого впливу на її компоненти, її генезис з усіма зв'язками компонентів і об'єктів, а також передбачити не тільки прями, а й опосередковані наслідки впливу людини на природні об'єкти [19, с. 56]. Екосистемний підхід необхідно застосовувати і для оцінки впливу сільськогосподарської діяльності на довкілля, і для проведення екологічного аудиту, і в процесі екологічного менеджменту, і для здійснення інших еколого-економічних заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

Висновки. Перед аграрно-правовою наукою постає складне завдання – розробити та запропонувати такий правовий механізм забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, який закріпив би органічне й оптимальне поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з еколого-збалансованим природокористуванням і сталим розвитком соціальної сфери села. Задля цього аграрно-правова наука має використовувати традиційні методологічні підходи (догматичний, аксіологічний, історичний, інституційний, організаційний, порівняльно-правовий), й опрацювати нові, інноваційні підходи до вирішення цієї суспільно, і навіть глобально значущої проблеми (антропологічний, синергетичний, екосистемний, інформаційний).

Список використаних джерел:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: посібник. К., 1994. 236 с.
2. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. К.: Кондор, 2003. 192 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Русск.яз., 1984. 816 с.
4. Духневич А.В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод СОТ у сільському господарстві України: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2017. 36 с.
5. Чабаненко М.М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2016. 40 с.
6. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002. 744 с.
7. Сердюк О.В. Методологічні дослідження в правознавстві: зміна парадигми. Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 24. С. 217–224.

8. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М., 2000. С. 52.
9. Кельман М. Методология сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Психологія і суспільство. 2015. № 4. С. 33–46.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Х.: Консум, 2001. 656 с.
11. Петришин О.В. Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Х.: Право, 2014. 366 с.
12. Багай Н.О. Розвиток науки аграрного права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 2002. 243 с.
13. Чабаненко М.М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.06. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 414 с.
14. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки: учебник. М.: Экзамен, 2005. 528 с.
15. Пегов С.А. Устойчивое развитие биосферы. Вестн. РАН. 2007. Т. 77. № 12. С. 1069–1075.
16. Костенко О.М. Людський фактор у праві (дослідження з позиції соціального нату-ралізму). Вісн. АПрН України. 2005. № 3. С. 20–30.
17. Григорьян Б.Т. Философская антропология: критический очерк. М., 1982. 137 с.
18. Мельник Л.Г. Экономика развития: учебник. Сумы: Университетская книга, 2013. 784 с.
19. Веклич О.О. Сутність і зміст концепту «екосистемний підхід» в економічній науці. Економіка України. 2017. № 12 (673). С. 52–67.

ОВЕРКОВСЬКА Т. К.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Вінницький національний аграрний
університет)

УДК 349.415:504.5

ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАСМІЧЕННЯ ВІДХОДАМИ

Стаття присвячена аналізу юридичної природи поняття правової охорони земель від засмічення відходами, визначенню змісту зазначеного поняття, його правової регламентації, а також формулюванню висновків, заснованих на положеннях правової доктрини та чинного законодавства України.

Ключові слова: земля, правова охорона земель, відходи, засмічення, зменшення обсягів утворення відходів, поводження з відходами.

Статья посвящена анализу юридической природы понятия правовой охраны земель от засорения отходами, определению содержания данного понятия, его правовой регламентации, а также формулировке выводов, основанных на положениях правовой доктрины и действующего законодательства Украины.

Ключевые слова: земля, правовая охрана земель, отходы, засорение, уменьшение объёмов образования отходов, обращение с отходами.

The article is devoted to the analysis of the legal nature of the concept of legal protection of land from contamination by waste, the definition of the content of this concept, its legal regulation, and the formulation of conclusions based on the provisions of legal doctrine and the current legislation of Ukraine.

Key words: *land, land protection, waste, littering, reduction of waste generation, waste management.*

Вступ. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин засмічення земель відходами є однією із актуальних екологічних проблем, яка може призвести до порушення екологічної рівноваги, загострення соціально-економічної ситуації в суспільстві та поглиблення екологічної кризи. Саме тому гострота ситуації, зумовлена засміченням земель відходами, потребує дієвих заходів впливу, зокрема правового характеру.

Це обумовлюється тим, що проблема відходів в Україні вирізняється особливою масштабністю і значимістю як внаслідок домінування в національній економіці ресурсоемних багатовідхідних технологій, так і через відсутність протягом тривалого часу адекватного реагування на її виклики. Значні масштаби ресурсокористування та енергетично-сировинна спеціалізація національної економіки разом із застарілою технологічною базою визначали і надалі визначають високі показники утворення та нагромадження відходів [1].

Проблеми охорони земель від засмічення та правове забезпечення у сфері поводження з відходами неодноразово були предметом дослідження на науковому рівні. Зокрема, вагомий внесок у розроблення зазначених питань зробили такі вчені, як Г.І. Балюк, А.П. Гетьман, Р.С. Кірін, М.В. Краснова, Б.В. Розовський та інші. Разом з тим правові питання щодо охорони земель від засмічення відходами не втрачають своєї актуальності та перспектив подальшого наукового розвитку й дослідження.

Постановка завдання. Зважаючи на зазначене, метою даної статті є здійснення юридичної характеристики поняття правової охорони земель від засмічення відходами.

Результати дослідження. Згідно з чинним законодавством України охорона земель являє собою систему правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, рекреаційного та історико-культурного призначення (ст. 162 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III). Тобто зміст охорони земель складає система заходів правового, організаційного, економічного та іншого характеру.

В юридичній літературі склалася позиція, згідно з якою у разі, коли заходи з охорони земель отримують правове закріплення, правомірно говорити про правову охорону земель [2, с. 271]. Отже, правова охорона земель від засмічення зумовлює застосування системи заходів, спрямованих на запобігання та ліквідацію наслідків засмічення земель.

Засмічення земель являє собою наявність на території земельних ділянок сторонніх предметів і матеріалів (п. 2 Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства (в редакції наказу Мінприроди від 04.04.2007 р. № 149) [3].

Землі вважаються засміченими, якщо на відкритому ґрунті наявні сторонні предмети і матеріали, сміття без відповідних дозволів, що призвело або може призвести до забруднення навколишнього природного середовища. До того ж факти засмічення земель встановлюються уповноваженими особами, які здійснюють державний контроль за дотриманням вимог природоохоронного законодавства шляхом оформлення актів перевірок, протоколів про адміністративне правопорушення та інших матеріалів, що підтверджують факт засмічення земель [3].

Положеннями чинного законодавства України засмічення земель розглядається як один із різновидів їх псування, оскільки псування земель являє собою порушення природного стану земель, яке здійснюється без обґрунтованих проектних рішень, погоджених та затверджених в установленому законодавством порядку, забруднення їх хімічними, біологічними та радіоактивними речовинами, в тому числі тими, що викидаються в атмосферне повітря, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами, порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель у спосіб, що погіршує їх природну родючість (ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-VI). Отже, на законодавчому рівні встановлюється, що засмічення земель зумовлюється промисловими, побутовими та іншими відходами, неочищеними стічними водами.

Проте зазначена позиція законодавця викликає певні зауваження. На нашу думку, спірними залишаються положення щодо засмічення земель стічними водами. Так, відповідно до ст. 1 Водного кодексу України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР стічними водами вважаються води, що утворилися в процесі господарсько-побутової і виробничої діяльності (крім шахтної, кар'єрної і дренажної води), а також відведені з забудованої території, на якій вони утворилися внаслідок випадання атмосферних опадів. Але, аналізуючи зміст терміна «засмічення», необхідно мати на увазі привнесення та накопичення в земельних ресурсах певних предметів (побутових відходів, твердих відходів, металобрухту тощо). Води за своїми природними властивостями здатні проникати та розчинятися в землях. А якщо мова йде про неочищені стічні води, то вони є джерелом забруднення земель. Проникаючи в землю та розкладаючись у ній, залишкова кількість шкідливих речовин через води, рослинність потрапляє до організму людини [4, с. 19]. Отже, коли йдеться про негативний вплив стічних вод на якісний стан земель, вважаємо, що доречно вести мову про їх забруднення, а не засмічення.

Таким чином, термін «засмічення» означає привнесення та накопичення в земельних ресурсах певних предметів (побутових відходів, твердих відходів, металобрухту тощо).

Необхідність правової охорони земель від засмічення відходами обумовлюється тим, що останнім часом значними стали обсяги накопичення відходів. Так, площа звалищ дорівнює площі заповідних земель (які нині становлять від 5 до 7% території України), а щороку лише твердих побутових відходів ми продукуємо 45 мільйонів кубометрів (10 мільйонів тонн) [5, с. 4].

Крім того, виробнича та побутова діяльність людини неминуче пов'язана з утворенням твердих відходів. Якщо газоподібні та рідкі відходи відносно швидко поглинаються природним середовищем, то асиміляція твердих відходів триває десятки і сотні років. Зокрема, помаранчева та бананова шкірки розкладаються півроку, папір та бавовна розкладаються за 2–10 років, пакет від молока – до 5 років, недопалки від цигарок – до 12 років, синтетична тканина та шкіряне взуття – до 40 років, жерстяна консервна бляшанка – 90 років, алюмінієва – 500 років, поліетиленова плівка – 200 років, а скло для повторного розкладення потребує 1000 років і більше [6, с. 133]. Таким чином, проблеми правової охорони земель від засмічення відходами не втрачають своєї актуальності.

В юридичній літературі правова охорона земель від забруднення та псування розглядається як комплекс правовідносин, під час реалізації яких на основі правових норм та реалізації науково-обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельно-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру гарантується і забезпечується запобігання та усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захист природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей, а також застосовується юридична відповідальність за порушення вимог законодавства про охорону земель від забруднення та псування [4, с. 41–41].

Враховуючи той факт, що засмічення земель призводить до їх псування, правова охорона земель від засмічення зумовлює здійснення заходів різного характеру, спрямованих на запобігання та усунення шкідливої дії відходів на навколишнє природне середовище загалом та земель зокрема. Аналіз положення Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР дозволяє виділити такі групи заходів щодо запобігання утворення відходів, як: 1) заходи щодо запобігання або зменшення обсягів утворення відходів; 2) заходи щодо обмеження та запобігання негативному впливу відходів; 3) вимоги щодо зберігання та видалення відходів; 4) вимоги щодо поводження з небезпечними відходами; 5) заходи щодо порядку здійснення діяльності, пов'язаної зі збиранням і заготівлею окремих видів відходів як вторинної сировини; 6) заходи та вимоги щодо поводження з побутовими відходами; 7) організаційно-економічні заходи щодо забезпечення утилізації відходів і зменшення обсягів їх утворення тощо.

Правовим підґрунтям цього можна вважати положення ст. 40 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ про те, що використання природних ресурсів громадянами, підприємствами, установами та організаціями здійснюється з додержанням обов'язкових екологічних вимог щодо здійснення заходів, спрямованих на запобігання псуванню (а отже – й засміченню), забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан довкілля.

Саме тому Закон України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-VI з метою попередження засмічення земель забороняє несанкціоноване скидання і розміщення відходів, у тому числі побутових, у підземних горизонтах, на території міст та інших населених пунктів, на землях природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, у межах водоохоронних зон та зон санітарної охорони водних об'єктів, в інших місцях, що може створювати небезпеку для навколишнього природного середовища та здоров'я людини (ст. 46).

Враховуючи, що звільнення від відходів ведеться в декількох напрямках, таких, як складування або захоронення відходів (створення полігонів твердих побутових відходів); знищення відходів шляхом їхнього спалювання; переробка відходів (утилізація та реутилізація), в тому числі компостування [6, с. 136], на законодавчому рівні закріплені вимоги щодо здійснення заходів з метою обмеження та запобігання негативному впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини. Зокрема забороняється такі дії: провадити будь-яку господарську діяльність, пов'язану з утворенням відходів, без одержання від місцевих органів виконавчої влади дозволу на здійснення операцій у сфері поводження з відходами; визначати місця розміщення підприємств, установ, полігонів, комплексів, сховищ та інших об'єктів поводження з відходами, проектувати та будувати регіональні та міжрегіональні комплекси оброблення, знешкодження, утилізації та видалення відходів, якщо вони не відповідають екологічним та санітарно-гігієнічним вимогам; вводити в дію нові і реконструйовані підприємства на інших об'єкти, не забезпечені устаткуванням і технологічними для безпечного поводження з відходами, та в разі відсутності даних, необхідних для оцінки їх впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, згідно з установленим порядком тощо (ст. 32 Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР).

Одним із важливих чинників запобігання засміченню земель відходами слід вважати правову регламентацію обов'язків у сфері поводження з відходами, які покладаються на підприємства, установи та організації, а саме: запобігати утворенню та зменшувати обсяги утворення відходів; забезпечувати повне збирання, належне зберігання та недопущення зниження і псування відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія, що відповідає вимогам екологічної безпеки; здійснювати організаційні, науково-технічні заходи для максимальної утилізації відходів, реалізації чи передачі їх іншим споживачам або підприємствам, установам та організаціям, що займаються збиранням, обробленням та утилізацією відходів, а також забезпечувати за власний рахунок екологічно обґрунтоване видалення тих відходів, що не підлягають утилізації, з обов'язковим дотриманням вимог щодо охорони

земель від засмічення; не допускати зберігання та видалення відходів у несанкціонованих місцях чи об'єктах; відшкодовувати шкоду, заподіяну навколишньому природному середовищу, в тому числі земельним ресурсам, здоров'ю та майну громадян, підприємствам, установам та організаціям внаслідок порушення встановлених правил поводження з відходами, відповідно до законодавства України та інші обов'язки, визначені законодавством (ст. 17 Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР).

Таким чином, встановлення певних імперативів у вигляді обов'язків, тобто визначених правовими нормами відповідних вимог екологічного характеру, що адресовані суб'єктам у сфері охорони земель від засмічення відходами, спрямованість на добровільне виконання суб'єктами цих вимог, а також діяльність відповідних органів щодо примусового виконання зазначених вимог, вже по суті можна розглядати як один із способів охорони земель від засмічення відходами.

Крім того, здійснення операцій у сфері поводження з відходами дозволяється лише за наявності дозволу на здійснення операцій у сфері поводження з відходами на визначених місцевими радами територіях із додержанням санітарних та екологічних норм у спосіб, що забезпечує можливість подальшого використання відходів як вторинної сировини і безпеку для навколишнього природного середовища та здоров'я людей (ч. 2 ст. 55 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ).

Відмінність ситуації з відходами, що склалася в Україні, порівняно з іншими розвинутими країнами, полягає у великих обсягах утворення відходів та у відсутності інфраструктури поводження з ними. Система управління відходами в Україні характеризується певними тенденціями: накопичення відходів як у промисловому, так і побутовому секторі, що негативно впливає на стан навколишнього природного середовища і здоров'я людей; здійснення неналежним чином утилізації та видалення відходів; розміщення побутових відходів без урахування можливих небезпечних наслідків; неналежний рівень використання відходів як вторинної сировини внаслідок недосконалості організаційно-економічних засад залучення їх у виробництво; неефективність впровадження економічних інструментів у сфері поводження з відходами [1]. Саме з цих причин нагальними стали розробка й прийняття Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 року № 820-р, та яка має на меті створення умов для підвищення стандартів життя населення шляхом впровадження системного підходу до поводження з відходами на державному та регіональному рівні, зменшення обсягів утворення відходів та збільшення обсягу їх переробки та повторного використання. Реалізація зазначеної мети, безумовно, сприятиме також охороні земель від засмічення відходами.

Одним із шляхів і способів розв'язання проблем, визначених у Національній стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, є удосконалення нормативно-правової бази у сфері поводження з відходами. Зокрема з таких питань, як організація збирання усіх відходів та їх перероблення і утилізації; нормування та сертифікація технології виробництва продукції, відходи якої придатні до перероблення і утилізації; посилення відповідальності суб'єкта господарювання, який надає послуги з вивезення, перевезення побутових відходів на об'єкти поводження з побутовими відходами (перероблення та захоронення), які не визначені органом місцевого самоврядування у схемі санітарного очищення населеного пункту та/або правилами благоустрою населеного пункту, або іншим рішенням, та багатьох інших питань.

До того ж варто зауважити, що удосконалення законодавства у сфері управління та поводження з відходами, як джерелом засмічення земель, повинно відбуватися з урахуванням вимог відповідних Європейських директив. Саме тому постає питання щодо подальшої адаптації законодавства України у сфері охорони земель від засмічення до законодавства Європейського Союзу.

У фаховій літературі пропонується виходити із таких концептуальних засад адаптації законодавства про відходи до законодавства ЄС: 1) адаптація не обмежується виключно цілями економічного характеру, але рівною мірою має на меті й екологічну мету, тобто більш

широким застосуванням екологічних підходів під час розробки національних екологічних концепцій та стратегій адаптації; 2) процес адаптації потребує збереження взаємозв'язку із національною сферою поводження з відходами, що надасть можливість вибрати найбільш оптимальні способи досягнення поставлених директивних цілей з точки зору внутрідержавних тенденцій утворення та накопичення відходів; 3) процес адаптації законодавства про відходи до законодавства ЄС потрібно забезпечити комплексною оцінкою та аналізом можливих негативних наслідків для національної правової системи та законодавства про відходи [7, с. 316].

Відтак, нормативно-правові акти і нормативні документи, що розроблятимуться та будуть прийматися на виконання Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, з огляду на адаптацію законодавства України до законодавства ЄС, повинні базуватися виключно на принципах і положеннях відповідних актів Європейського законодавства, що своєю чергою сприятиме адаптації національного законодавства про охорону земель до законодавства ЄС, а проблеми адаптації національного законодавства у сфері охорони земель слід розглядати в контексті динаміки розвитку співробітництва України з європейськими інституціями, а саме: у сфері процедури оцінки впливу деяких публічних та приватних проектів на довкілля; у сфері поводження з відходами як джерелами забруднення та засмічення земель [8, с. 149].

Варто зауважити, що важливим складником правової охорони земель від засмічення є встановлення юридичної відповідальності за порушення вимог щодо охорони земель від засмічення відходами. Проте юридична відповідальність настає на певному етапі і пов'язана із скоєним правопорушенням у сфері охорони якісного стану земель, а правова охорона, на відміну від цього, виникає набагато раніше, та має передусім превентивний характер [4, с. 40]. Йдеться не про притягнення до відповідальності за вже вчинене правопорушення, а про необхідність реалізації регламентованих чинним законодавством України відповідних заходів, спрямованих на забезпечення раціонального землекористування та запобігання засмічення земель.

Так, Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III встановлює, що громадяни та юридичні особи несуть відповідальність відповідно до законодавства за засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами сільськогосподарських угідь та інших земель (п. «в» ч. 1 ст. 211). Шкода, яка заподіяна власникам землі і землекористувачам вчиненням зазначеного порушення земельного законодавства, відшкодовується відповідно до положень ст. 156 Земельного кодексу України та ст. 1166 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами (ч. 1 ст. 157 Земельного кодексу України).

З точки зору засмічення земель, Закон України «Про відходи» від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР визначає, що правопорушеннями у цій сфері є такі: порушення встановленого порядку поводження з відходами, що призвело або може призвести до забруднення навколишнього природного середовища, прямого чи опосередкованого шкідливого впливу на здоров'я людини та економічних збитків; невиконання вимог щодо поводження з відходами (під час їх збирання, перевезення, зберігання, оброблення, утилізації, знешкодження, видалення та захоронення), що призвело до негативних екологічних, санітарно-епідемічних наслідків або завдало матеріальної чи моральної шкоди; порушення вимог безпечного перевезення небезпечних відходів тощо (ст. 42). Так, особи, які винні в порушенні законодавства про відходи, що призвело до засмічення земель, несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільну чи кримінальну відповідальність у відповідності до закону. Зокрема, адміністративну відповідальність відповідно до статей 52, 82, 82-3, 82-4, 85-5, 82-6, 82-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Висновки. Проведений аналіз і положення чинного законодавства України дозволяють дійти висновку, що правова охорона земель від засмічення відходами являє собою закріплену та регламентовану законодавством систему заходів правового, організаційного, економічного та іншого характеру, які спрямовані на зменшення обсягів утворення відходів та збільшення обсягу їх переробки і повторного використання, запобігання самовільному розміщенню відходів, на запобігання та ліквідацію негативних наслідків, що сталися внаслідок засмічення земель відходами, а також застосування юридичної відповідальності за порушення вимог законодавства про охорону земель від засмічення відходами та порушення норм екологічної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 року № 820-р. Офіційний вісник України. 2017. № 94. Ст. 2859.
2. Мірошниченко А.М. Земельне право України: навч. посіб. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. 432 с.
3. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затв. наказом Мінекобезпеки України від 27 жовтня 1997 р. № 171 (в редакції наказу Мінприроди від 04.04.2007 р. № 149). Офіційний вісник України. 2007. № 31. Ст. 1265.
4. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. 220 с.
5. Листопад О. Куди подіти непотріб? Урядовий кур'єр. 2015. 20 листоп. (№ 217). С. 4.
6. Заверуха Н.М., Серебряков В.В., Скиба Ю.А. Основи екології: навч. посіб. Київ : Каравела, 2006. 368 с.
7. Трегуб А.А. Адаптація законодавства України об отходах к праву Европейского Союза в условиях ассоциации. Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 14-15 травня 2015 р.). Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 315–317.
8. Оверковська Т.К. Адаптація законодавства України у сфері охорони земель та ґрунтів до законодавства ЄС. Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 8 червня 2018 р.). Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 147–150.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ДНІПРОВ О. С.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Інститут права та психології
Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 354.1/314.1

**ПОНЯТТЯ, СУТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ
ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Стаття присвячена визначенню ролі електронного урядування в управлінській та політичній практиці України. З'ясування сутності електронного уряду з погляду державного управління дозволяє визначити його як інформаційну систему взаємодії влади і суспільства на основі поєднання внутрішньої урядової та зовнішньої суспільної інфраструктури через владні інтернет-представництва (портали), що розширює доступність державно-управлінських послуг та скорочує терміни їх надання. Визначено, що впровадження е-урядування передбачає реалізацію комплексного й індивідуалізованого підходів до надання державних послуг користувачам з одночасним їх усуненням від безпосереднього контакту з державними службовцями. Робиться висновок, що електронне урядування в Україні виконує передусім інформаційну функцію, проте не змінює умови комунікації між громадянами й органами влади.

***Ключові слова:** державне управління, електронне урядування, сайти органів влади, Інтернет, концепція.*

Стаття посвящена определению роли электронного управления в управленческой и политической практике Украины. Выяснение сущности электронного правительства с точки зрения государственного управления позволяет определить его как информационную систему взаимодействия власти и общества на основе сочетания внутренней правительственной и внешней общественной инфраструктуры через властные интернет-представительства (порталы), что расширяет доступность государственно-управленческих услуг сокращает сроки их предоставления. Определено, что внедрение е-правительства предусматривает реализацию комплексного и индивидуализированного подходов к предоставлению государственных услуг пользователям с одновременным их устранением от непосредственного контакта с государственными служащими. Делается вывод, что электронное управление в Украине выполняет, прежде всего, информационную функцию, однако не меняет условия коммуникации между гражданами и органами власти.

***Ключевые слова:** государственное управление, электронное управление, сайты органов власти, Интернет, концепция.*

The article is devoted to the definition of the role of e-government in the management and political practice of Ukraine. The elucidation of the essence of the e-government from the point of view of public administration allows it to be identified as

an information system for interaction between government and society based on a combination of internal government and external public infrastructure through the power of Internet representation (portals), which expands the availability of government services and shortens the timing of their provision. Definitely that the introduction of e-governance implies the implementation of an integrated and individualized approach to the provision of public services to users with their simultaneous elimination of direct contact with government officials. It concludes that e-government in Ukraine performs primarily an information function, but does not change the conditions of communication between citizens and authorities.

Key words: *state administration, e-government, sites of authorities, Internet, concept.*

Вступ. Електронне урядування в Україні стало невід'ємною частиною політико-адміністративного дискурсу. За його допомогою органи влади демонструють свою відповідність вимогам часу, відкритість та поступ на шляху демократизації. Створюються підрозділи в органах державної влади, що несуть відповідальність за даний напрям діяльності, ухвалюються відповідні програми та законодавчі акти. Ефекту від впровадження електронного урядування, принаймні на рівні декларацій та заяв, очікують у різних сферах – від зростання ефективності документообігу до поліпшення роботи зі зверненнями громадян [1, с. 123].

Спираючись на норми вітчизняного законодавства, сьогодні можна чітко визначити складники електронного урядування, які поступово розвиваються в Україні. Адже ухвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні (далі – Концепція) жодним чином не сприяло розумінню пересічними громадянами того, що конкретно мається на увазі під терміном «електронне урядування», які складники необхідно буде розвивати [2, с. 121].

У вітчизняній науковій літературі питання становлення й розвитку електронного урядування досліджувалися в роботах таких учених, як: А. Асанова, З. Балабанова, К. Беляков, М. Ватковська, М. Вертузаєв, С. Гнатюк, О. Голобуцький, М. Демкова, Д. Дубов, В. Єганов, О. Ємельяненко, П. Клімушин, І. Коліушко, А. Попов, А. Семенченко, А. Серенко, В. Хахановський, М. Швець та інші.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі електронного урядування в управлінській та політичній практиці України, з'ясування сутності електронного уряду з погляду державного управління.

Результати дослідження. В Україні запровадження «електронного урядування» із самого початку стало потужним євроінтеграційним чинником, який надає дієвого імпульсу гармонізації взаємодії органів влади з бізнесом, інститутами громадянського суспільства й іншими органами влади відповідно до вимог і стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС) [3; 4, с. 31].

Незважаючи на численні переваги е-урядування, що значно підвищують довіру до уряду з боку бізнесу та громадянського суспільства, є численні проблеми використання ІКТ у державному управлінні. На початку процесу реформування державного управління виникають складнощі, іноді якість управління навіть знижується.

«Електронний уряд» створює деякий дисбаланс між службовцями різних підрозділів і поколінь. З'являються «збої» під час надання державними службами низки послуг, особливо в процесі підготовки й управління контрактами з бізнесом, що пояснюється браком досвіду всіх сторін і недосконалою технологічною базою [4, с. 31].

Концепцію розвитку електронного урядування в Україні схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2010 р. № 2250. Відповідно до цієї Концепції, електронне урядування є одним з інструментів розвитку інформаційного суспільства, впровадження якого сприятиме створенню умов для ефективного, відкритого і прозорого державного управління.

Згідно з Концепцією, впровадження електронного урядування передбачає створення якісно нових форм організації діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх взаємодію із громадянами та суб'єктами господарювання, а саме:

- а) надання доступу до державних інформаційних ресурсів;
- б) надання можливості отримувати електронні адміністративні послуги;
- в) надання можливості звертатися до органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням Інтернету [5].

Основними засадами розвитку електронного урядування, відповідно до законів України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр.», «Про Національну програму інформатизації» та Концепції розвитку електронного урядування в Україні, у Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні зазначено такі:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення;
- розроблення та впровадження концептуальних засад інтегрованої системи «Електронний уряд»;
- забезпечення ефективності й якості адміністративних послуг населенню й бізнесу, що надаються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій;
- створення системи електронної взаємодії державних органів;
- створення Єдиного державного порталу адміністративних послуг для забезпечення надання органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування адміністративних послуг громадянам і організаціям тощо [6].

Електронне урядування (е-урядування) – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Головною складовою частиною е-урядування є *електронний уряд* (е-уряд) – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування між собою, із громадянами і суб'єктами господарювання.

Упровадження е-урядування передбачає реалізацію комплексного й індивідуалізованого підходів до надання державних послуг користувачам з одночасним їх усуненням від безпосереднього контакту з державними службовцями.

Е-урядування є одним із визначальних чинників та каталізатором адміністративної реформи, трансформаційних перетворень у діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх взаємодії з користувачами та власними структурами.

“E-government” – це електронний уряд, або електронне урядування. Відомі дослідники П. Клімушкін та А. Серенок так пояснюють ці категорії. Електронний уряд визначається як система взаємодії органів державної влади з населенням, заснована на широкому використанні сучасних інформаційних технологій (далі – ІТ), зокрема мережі Інтернет, для підвищення доступності й якості державних послуг, скорочення термінів їх надання, а також ліквідації адміністративного навантаження на громадян і організації, пов'язаного з їх отриманням (зменшення кількості вимушених очних звернень, зниження кількості документів, що надаються тощо) [7, с. 4].

Електронне урядування є більш широкою категорією, адже, на думку авторів, це форма організації державного управління, за якою відбувається активна взаємодія органів державної влади й органів місцевого самоврядування між собою, суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [7, с. 28].

В. Єганов електронне урядування трактує як спосіб організації державної влади за допомогою локальних інформаційних мереж і сегментів глобальної інформаційної мережі, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій [8].

Згідно з концепцією Д. Дубова, електронне урядування – це комплекс державних інформаційних систем, інформаційно-технологічної інфраструктури їх взаємодії між собою й інфраструктури доступу до них населення, які забезпечують новий рівень відкритості,

результативності та ефективності діяльності органів державної влади для найповнішого задоволення прав громадян [9].

З позиції управління соціальними системами інформаційна система «Електронний уряд» – це система збору, введення, пошуку, оброблення, збереження та надання на вимогу користувача згідно з визначеними критеріями інформаційних ресурсів, покликана забезпечити надання державними органами всіх гілок влади численних послуг бізнесу та всім категоріям громадян, а також інформування громадян про роботу державних органів.

Р. Коваль зазначає, що е-уряд – це адаптація державного управління до нових вимог суспільного розвитку, яка включає в себе і безпосередньо послуги, які надають органи державної влади та місцевого самоврядування своїм громадянам, і інтерактивну взаємодію між ними, зокрема, завдяки підтримці та впровадженню системи зворотного зв'язку за допомогою сучасних інформаційних і комунікаційних технологій [10].

В. Мишишин електронне урядування розуміє як форму організації державного управління, яка, широко застосовуючи новітні інформаційно-комунікаційні технології, забезпечує якісно новий рівень відкритої взаємодії держави та суспільства, надання повного комплексу державних послуг для всіх категорій громадян та суб'єктів господарювання [11].

З'ясування сутності електронного уряду з погляду державного управління дозволяє визначити його як інформаційну систему взаємодії влади і суспільства на основі поєднання внутрішньої урядової і зовнішньої суспільної інфраструктури через владні інтернет-представництва (портали), що розширює доступність державно-управлінських послуг та скорочує терміни їх надання.

Речник М. Міхровська стверджує, що становлення електронного урядування як невід'ємної частини здійснення державної влади суттєво наблизить Україну до демократичних стандартів публічної адміністрації, сприятиме підвищенню прозорості виконавчої влади, покращить ефективність її діяльності, а отже, сприятиме кращому забезпеченню в Україні прав і свобод людини і громадянина [12].

Метою впровадження е-урядування в Україні є досягнення європейських стандартів якості електронних державних послуг, відкритості та прозорості влади для людини та громадянина, громадських організацій, бізнесу. Ідеться не про тривіальну інформатизацію наявної системи державного управління, а про використання можливостей ІКТ для переходу до держави, орієнтованої на задоволення потреб людини та громадянина, що передбачає:

- підвищення якості та доступності державних послуг, спрощення процедур за скорочення адміністративних витрат;
  - поліпшення якості адміністративних та управлінських процесів, забезпечення контролю за результативністю діяльності органів державної влади й органів місцевого самоврядування з одночасним забезпеченням належного рівня інформаційної безпеки;
  - забезпечення відкритості інформації про діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, розширення доступу до неї та надання можливості безпосередньої участі людини і громадянина й інститутів громадянського суспільства в процесі підготовки й експертизи проектів рішень, які ухвалюються на всіх рівнях державного управління.
- Стратегічні завдання з розвитку е-урядування необхідно визначити відповідно до переваг нових технологій у розвитку суспільства та держави. Це, зокрема:
- забезпечення прав людини і громадянина на віддалений доступ до всіх видів відкритої державної інформації, що має індивідуальну та суспільну значущість;
  - залучення людини і громадянина до участі в державних справах [13, с. 82];
  - подолання інформаційної нерівності;
  - організація надання послуг юридичним та фізичним особам в інтегрованому вигляді дистанційно – через Інтернет та інші засоби;
  - перебудова відносин органів державної влади й органів місцевого самоврядування з людиною та громадянином;
  - сприяння розвитку економіки;
  - системоутворююче законодавче забезпечення.

Електронне урядування як корпоративна система національного, регіонального або відомчого масштабу має кілька аспектів, що відображають його теоретико-методологічні, організаційні, інституційні, нормативно-правові, технологічні й інші основи. Комплексне вивчення цих аспектів є обов'язковою передумовою отримання цілісного системного уявлення про це та оволодіння відповідними знаннями і навичками фахівця організаційних систем електронного урядування будь-якого рівня.

Організаційні та технологічні основи е-урядування повинні забезпечувати:

- розвиток і широке впровадження засобів забезпечення віддаленого доступу до інформації про діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування;
- надання електронних державних послуг із використанням центрів (пунктів) надання послуг на основі єдиної інфраструктури міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії та взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування з фізичними та юридичними особами;
- створення захищеної системи міжвідомчого електронного документообігу;
- упровадження відомчих інформаційних систем планування і звітності та створення єдиної системи контролю результативності діяльності органів виконавчої влади;
- формування нормативно-правової бази, що регламентує порядок і процедури збирання, зберігання та надання відомостей, що містяться в державних інформаційних системах, а також контролю за використанням державних інформаційних систем.

Упровадження е-урядування в Україні забезпечить якісно новий рівень управління державою та суспільством загалом, зміцнить довіру до держави та її політики, вдосконалив взаємодію між органами державної влади й органами місцевого самоврядування, бізнесом, громадянами і державними службовцями [13, с. 83]. Упровадження е-урядування є складним процесом, що потребує значних матеріальних, інтелектуальних і фінансових ресурсів та вирішення комплексу правових, організаційних і технологічних проблем.

Основними чинниками, що перешкоджають запровадженню та розвитку технологій електронного урядування в системі державного управління або їх ефективному використанню, є такі:

- недостатність або відсутність державного системного контролю в цій сфері;
- фактична відсутність централізованої структури державного управління процесами інформатизації державних органів;
- відсутність взаємодії у функціонуванні інформаційно-комунікаційних систем державних органів, відомча відокремленість;
- неефективна державна політика щодо стандартизації, особливо у сфері відкритих стандартів для їх застосування в галузі державних послуг, у кредитно-фінансовій сфері, економіці, електронній комерції, освіті тощо;
- невідповідність законодавства у сфері ІКТ та інформаційної безпеки системі законодавства Європейського Союзу [13, с. 87].

Наслідками цього є недооцінка важливості ІКТ щодо інших секторів економіки, вкрай низькі інвестиції в галузь, несумісність інформаційних систем різних відомств і організацій між собою, фактична ізоляція (самоізоляція) країни від міжнародного інформаційного співтовариства через невідповідність міжнародним та європейським стандартам.

Е-урядування не є механічним поєднанням ІКТ із публічним адмініструванням. Ефективне впровадження технологій електронного урядування можна забезпечити тільки в умовах комплексного реформування на сучасних засадах всієї системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Тому для реального втілення його в життя необхідні конкретні об'єктивні взаємопов'язані передумови, які забезпечуються в межах єдиної державної політики:

- *економічні* – спроможність держави забезпечити створення, впровадження й існування е-урядування як комплексної системи;
- *науково-технічні та технологічні* – наявність високорозвинутої науково-технічної бази галузі ІКТ, інфраструктури телекомунікаційних систем, створення інтегрованого інформаційно-телекомунікаційного середовища урядових структур, їх технічного забезпечення та супроводження;

– *організаційні* – чітко структурована й організована система державної влади, прозоро визначені функції органів усіх рівнів та гілок влади, дієва система стандартизації в системі інформаційних ресурсів, проведення адміністративної реформи з урахуванням результатів систематизації інформаційних потоків, упровадження регламенту мережевої взаємодії урядових структур із метою спільного обслуговування населення та бізнесових структур – реалізація системи «єдине вікно»;

– *правові* – створення вичерпної нормативно-правової бази, що регламентує застосування ІКТ та е-урядування, закріплює та забезпечує всі інші передумови;

– *кадрові* – наявність системи кадрового забезпечення фахівцями всіх рівнів, спроможних здійснювати інформаційний менеджмент е-урядування для всіх рівнів, галузей та напрямів, запроваджувати та використовувати технології електронного урядування.

Отже, до обов'язкових умов створення системи е-урядування в країні варто віднести:

– розроблення загальнодержавної концепції створення «Електронного урядування» на чітко визначений період;

– планування бюджету, що забезпечує необхідні витрати на реалізацію заходів е-урядування із залученням державних та недержавних джерел;

– наявність наукових шкіл та потужних підприємств у галузі ІКТ, розгалуженої інформаційно-технологічної інфраструктури;

– поширення ІКТ у соціально-економічній сфері й органах державної влади;

– проведення комплексної адміністративної реформи на основі реінжинірингу адміністративних процесів в органах державної влади [13, с. 87].

За результатами міжнародної оцінки, Україна у 2014 р. посіла 87 місце серед 193 країн-членів Організації Об'єднаних Націй щодо готовності впровадження електронно-урядування. 2012 р. – 68 місце, 2010 р. – 54 місце [14].

Негативна динаміка пов'язана насамперед із втратою Україною позицій за індексом запровадження онлайн-сервісів. Є й інші проблеми щодо запровадження електронної взаємодії органів влади в Україні. До них можна віднести такі:

1. Наявність великої кількості різнорідних успадкованих та впроваджених інформаційних систем в органах влади, які не призначені для електронної взаємодії. Органи влади не координували свої дії та недотримувалися загальних правил, створили внутрішні інформаційні системи, які зовсім не узгоджуються ані технічно, ані нормативно.

2. Низька якість інформаційних систем органів влади. Більшість інформаційних систем в органах влади запроваджені з порушенням вимог чинного законодавства щодо проектування, розроблення та функціонування таких систем, а також вимог щодо захисту інформації.

3. Відсутність єдиних ідентифікаторів, які пов'язують однотипну інформацію в різних державних інформаційних ресурсах.

4. Брак мінімальних вимог до інтероперабельності державних інформаційних ресурсів. На етапі проектування та розроблення органи влади повинні враховувати подальшу електронну взаємодію своїх систем з іншими системами шляхом дотримання мінімальних технічних вимог.

5. Невизначеність єдиних вимог до електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів (формати, стандарти, порядок). За відсутності єдиних підходів до запровадження електронної взаємодії продовжується створення окремих галузевих, а іноді й регіональних проектів щодо запровадження систем електронної взаємодії, насамперед із бізнесом, які несумісні одна з одною. Фактично це призводить до неефективного використання бюджетних коштів через недосягнення запланованого результату. Крім того, дуже часто такі проекти спочатку технічно реалізуються, а потім нормативно закріплюються, а не навпаки.

Окремо треба зазначити низку проблем, пов'язаних з відомчою закритістю та небажанням приєднувати свої системи до системи електронної взаємодії. Але це питання, на наш погляд, належить до сфери політичної волі керівників державних органів та їхнього суб'єктивного усвідомлення цінності інформації в інформаційному суспільстві [4, с. 32].

Висновки. Електронне урядування – це система взаємодії державних інституцій з окремим громадянином та суспільством загалом через інформаційно-комунікаційні технології,

що забезпечує оперативне, відкрите та неупереджене вирішення будь-яких соціально-побутових проблем. Крім того, електронне урядування мінімізує контакт громадян із чиновниками, тим самим зменшує корупційний складник у державному управлінні на національному та регіональному рівнях [15, с. 420].

На державному рівні для прискорення запровадження системи електронного урядування необхідно:

- сформувати єдину політику щодо запровадження електронного урядування;
- визначити стратегічні пріоритети розвитку інформаційно-комунікаційних технологій;
- забезпечити інтегрованість наявних державних програмних комплексів між собою та із запроваджуваною системою е-урядування;
- передбачити в бюджеті часткове фінансування регіональних програм електронного урядування за умови паритетного фінансування з місцевими бюджетами;
- запровадити єдині стандарти створення цифрового підпису;
- налагодити співпрацю та взаєморозуміння між Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації і Державним агентством з питань електронного урядування України.

Список використаних джерел:

1. Пашенко В. Електронне урядування в Україні: формальність чи дієвий механізм демократизації. Вісник Дніпропетровського університету. 2013. Т. 21. Вип. 23 (4). С. 123–128.
2. Волох О. Генезис електронного урядування в Україні. Адміністративне право і процес. 2017. № 2. С. 121–125.
3. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 90-р. Офіційний вісник України. 2006. № 7. С. 167. Ст. 376.
4. Квітка С., Соколовська О. Електронне урядування як інноваційний механізм взаємодії влади, бізнесу та громадянського суспільства: зарубіжний досвід та передумови розвитку в Україні. Аспекти публічного управління. 2015. № 9. (23). С. 26–34.
5. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-p>.
6. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p>.
7. Клімушкін П., Серенок А. Електронне урядування в інформаційному суспільстві: монографія. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. 312 с.
8. Єганов В. Проблеми та перспективи впровадження системи електронного урядування в Україні. URL: // www.kbuara.kharkov.ua.
9. Дубов Д., Дубова С. Основи електронного урядування. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 176 с.
10. Коваль Р. Державне управління в інформаційному суспільстві: перспективи електронного урядування. Економіка та держава. 2008. № 4. С. 81–84.
11. Мищишин В., Жежнич П. Аналіз особливостей побудови систем електронного урядування в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Інформаційні системи та мережі». 2011. № 699. С. 164–175.
12. Міхровська М. Розвиток електронного урядування як пріоритетне завдання становлення публічної адміністрації в Україні. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2012. Т. 25. № 1. С. 298–304.
13. Електронне урядування: підручник / авт. кол.: В. Горбулін, Н. Грицяк, А. Семенченко, О. Карпенко та ін.; за заг. ред. Ю. Ковбасюка; наук. ред. Н. Грицяк, А. Семенченка. К.: НАДУ, 2014. 352 с.
14. E-GOV у світі. Світовий досвід е-урядування. URL: http://nc.gov.ua/menu/e_gov/.
15. Колосок А. Електронне урядування – шлях до формування соціально відповідальної держави. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 6 (168). С. 417–421.

КОНДРАТЕНКО В. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права
та правоохоронної діяльності
(Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка)

УДК 342.9

МІСЦЕ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З ПИТАНЬ СТВОРЕННЯ НАЛЕЖНИХ УМОВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

У статті проведено аналіз складових частин індивідуального розвитку повнолітніх осіб з інвалідністю за допомогою освітянського інструментарію. Акцентовано на особливостях застосування адміністративно-правових засобів із питань професійного навчання вказаної категорії осіб.

Ключові слова: адміністративно-правові засоби, індивідуальний розвиток особи, публічна адміністрація, люди з інвалідністю.

В статті проведено аналіз складових частин індивідуального розвитку повнолітніх осіб з інвалідністю за допомогою освітянського інструментарію. Акцентовано на особливостях застосування адміністративно-правових засобів із питань професійного навчання вказаної категорії осіб.

Ключевые слова: административно-правовые средства, индивидуальное развитие индивида, публичная администрация, люди с инвалидностью.

In the article the analysis of constituents of individual development of adult persons is conducted from disability by means of elucidative tool. It is accented on the features of application of administrative legal facilities on questions the professional studies of the indicated category of persons.

Key words: administrative legal facilities, individual development of person, public administration, people with disability.

Вступ. У нашій країні побутує думка, що для людей з інвалідністю достатньо отримати повну загальну середню освіту та прожити за рахунок державної соціальної підтримки. Така позиція продиктована помилковими поглядами, згідно з якими ці особи не зможуть належним чином самореалізуватися у висококваліфікованій трудовій діяльності. З урахуванням зобов'язання перед міжнародною спільнотою щодо дотримання демократичних стандартів публічна влада намагається напрацювати дієві механізми забезпечення організації здобуття освіти особами з інвалідністю в межах не лише передбачених основних рівнів освіти, але і післядипломної та іншої підготовки в дорослому віці. Таким чином, важливим є напрацювання ґрунтовних теоретичних позицій щодо адміністративно-правової організації і реалізації безперервного навчання осіб з інвалідністю з метою створення належних умов постійного індивідуального розвитку таких людей.

Питання освіти осіб з інвалідністю протягом усього життя досліджувала низка вітчизняних учених, зокрема В.Л. Костюк, А.М. Куца, К.Д. Міна, Б.В. Стахова, О.В. Паровишник, С.В. Пасічніченко та ін. Однак адміністративно-правове забезпечення безперервного навчання цієї категорії фактично не розглядалося або характеризувалося у межах ширшої проблематики.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження порядку й умов застосування адміністративно-правових засобів забезпечення безперервного навчання осіб з інвалідністю як ключової складової частини їхнього постійного індивідуального розвитку.

Результати дослідження. Формування безперервної освіти є найбільш актуальним завданням для індустріально розвинених регіонів країни, що зумовлено оновленням промисловості та виробництва з урахуванням останніх досягнень техніки і технологій, а постійне оновлення знань і навичок працівників є необхідною умовою цього процесу. Створення у таких регіонах якісної системи освіти вимагає розробки відповідної місцевої концепції безперервної освіти, яка повинна включати: теоретичне обґрунтування сутності і необхідності формування системи освіти; аналіз діючої системи освіти регіону, виявлення її проблем, ресурсів і перспектив розвитку; визначення шляхів та умов розвитку всіх форм і рівнів освіти; розробку механізму реалізації концепції, який повинен включати блоки законодавчого, фінансово-економічного, кадрового, організаційного й управлінського забезпечення [1, с. 52].

Досягнення людиною, яка має інвалідність, повноліття лише ускладнює пристосування до загального освітнього процесу, оскільки державна політика у цій сфері ультимативно не вимагає від суб'єктів надання освітніх послуг окремої організації здобуття освіти такими особами. Крім того, вказаним особам із роками все складніше розкрити свій внутрішній потенціал, адаптуватися до специфічних умов закладів освіти та колективу, змінити усталені звички тощо. На противагу вищевикладеному, в Україні цілеспрямовано розвивається західноєвропейське бачення перспектив розвитку безперервного навчання осіб з інвалідністю. Воно полягає у відході від патерналістської моделі забезпечення провадження освітнього процесу за участі вказаних людей, натомість дає декілька варіантів їхньої можливої поведінки та досягнення бажаних результатів навчання [2].

Ключовими принципами забезпечення безперервної освіти з боку органів публічної адміністрації згідно з аналізованими правовими нормами є: нові базові знання і навички для всіх – гарантування загального безперервного доступу до освіти з метою отримання й оновлення компетентностей, необхідних для включення в інформаційне суспільство; збільшення інвестицій у людські ресурси – систематичне збільшення інвестицій у людські ресурси, щоб підняти пріоритет кожного індивіда, незалежно від його соціального статусу; інноваційні методики викладання і навчання – розробка новітніх методологій навчання системи безперервної освіти; нова система оцінки отриманої освіти – докорінне переформатування підходів до розуміння та визнання освітньої діяльності та її результатів, особливо у неформальній та інформальній формах; розвиток наставництва і консультування – забезпечення упродовж усього життя вільного доступу до інформації щодо європейських освітніх можливостей; наближення освіти до домашніх умов – наближення освітніх можливостей за допомогою мережі закладів освіти й інформаційних технологій [2].

Загалом розширення та визнання набутих знань, професійних навичок і рівня компетентності громадян мають важливе значення для розвитку особистості, конкурентоспроможності, підвищення рівня зайнятості та соціальної згуртованості. Таке розширення та визнання повинно сприяти інтернаціональній мобільності працівників і студентів, а також задоволенню потреб попиту та пропозиції на ринку праці. Доступ до участі в освітньому процесі протягом усього життя для всіх, у т. ч. для осіб з інвалідністю, а також застосування здобутих кваліфікацій слід заохочувати і поліпшувати на рівні держави [3].

У положеннях Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., схваленої указом Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013, проголошено продовження дотримання тенденції щодо спрямування системи освіти на безперервність навчання протягом усього життя. У цьому контексті декларується, що модернізація і розвиток освіти повинні набути випереджального безперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі. Підвищення якісного рівня освіти має бути спрямовано на забезпечення економічного зростання держави та розв'язання соціальних проблем суспільства, подальше навчання і розвиток особистості. Таким чином, ефективно

налагоджена освітня діяльність є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства [4].

Для осіб з інвалідністю можливість продовження навчання у будь-якій із форм має суттєвіше значення, ніж для громадян без стійких порушень функцій організму. Зумовлено це тим, що більшість населення отриманням другого диплома про вищу освіту чи проходженням тривалого професійного навчання переслідує мету у перспективі отримати кращу посаду, яка дасть можливість кар'єрного розвитку та збільшення прибутків. Для осіб з інвалідністю продовження навчання у дорослому віці значною мірою спрямоване на закріплення соціальної інтеграції та адаптації, започаткованої за інклюзивного навчання чи в умовах закладів освіти спеціального типу. Також підвищується ступінь самооцінки та мотиваційної самореалізації, покращується міжособистісна взаємодія, що у підсумку позитивно впливає на соціальний статус вказаної категорії осіб.

Післядипломна освіта є основною формою освіти дорослих, яка покликана в сучасних умовах вирішувати комплекс завдань, спрямованих на задоволення суспільних і приватних інтересів у постійному підвищенні професійного рівня відповідно до кон'юнктури ринку праці, посиленні соціального захисту та забезпеченні потреб у висококваліфікованих фахівцях. На думку Л.В. Пшеничної, цей етап освітнього процесу забезпечує спеціалізоване вдосконалення керівних і педагогічних кадрів, поглиблення, розширення і поновлення їх професійних знань, умінь, навичок. Він потребує створення і впровадження унікальних програм навчання; широкого спектру освітніх послуг; наявності творчого, кваліфікованого науково-педагогічного складу, значної матеріально-технічної бази і фінансового забезпечення [5].

На відміну від підвищення кваліфікації, першочерговим завданням для стажування є набуття практичного досвіду виконання завдань та обов'язків. Для окремої категорії осіб стажування проводиться до початку самостійної професійної діяльності, зокрема для державних службовців, адвокатів, оцінювачів, що врегульовано відповідними нормативно-правовими актами, серед яких: Положення про порядок стажування у державних органах, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 01 грудня 1994 р. № 804 [6], Положення про порядок стажування фізичних осіб з метою отримання кваліфікаційного свідоцтва оцінювача, затверджене наказом Фонду державного майна України від 30 жовтня 2001 р. № 1996, та ін.

Із приводу зазначеного слід підсумувати, що адміністративно-правове забезпечення післядипломної освіти реалізується із застосуванням сукупності відповідних юридичних засобів, притаманних насамперед для сфери вищої освіти. Реалізується це в отриманні ліцензії на провадження освітньої діяльності, зокрема щодо підвищення кваліфікації, з урахуванням вимог державних стандартів вищої освіти за певними спеціальностями. Основний акцент владного впливу зміщений у бік створення оптимальних умов подальшого професійного розвитку фахівця за рахунок надання можливості повної перекваліфікації або ж зосередження на вдосконаленні раніше набутих компетентностей та отримання практичного досвіду.

За таких умов особам з інвалідністю фактично не надається жодних преференцій або спеціальних умов щодо здобуття післядипломної освіти. На нашу думку, вказаний підхід законодавця є правильним, оскільки людина, яка взяла за мету набуття оптимального розвитку у своїй професії, має на загальних і рівних підставах постійно підтримувати на високому рівні здобуті раніше знання, уміння та професійні навички. Отже, економічні реалії вимагають забезпечення конкурентного середовища з акцентуванням на високих компетентностях працівників, незалежно від будь-яких стійких порушень функцій організму.

Кардинально інша державна позиція стосується забезпечення провадження освітнього процесу щодо осіб з інвалідністю в дорослому віці у формі професійного навчання, зокрема за рахунок проведення відповідних курсів перепідготовки або підвищення кваліфікації. У цьому разі головною метою публічної адміністрації є організація такого навчання для можливості подальшого працевлаштування вказаної категорії осіб.

В аналізованій сфері законодавство України має диференційований характер, що передбачає реалізацію професійного навчання за трьома спрямуваннями: загальний порядок

навчання – стосується всіх працівників, однак дозволяє особі з інвалідністю за результатами проходження такого навчання обіймати будь-які посади на рівні з іншими; спеціальний порядок навчання – створення спеціальних умов навчання виключно для осіб з інвалідністю, які переважно є безробітними, що надалі дозволить працевлаштуватися та здійснювати окремі види професійної діяльності; навчання в умовах професійної реабілітації – у разі медичних і реабілітаційних показань чи протипоказань навчання провадиться у закладах професійної реабілітації осіб з інвалідністю. Слід підкреслити, що для осіб з інвалідністю з нескладними порушеннями функцій організму, зокрема III групи інвалідності, можливо застосування перших двох напрямів навчання, третій варіант – лише за направленням спеціально уповноважених державних установ з урахуванням вимог індивідуальної програми реабілітації.

Публічна адміністрація зацікавлена у систематичному професійному навчанні працівників, а головне – осіб з інвалідністю, про що засвідчують Критерії оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на професійну підготовку працівників, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 11. Держава взяла на себе обов'язок фінансування професійної підготовки суб'єктами господарювання у розмірі до 50% витрат. Це значення збільшується на 10% у разі залучення до освітнього процесу осіб з інвалідністю [7].

Вважаємо такі законодавчі зміни доцільними та своєчасними, оскільки вони за допомогою фінансового стимулювання спонукають залучення працевлаштувачів до навчання більшої кількості такої категорії працівників. Раніше суб'єкти господарювання відмовлялися від професійної перепідготовки та підвищення кваліфікації осіб з інвалідністю, посилюючись на відсутність коштів, складність організації навчання, недоцільність освітніх заходів тощо. У відповідних нормативно-правових актах доцільно передбачити адміністративно-господарські санкції за відмову працевлаштувача у встановлені строки проводити професійну підготовку осіб з інвалідністю, якщо це передбачено кваліфікаційними вимогами конкретної посади.

Особливо прискіпливо держава та територіальні громади зосереджують адміністративно-правовий механізм забезпечення прав і свобод осіб з інвалідністю у сфері професійного навчання щодо категорії безробітних. Причинами цього є: а) прищвидшення працевлаштування з метою забезпечення хоча б мінімальним фінансовим пакетом, достатнім для життєдіяльності; б) розвиток здобуття нових компетентностей для подальшої самореалізації не лише у трудовій діяльності; в) зменшення навантаження на державний і місцевий бюджети щодо виплат державної допомоги по безробіттю, перерахунок субсидій, соціальних допомог тощо; г) залучення до соціального життя з метою активізації відповідних реабілітаційних та адаптаційних процесів.

Професійне навчання безробітних організовується на замовлення роботодавця або для самозайнятості, провадження підприємницької діяльності, поточної та перспективної потреби ринку праці. Здобуття освіти здійснюється у закладах професійно-технічної та вищої освіти, у т. ч. в закладах освіти Державної служби зайнятості, на юридичних особах незалежно від форми власності або безпосередньо у роботодавців – замовників кадрів за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття [8].

Базовим адміністративно-правовим засобом забезпечення здобуття професійної освіти для осіб з інвалідністю фінансового характеру є затверджений порядок використання суми адміністративно-господарських санкцій і пені за невиконання нормативу робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю. Розпорядником відповідних державних коштів виступає Фонд соціального захисту інвалідів і його відділення, які діють відповідно до ст. 20 Закону України «Про основи соціального захищеності осіб з інвалідністю в Україні» та постанови Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 70.

Складність системних порушень здоров'я окремих людей з інвалідністю, у т. ч. I, II групи інвалідності, а також показання та протипоказання відповідно до індивідуальних програм реабілітації зумовлюють неможливість здобуття освіти за вищевказаними напрямками у до-

рослому віці. Водночас публічна адміністрація у своїй нормотворчості та правозастосовній діяльності доводить прагнення залучення цієї категорії осіб до освітнього процесу у формі професійної реабілітації. Під нею розглядають систему заходів, спрямованих на підготовку особи до професійної діяльності, відновлення чи здобуття професійної працездатності шляхом адаптації, навчання, перекваліфікації з можливим подальшим працевлаштуванням і необхідним соціальним супроводженням [9]. З наведеного випливає, що для професійного навчання характерними є три складові частини: соціальна адаптація через здійснювані реабілітаційні послуги; здобуття вперше або розвиток раніше набутих компетентностей із конкретної професії; підготовка до подальшої самостійної трудової діяльності.

Професійне навчання здійснюється у центрах професійної реабілітації інвалідів, які можуть створюватися за соціально-економічної потреби розпорядженнями центральних органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування залежно від форми власності. Згідно з офіційною статистикою сьогодні в Україні діють 9 центрів професійної реабілітації інвалідів, 14 центрів комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю, 3 установи змішаного типу для осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень. Отже, в Україні сформувався тенденція до певної регіоналізації в окресленій сфері, що однозначно вигідно для держави з погляду фінансів. На наше переконання, доречне створення центрів професійної реабілітації у кожному обласному центрі, що дозволить територіально наблизити їх до значної кількості осіб з інвалідністю.

Нормативний базис діяльності цих установ становлять законодавчі акти у сфері освіти, працевлаштування, зайнятості та реабілітації осіб з інвалідністю, а також низка затверджених органами публічної адміністрації документів. Безпосередньо освітній процес провадиться відповідно до типових положень про центр професійної реабілітації інвалідів і про реабілітаційну установу змішаного типу (комплексної реабілітації) для осіб з інвалідністю внаслідок інтелектуальних порушень, затверджених наказами Мінсоцполітики України № 379 від 06 квітня 2015 р. та № 112 від 15 лютого 2016 р.

Висновки. З урахуванням проведеного дослідження щодо сутності й особливостей застосування адміністративно-правових засобів забезпечення безперервного навчання осіб з інвалідністю слід зробити такі висновки. По-перше, безперервне навчання осіб з інвалідністю є запорукою повноцінної реалізації конституційного права людини і громадянина на освіту. Процеси становлення та розвитку особистості, її світоглядні, моральні та культурні установки неперервно поєднані з освітнім процесом протягом усього життя. Первинні компетентності, набуті у закладах дошкільної та загальної середньої освіти незалежно від їх типів, поступово трансформуються у вищий рівень за професійно-технічної та вищої освіти.

По-друге, публічна адміністрація виступає гарантом дієвості національних правових механізмів забезпечення здобуття людьми із системними порушеннями функцій організму освіти в системі установ навчально-реабілітаційного спрямування. За цих умов реалізується можливість освітнього процесу у поєднанні з корекційно-розвивальними, відновлювальними, соціально-реабілітаційними заходами, передбаченими індивідуальними програмами реабілітації. Особи з інвалідністю можуть перекваліфікуватися, підвищувати свою кваліфікацію шляхом професійного навчання. Застосування адміністративно-правових засобів забезпечення безперервного навчання осіб з інвалідністю включає такі ланки: 1) адміністративно-правові засоби забезпечення права на освіту в інклюзивних закладах освіти; 2) адміністративно-правові засоби забезпечення права на освіту у закладах освіти спеціального типу; 3) адміністративно-правові засоби забезпечення освіти дорослих.

Список використаних джерел:

1. Бабич М.С. Безперервна освіта (освіта впродовж життя) – умова підвищення національної конкурентоспроможності. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2015. № 5 (1). С. 50–53.
2. A Memorandum on Lifelong Learning: Commission staff working paper. SEC(2000) 1832. Brussels: Commission of the European Communities, 2000. 36 p.

3. Про встановлення Європейської кваліфікаційної структури для можливості отримати освіту протягом усього життя: рекомендація Європейського Парламенту і Ради від 23 квітня 2008 р. № 2008/С 111/01. Офіційний вісник Європейського Союзу. 2008. С. 111.
4. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. Офіційний вісник Президента України. 2015. № 20. Ст. 1203.
5. Пшенична Л.В. Післядипломна освіта – сучасні тенденції прогресу. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2016. № 3. С. 439–448.
6. Про затвердження Положення про порядок стажування у державних органах: постанова Кабінету Міністрів України від 01 грудня 1994 р. № 804. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/804-94-п/card6#Public>.
7. Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на професійну підготовку працівників: постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 р. № 11. Урядовий кур'єр. 2018. № 11.
8. Про затвердження Порядку професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації зареєстрованих безробітних: наказ Мінсоцполітики України, МОН України від 31 травня 2013 р. № 318/655. Офіційний вісник України. 2013. № 51. Ст. 1859.
9. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06 жовтня 2005 р. № 2961-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 2–3. Ст. 36.

МАРТИНОВСЬКИЙ В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.922

ЗМІСТ І ПРАВОВА ПРИРОДА ДОЗВІЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу та визначенню суті ліцензійного провадження як адміністративної процедури. У роботі проаналізована правова природа і співвідношення таких понять, як: дозвільна політика, дозвільна система, дозвільне провадження. Розглянуто теоретичні підходи до визначення адміністративних процедур, а також проаналізовані елементи, особливості ліцензійного провадження, які свідчать, що таке провадження є адміністративною процедурою. Наведено результати дослідження, що стосуються правового регулювання діяльності органів, які здійснюють дозвільну діяльність. Проаналізовано проблеми, що виникають під час здійснення зазначеної діяльності.

Ключові слова: дозвільне провадження, ліцензування, види адміністративних проваджень, орган дозвільної системи, дозвільна система, правове регулювання, система управління.

Стаття посвящена анализу и определению сути лицензионного производства как административной процедуры. В работе проанализирована правовая природа и соотношение таких понятий, как: разрешительная политика, разрешительная система, разрешительное производство. Рассмотрены теоретические подходы

к определению административных процедур, а также проанализированы элементы, особенности лицензионного производства, которые свидетельствуют, что данное производство является административной процедурой. Приведены результаты исследования, касающиеся правового регулирования деятельности органов, которые осуществляют разрешительную деятельность. Проанализированы проблемы, возникающие при осуществлении указанной деятельности.

Ключевые слова: разрешительная процедура, лицензирование, виды административных производств, орган разрешительной системы, разрешительная система, правовое регулирование, система управления.

The article is devoted to the analysis and definition of the essence of permitting process as an administrative procedure. The article analyzes the legal nature and correlation of such concepts as: licensing policy, permitting system, permitting process. Theoretical approaches to the definition of administrative procedures are considered, as well as elements and features of licensed production are analyzed, which is in turn that is an administrative procedure. The results of a research on the legal regulation of the practice of bodies that carry out licensing activities are presented. The problems encountered in the implementation are analyzed.

Key words: permitting process, licensing, types of administrative productions, authorization system, permitting system, legal regulation, management system.

Вступ. Чинне законодавство України визначає зміст державного управління відповідно до сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин. Для належного захисту прав і свобод людини слід формувати ефективне державне управління, в т. ч. і функціонування дозвільної системи.

Проблематика належного функціонування дозвільної системи є досить нагальною і практично ніколи не залишалася поза увагою правознавців. Багатьом її питанням присвячені праці таких учених, як О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, Д.М. Бахрах, І.П. Голосніченко, А.Т. Комзюк, М.М. Тищенко, Ю.М. Старілов та ін. Що стосується дозвільного провадження, то, на нашу думку, такій категорії треба приділити належну увагу.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити дозвільне провадження в системі державного управління, визначити його зміст і правову природу.

Для досягнення мети дослідження, на нашу думку, потрібно чітко визначити такі поняття, як «дозвіл» і «дозвільна система», співвідношення цих понять із поняттям «дозвільне провадження», сформулювати предмет і завдання останнього.

Результати дослідження. Почнемо з того, що найбільш загальним, універсальним поняттям, яке стосується предмета цього дослідження, є поняття «дозвільна політика». На нашу думку, це поняття є родовим, генералізуючим щодо інших, підпорядкованих йому. Дозвільна політика містить у собі певну правову філософію й ідеологію, згідно з якою приймаються певні норми, впроваджуються процедури, які стосуються дозвільної системи. Площина, у якій перебуває дозвільна політика, включає в себе дозвільне провадження, а також цілу низку інших відносин і засобів регулювання, які виходять за межі цього провадження, але є близькими за метою та соціальним спрямуванням. До таких методів належать, наприклад, державне управління або державна монополія або, скажімо, державна цінова політика. У цьому відношенні, на нашу думку, є цілком слушним, що поняття «дозвіл» широко використовується в адміністративному праві. Адже надання дозволів і ліцензій, відповідна регламентація тих чи інших видів діяльності, а також заборона певних видів діяльності – в цьому знаходить своє втілення призначення управлінсько-регулятивної діяльності. Саме так держава реалізує свої функції.

На нашу думку, складовою частиною дозвільної політики є регуляторна політика. Мета її полягає у запровадженні ефективного державного регулювання у сфері підприємництва,

тобто оптимального регулювання державою підприємницької діяльності, усунення правових, економічних та адміністративних перешкод у реалізації права на підприємницьку діяльність. Дозвільна політика має ширший за регуляторну об'єкт управлінського впливу, а саме – суб'єкти підприємницької діяльності, а також ті учасники правовідносин, які реалізують свої права в іншій сфері суспільних відносин. Наприклад, державна реєстрація благодійних організацій [6], організація діяльності аварійно-рятувальних служб [4], реєстрація переміни прізвища, імені, по-батькові [9] та ін. Отже, на нашу думку, слід розглядати питання саме дозвільної політики, яке є ширшим за регуляторну.

Ключовим є поняття «дозвіл». Воно має певні усталені, але безспірні в правовій науці тлумачення. Дозволом звичайно вважають офіційне санкціонування уповноваженими виконавчими органами (посадовими особами) певних дій фізичних і юридичних осіб, яке здійснюється з метою забезпечення громадської безпеки, законності, охорони правопорядку, життя і безпеки громадян. Саме в цьому розумінні вживається зазначене поняття в законодавчій і виконавчій практиці України. Наприклад, надання дозволу на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, дозвіл на перевезення радіоактивних матеріалів територією України, дозвіл на право здійснення любительського і спортивного рибальства, дозвіл на спеціальне використання водних живих ресурсів та ін.

Спільним елементом (якщо під елементом розуміти основоположну складову частину) перерахованих (і переважної більшості усіх інших) дозволів є визначення того, хто, кому, де (наприклад, на визначених ділянках, на певній території тощо), на яких умовах (відповідно до затверджених лімітів і квот) і протягом якого строку надає можливість здійснювати ту чи іншу діяльність на законних підставах. Відповідно, відсутність такого дозволу виводить зазначену діяльність за межі правового поля і тягне адміністративну або кримінальну відповідальність. Адміністративно-правові відносини у дозвільній сфері виникають зазвичай за ініціативи заявника – фізичної або юридичної особи, які порушують клопотання про надання їм додаткових або ж спеціальних прав (на які, власне, і поширюється дозвіл).

На нашу думку, заявник у будь-якому разі є реальним «правовласником» (носієм прав), але тільки через певні визначені законом процедури ці права можуть бути реалізовані відповідно до вимог закону (наприклад, реєстрація актів громадянського стану [9], порядок здійснення помилування [5]). Це стосується, до речі, переважної більшості прав, якими володіють люди взагалі. Так, наприклад, свої виборчі права громадянин може реалізувати через реєстрацію як виборця або як кандидата тощо.

Таким чином, є певні підстави вважати, що традиційне протиставлення природного і позитивного права заслуговує на критичний перегляд. Можна стверджувати, що позитивне право (зокрема норми, якими визначаються процедури дозвільного провадження) є інституціоналізованою формою, через яку людина реалізує практично наявні і невідчужувані права.

Щодо перегляду традиційного поділу права на позитивне, можна погодитися з тим, що природне і позитивне право утворюють органічну єдність, а головні принципи цієї єдності можуть бути розглянуті, з одного боку, як морально-етичні (тобто такі, що здебільшого належать до системи природного права в традиційному розумінні), а з іншого – як організаційні (тобто принципи, на яких будуються організаційно-правові основи права, те, що дозволяє йому виконувати роль особливого регулятора суспільних відносин). Саме виходячи з цих міркувань, на нашу думку, і потрібно говорити про мету і завдання дозвільного провадження, його головні функції.

Дозвільна система не «дозволяє» мати те чи інше право, а створює відповідний процесуальний формат для належної (адекватної, відповідної вимогам закону) його реалізації. Це стосується і багатьох інших прав людини і громадянина. Вони є цілком реальними і невідчужуваними, але для відповідної їх реалізації слід ініціювати або здійснити передбачені законом процедури, пройти через усі передбачені законом стадії процесу. Правозастосування є процесуальним за своєю природою, важко уявити собі якісь складні правові відносини (а права людини є їх уособленням), які можна було б реалізувати без процесуального оформлення.

Незважаючи на те, що словосполучення «дозвільна система» широко використовується у правовій літературі, єдиного розуміння його також не існує, хоча можна вважати, що певний спільний смисл у це поняття вкладається. Однак у ряді випадків існування такого терміна взагалі ігнорується. Зокрема, довідники юридичної термінології визначення поняття «дозвільне провадження» взагалі не містять [1], хоча їх, зрозуміло, аж ніяк не може бути віднесено до другорядних або таких, якими можна нехтувати.

Певним чином дозвільну систему у сфері підприємницької діяльності визначено в Указі Президента України «Про запровадження дозвільної системи у сфері підприємницької діяльності» [7] – як встановлені нормативно-правовими актами України правила та порядок одержання суб'єктами підприємницької діяльності дозволів (спеціальних дозволів, ліцензій, сертифікатів тощо) на здійснення окремих видів підприємницької діяльності. Водночас у чинних нормативних актах присутні певні суперечності у визначенні. Так, це визначення містить положення щодо єдиного документа дозвільного характеру – ліцензії, хоча до цих документів ним також віднесені і спеціальні дозволи, і ліцензії, і сертифікати; перелік документів не є вичерпним.

Дозвільну систему можна характеризувати, з одного боку, як різновид спеціальної адміністративної діяльності (яку здійснюють, зокрема, органи внутрішніх справ). З іншого боку, у більш широкому розумінні дозвільна система є типологічно близькою до ліцензування (такої думки дотримуються Д.М. Бахрах, С.В. Ківалов, І.Г. Кириченко, Д.В. Осінцев, С.Д. Подлінев та ін.). Як зазначається в літературі, про дозвільну систему в двох аспектах можна говорити і виходячи зі змісту Положення про дозвільну систему, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 1992 р. [8]. Широке розуміння дозвільної системи передбачає особливий порядок вчинення різними суб'єктами будь-яких дій, на які потрібно одержати спеціальний дозвіл. Дозвільна система у вузькому розумінні поширюється лише на об'єкти, перераховані у вищевказаному нормативному акті.

Пункт 1 зазначеного Положення визначає дозвільну систему як особливий порядок виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, обліку і використання спеціально визначених предметів, матеріалів і речей, а також відкриття і функціонування окремих підприємств, майстерень і лабораторій із метою забезпечення інтересів держави і безпеки громадян. У Положенні наведено також перелік об'єктів, на які поширюється дозвільна система. До них віднесено такі предмети, матеріали, об'єкти, безконтрольне володіння і використання яких може завдати шкоди громадському порядку, особистій безпеці громадян, може бути використано зі злочинною або іншою протиправною метою.

Зрозуміло, що вищий орган виконавчої влади країни – Кабінет Міністрів України – керувався конкретними прагматичними міркуваннями і зовсім не ставив за мету дати теоретично обгрунтоване визначення дозвільної системи, тому встановлені ним її межі (інтереси держави і безпека громадян) є не зовсім чіткими. Поняття «інтереси держави» і «безпека громадян» дуже широкі за своїм обсягом, їх взагалі важко визначити, а тому невизначеними виявляються і межі дозвільної системи. Скажімо, не може викликати заперечень віднесення до дозвільної (ліцензійної) системи діяльності, пов'язаної з ядерною енергетикою. Основні принципи ліцензування у сфері використання ядерної енергії і радіаційної безпеки можуть бути поширені на розуміння сутності і завдань дозвільного провадження в цілому. На думку Г.І. Балюка, основними принципами дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії повинні бути: пріоритетність забезпечення екологічної, ядерної, радіаційної безпеки порівняно з економічними інтересами; незалежність оцінки заяви та прийняття рішень від об'єкта дозвільної діяльності; обгрунтованість встановлених критеріїв, компетентність та об'єктивність осіб, установ та організацій, які здійснюють дозвільну діяльність; відповідальність за достовірність і повноту відповідного аналізу; обгрунтованість оцінки та прийняття рішення [2].

На нашу думку, така невизначеність (точніше кажучи, відсутність однозначної визначеності) є важливою для розуміння сутності і специфіки дозвільної системи у демократичному суспільстві, зокрема у період суспільних трансформацій. Для того, щоб більш рельєфно показати цю специфіку, розглянемо традиційне розуміння дозволу як різновиду адміністративно-правових відносин.

Ортодоксальне тлумачення таких відносин розуміє під ними форму соціальних відносин, у яких завжди бере участь орган, наділений державно-владними повноваженнями. Незважаючи на те, що такі відносини виникають за ініціативи заявника, який бере на себе виконання додаткових (але таких, які він бажає за власною волею, на основі власного вибору виконувати) обов'язків у сфері державного управління, сутність владних відносин не змінюється, – тобто за такого підходу ми маємо звичну потворну асиметрію відносин, ієрархічну субординацію, в якій громадянин з самого початку виконує «пасивно-страждальну», нерівноправну роль, хоча і є ініціатором, принаймні – співініціатором зазначених відносин. У такому контексті дозвільна система має авторитарно-директивний характер і є одним із механізмів одержавлення суспільства, гіперетатистського втручання в усі сфери життя за принципом «заборонено усе, що не дозволено».

На терені розбудови новітньої української державності пріоритети адміністративно-правового регулювання мусять зазнати істотних трансформацій, зокрема з огляду на фундаментальні права громадян України, проголошені і зафіксовані в Конституції нашої держави. Немає сумнівів, що метою існування дозвільної системи в Україні є створення гарантій реалізації громадянами своїх конституційних прав (недоторканності особистості, її гідності, майна тощо), забезпечення громадської безпеки і порядку. Ця мета окреслює контури сфери дозвільної системи, тобто усі інші завдання дозвільної системи мають бути підпорядковані зазначеній меті, бути її продовженням і розвитком. Ніякі інші міркування (крім передбачених законом обмежень в умовах надзвичайного стану, воєнних дій тощо) не повинні виступати обґрунтуванням невідповідного розширення компетенції органів, що здійснюють дозвільну систему, оскільки це неодмінно призведе до антиконституційного обмеження прав і свобод громадян, а також стане на заваді демократичного розвитку суспільства.

С.Д. Подлінев запропонував розуміння дозвільної системи як досить жорсткої, ускладненої форми ліцензування, яка реалізується завдяки особливому адміністративно-правовому провадженню – дозвільному провадженню. На його думку, дозвільна система становить спеціальний вид ліцензування, котрий породжує адміністративно-правові відносини між заявником та уповноваженим органом виконавчої влади, в якому заявник добровільно покладає на себе певні обов'язки у сфері державного управління, невиконання яких тягне адміністративну чи кримінальну відповідальність, – натомість отримуючи право на заняття певними видами підприємницької діяльності чи право на придбання, зберігання, користування, продаж предметів, матеріалів, речовин, безконтрольний обіг яких може зашкодити громадській безпеці, громадському порядку і майну [3].

Можна погодитися, що категоричність вимог є обов'язковою вимогою дозвільної системи – здобувач дозволу повинен знати правило. Дії органів дозвільної системи будуть здебільшого передбачуваними. Категоричність ми тлумачимо не в тому розумінні, що колись заборонене ніколи не буде дозволенним. Прагматична гнучкість і відкритість змінам також мусять бути властиві дозвільній системі, щоб відповідно реагувати на плин часу, соціальні зміни, вимоги розвитку. Щодо «ускладненості» дозвільної системи, на яку вказав С.Д. Подлінев, то, на нашу думку, демократичні принципи організації функціонування адміністративних органів вимагають прозорості, простоти і швидкості процесу адміністрування. Через це «ускладненість» аж ніяк не повинна бути штучним ускладненням, уособленням бюрократичного деформування норми.

Закріплені в Конституції України права, свободи й обов'язки складають основу правового статусу громадянина, що повинен бути єдиним для усіх на території нашої держави. Звідси – логічні і принципові висновки: по-перше, законодавче забезпечення прав громадян має бути визначене як головне завдання всіх органів виконавчої влади (в т. ч. і тих, що здійснюють дозвільно-ліцензійну систему), по-друге, демократизм адміністративної політики передбачає рівність сторін в управлінських відносинах, відкритість виконавчої влади і відповідальність її органів.

Останнє міркування має визначальне значення для пошуку нових підходів до розуміння дозвільної системи. Недостатньо сказати, що потрібно змінити самі тільки підходи. Розкриваючи сутність цього явища, К.С. Бельський, зокрема, зазначив, що принципи адміні-

стративного права – це виражені в нормах адміністративного права нормативно-керівні положення, які визначають зміст цієї галузі права, надають їй цілісності і єдності. Інакше кажучи, під принципами розуміються ідеї, основні положення, якими керується як законодавець, що конструює норми адміністративного права, так і виконавець цих норм: правозастосовчі органи, посадові особи, громадяни. Принципи адміністративного права – це дух галузі, що має джерелом народну правосвідомість і охоплює всі норми адміністративного права. На нашу думку, подальша розбудова дозвільно-ліцензійної системи має визначатися саме на основі нових підходів до розуміння засад і цілей цієї системи.

Зважаючи на викладене, дозвільне провадження – це особливий вид адміністративного процесу, сукупність послідовних дій, врегульованих адміністративно-процесуальними нормами, які забезпечують певний порядок реалізації дозвільної політики, відповідної конституційним положенням щодо напрямків державного будівництва. Дозвільне провадження – це також сукупність взаємопов'язаних стадій, кожна з яких вирішує конкретні завдання. Усі стадії спрямовані на виконання єдиної мети провадження. Від того, яка ця мета, залежить і сутнісна спрямованість дозвільної системи як такої.

Висновки. На підставі аналізу положень правової доктрини, тенденцій державного будівництва, нормативних актів, що регулюють відносини в галузі дозвільної системи, можна дійти висновку, що метою впровадження й існування дозвільної системи в Україні є реалізація конституційних прав і свобод громадян, організація забезпечення громадської безпеки, громадського порядку і безпеки майна. Звернення громадян до органів, які здійснюють дозвільно-ліцензійне провадження, уособлюють різновид соціального контракту, що передбачає взаємну відповідальність і взаємну довіру. З одного боку, громадянин усвідомлює необхідність опосередкування своєї діяльності втручанням адміністративних органів держави, з іншого – він так само вірить і виходить із того, що держава виходитиме зі взаємно прийнятних і вигідних обом сторонам умов «дозвільного контракту».

Держава реалізує через дозвільно-ліцензійну систему своє призначення як сили, що затверджує і гарантує в суспільстві порядок, справедливість і можливість користуватися свободами і правами. Таким чином, у процесі адміністративно-правових відносин, які складають дозвільну систему, сторони не тільки повинні формально сприйматися як рівні, – в процесі і внаслідок таких відносин сторони насправді повинні врівноважуватися і ставати рівними.

Список використаних джерел:

1. Головченко В.В., Ковальський В.С. Юридична термінологія: довідник. К.: Юрінком Інтер, 1998. 224 с.
2. Балюк Г.І. Правові аспекти ліцензування в сфері використання ядерної енергії та забезпечення радіологічної безпеки. Держава і право: збірник наукових праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Спілка юристів України; Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. Вип. 6. С. 263.
3. Подлінів С.Д. Діяльність міліції по здійсненню дозвільної системи в умовах формування ринкових відносин в Україні: автореф. .. дис. канд. юрид. наук. Одеса, 1996. 20 с.
4. Про аварійно-рятувальні служби: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 4. Ст. 25.
5. Про положення про порядок здійснення помилування: Указ Президента України. Офіційний вісник Президента України. 2015. № 11. Ст. 749.
6. Про благодійність та благодійні організації: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 46. Ст. 292.
7. Про запровадження дозвільної системи у сфері підприємницької діяльності: Указ Президента України. Офіційний вісник України. 1999. № 20. Ст. 878.
8. Про затвердження Положення про дозвільну систему: Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-92-п>.
9. Сімейний кодекс України: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22. Ст. 135.

СПАСЕНКО В. О.,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого),
науковий співробітник
(Науково-дослідний інститут державного
будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук)

УДК 342.95(477)

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

У статті проаналізовано дефініцію поняття «корупційні ризики», визначено корупційні ризики у сфері надання адміністративних послуг. Установлено, що одним із найбільш поширених корупційних ризиків у сфері надання адміністративних послуг є можливість особистого спілкування споживача адміністративної послуги з посадовою особою органу публічного адміністрування, яка надає адміністративну послугу. Запропоновано шляхи подолання корупційних ризиків у цій сфері.

Ключові слова: корупція, корупційні ризики, адміністративні послуги, органи публічного адміністрування, державні службовці.

В статье проанализирована дефиниция понятия «коррупционные риски», определены коррупционные риски в сфере предоставления административных услуг. Установлено, что одним из самых распространенных коррупционных рисков в сфере предоставления административных услуг является возможность личного общения потребителя государственной услуги с должностным лицом органа публичного администрирования, который предоставляет административную услугу. Предложены пути преодоления коррупционных рисков в этой сфере.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные риски, административные услуги, органы публичного администрирования, государственные служащие.

The article analyzes the definition of the concept of “corruption risks”, identifies the corruption risks in the area of providing administrative services. It is established that one of the most widespread corruption risks in the area of providing administrative services is the possibility of personal communication between the consumer of administrative services and the official of the administrative body that provides the administrative service. The ways of overcoming corruption risks in this area are offered.

Key words: corruption, corruption risks, administrative services, public administration bodies, government officials.

Вступ. У сучасних умовах реформування в Україні органів публічного адміністрування значна увага приділяється запобіганню корупційним проявам у системі державного управління й виявленню та усуненню корупційних ризиків. Корупція – одне з найнебезпечніших для суспільства й держави явищ. Вона підриває авторитет державного апарату, дискредитує його діяльність, руйнує основні принципи, на які спирається будь-яка демократична держава, принципи рівності громадян перед законом, справедливості, неупереджено-

сті правосуддя, захищеності людини правоохоронними структурами від різного роду протиправних посягань і свавілля чиновників тощо [1, с. 5].

Варто звернути увагу на те, що до корупціогенних сфер діяльності органів влади Національним агентством з питань запобігання корупції зараховано, зокрема, функції з проведення публічних закупівель, надання адміністративних послуг, управління персоналом, управління фінансовими та матеріальними ресурсами, юридичного забезпечення, організації роботи щодо запобігання й виявлення корупції [2]. Згідно з даними рейтингу держав-корупціонерів TRACE Matrix, який наприкінці минулого року презентували американська некомерційна ділова асоціація TRACE International та аналітичний центр Rand Corporation, Україна посіла 132 місце серед 197 країн за рівнем корупційних ризиків [3]. Тому дослідження окресленої проблематики видається досить актуальним у сучасних реаліях.

Окремі аспекти проблематики у сфері надання адміністративних послуг висвітлюють у роботах такі вчені, як В.М. Гаращук, В.В. Зуй, Є.В. Курінний, Г.М. Писаренко, О.М. Соловйова, О.К. Туркова та ін. При цьому в сучасних умовах постає потреба подальшого дослідження питань надання адміністративних послуг.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблемних аспектів, пов'язаних із подоланням корупційних ризиків у сфері надання адміністративних послуг.

Результати дослідження. На законодавчому рівні під корупційним ризиком розуміють імовірність того, що відбудеться подія корупційного правопорушення чи правопорушення, пов'язаного з корупцією, яка негативно вплине на досягнення органом влади визначених цілей і завдань [4].

У науково-практичній літературі надається досить багато дефініцій поняття «корупційні ризики». Так, І.М. Погрібний та М.М. Новіков визначають корупційний ризик як фактор, що поєднує умови й обставини, активізує корупційну ситуацію до корупційно-психологічного стану, спрямованого на корупційну угоду потенційних суб'єктів корупційного правопорушення [5, с. 150]. У свою чергу, І.І. Яцків зазначає, що корупційний ризик – це ймовірність учинення корупційних діянь і їх наслідки за конкретний проміжок часу [6, с. 13].

Найбільш доречною видається позиція науковців, які під корупційними ризиками розуміють правові, організаційні й інші фактори та причини, які породжують, заохочують (стимулюють) корупцію у сферах надання адміністративних послуг і контрольно-наглядової діяльності держави. При цьому значну увагу варто приділяти внутрішньоінституційним корупційним ризикам, тобто факторам, що негативно впливають на поведінку публічного службовця, перетворюючи її в «корупційну», й усунення яких належить до компетенції адміністративного органу, в якому працює (або який очолює) такий службовець. Загальносистемні (або «зовнішні») корупційні ризики, тобто ризики, пов'язані із загальними недоліками публічної адміністрації, аналізуються лише в частині, що має особливий вплив на рівень корупції у сферах адміністративних послуг і контрольно-наглядової діяльності держави [7].

Варто враховувати, що політика Європейського Союзу у сфері надання адміністративних послуг базується на принципах партнерства між органами державної влади та громадянами в контролі за якісними послугами; збереження конкурентного середовища в наданні послуг; забезпечення загального доступу на єдиних засадах; забезпечення високого рівня якості й безпеки; дотримання прав споживачів у контексті прав людини; моніторингу та оцінювання продуктивності й ефективності; визнання та поваги до різноманітності послуг; прозорості надання послуг; гарантії правової визначеності [8].

На законодавчому рівні проблематика якості надання адміністративних послуг детально розкрита в Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг від 15 лютого 2006 р., у якій передбачено, що розвиток системи надання адміністративних послуг повинен здійснюватися з урахуванням таких основних принципів: доступність послуг для всіх фізичних і юридичних осіб; дотримання стандартів надання послуг; відповідність розміру плати за послуги економічно обґрунтованим витратам, пов'язаним із їх наданням; відкритість [9].

Одним із найбільш поширених корупційних ризиків у сфері надання адміністративних послуг є можливість особистого спілкування споживача адміністративної послуги з

посадовою особою адміністративного органу, яка надає адміністративну послугу (вирішує справу по суті або готує проект рішення) [7].

Для вирішення цієї проблеми можна запропонувати введення альтернативного способу звернення за отриманням адміністративної послуги. В умовах активного впровадження електронного врядування видається за доцільне використовувати електронний спосіб звернення.

Також подоланню такого корупційного ризику сприятиме якнайширше використання інформаційних технологій і, зокрема, Інтернету. По-перше, загальнодоступність і відкритість інформації про адміністративну послугу позбавляє багатьох потенційних споживачів адміністративних послуг потреби звертатися за особистою консультацією до посадової особи органу публічної адміністрації. Завдяки створенню веб-сайтів споживач зможе через мережу Інтернет заходити на електронну сторінку цього органу, де може знайти інформацію щодо процедури надання адміністративної послуги, необхідних документів тощо. У разі ж особистого відвідування адміністративного органу особа безпосередньо контактує зі службовцем, який володіє необхідною інформацією. І на практиці таке консультування теж іноді призводить до корупційних діянь. По-друге, використання Інтернету й електронної пошти може (має) здійснюватися й для власне звернення за адміністративною послугою (а в перспективі й для отримання багатьох адміністративних послуг) [7].

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто констатувати, що своєчасний аналіз корупційних ризиків і вжиття запобіжних антикорупційних заходів дають можливість виключити порушення державними службовцями законодавства України, що позитивно впливає на покращення роботи органів публічного адміністрування.

Список використаних джерел:

1. Гарашук В.М., Мухатаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні: монографія. Харків: Право, 2010. 144 с.
2. НАЗК визначено типові корупційні ризики у діяльності органів влади, а також приклади заходів щодо їх усунення або мінімізації. URL: <https://nazk.gov.ua/news/nazk-vuznacheno-typovi-korupciyni-ryzyky-u-diyalnosti-organiv-vlady-takozh-pryklady-zahodiv>.
3. Корупційні ризики у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/8207>.
4. Про затвердження Методології оцінювання корупційних ризиків у діяльності органів влади: Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 02.12.2016 № 126. Офіц. вісник України. 2017. № 4. Ст. 168.
5. Погрібний І.М., Новіков М.М. Щодо ознак корупційних ризиків у законопроектній діяльності. Право і суспільство. 2014. № 6-2. Ч. 3. С. 146–154.
6. Яцків І.І. Адміністративно-правові засади протидії корупції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2011. 16 с.
7. Аналітичний звіт щодо корупційних ризиків у сферах надання адміністративних послуг та контрольно-наглядової діяльності в Україні. URL: https://minjust.gov.ua/mstr_21894.
8. Single market for services (White Paper on Services of General Interest, “Services Directive). URL: http://europa.eu/legislation_summaries/internal_market/single_market_services/index_en.htm.
9. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 90-р. Офіц. вісн. України. 2006. № 7. Ст. 376.

ЧОРНА В. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 35.078.1

СПЕЦИФІКА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБМЕЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

У науковій статті на основі використання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання розкрито специфіку методологічного дослідження обмежень в адміністративному праві. Визначено поняття методології дослідження обмежень в адміністративному праві.

Ключові слова: метод, методологія, обмеження, адміністративне право, гносеологія, онтологія.

В научной статье на основе использования философских, общенаучных и специальных методов научного познания раскрыта специфика методологического исследования ограничений в административном праве. Определено понятие методологии исследования ограничений в административном праве.

Ключевые слова: метод, методология, ограничения, административное право, гносеология, онтология.

In this scientific article, based on the use of philosophical, general scientific and special methods of scientific knowledge, the specifics of the methodological study of restrictions in administrative law are revealed. The concept of the methodology of the study of restrictions in administrative law is defined.

Key words: method, methodology, limitation, administrative law, gnoseology, ontology.

Вступ. Першовизначальним поняттям, до якого звертаються науковці під час визначення сутності, змісту й правової природи будь-якого поняття чи явища, є визначення методології наукового дослідження. Проблема визначення методології дослідження є важливою і складною, адже від того, наскільки логічно, повно та об'єктивно правильно будуть підібрані методи наукового дослідження, залежить і якість результату, його наукова цінність. На означену проблему звертають увагу науковці та представники різних наукових шкіл незалежно від своєї концептуальної позиції. Методологію в загальному вигляді потрібно розглядати з позиції ідеологічної, онтологічної та гносеологічної концепцій пізнавального процесу.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття особливостей методології дослідження обмежень в адміністративному праві.

Результати дослідження. Дослідження категорії методології є складним, оскільки різні наукові праці містять неоднакові дефініції цього поняття й під час вивчення більшою мірою приділяють увагу не теоретичним засадам методології, а методам, які використовуються під час певного тематичного наукового дослідження, що, відповідно, схиляє визначення цього поняття в певний напрям залежно від предмета дослідження. Наприклад, Р.А. Атаханов, В.І. Загвязінський і П.Я. Попковська не розмежовують такі поняття, як «методологія» та «методи дослідження», а ототожнюють і синонімізують їх [1, с. 41; 3, с. 59]. На нашу

думку, поняття «методологія» та «метод» є поняттями одного змісту, однак методологія є загальним, а метод є частиною, відповідно, ці поняття можна співвідносити як ціле й частину.

У загальному вигляді вітчизняна юридична наука розглядає методологію як учення про науковий метод пізнання або як систему наукових принципів, на яких ґрунтується дослідження та здійснюється вибір комплексу пізнавальних засобів, методів, прийомів.

В.І. Загвязінський пропонує розглядати методологію як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження. У науковому пізнанні істинними повинні бути не лише отримані науково обґрунтовані результати – нові знання, а й шлях до цих знань – методологія (механізм отримання нових даних). Уважаємо, що, як і будь-який механізм, механізм-методології складається з елементів, які дають можливість йому реалізовуватися, в цьому випадку маємо на увазі саме методи як складові елементи механізму методології.

І.В. Табарін узагальнено визначає методологію як систему прийомів, способів і засобів, що становлять методи пізнання, об'єднані в певну систему, та використовуються нерозривно в процесі конкретних наукових досліджень для отримання нових знань [2, с. 565].

Р.М. Лукич досить вузько тлумачить поняття методології та пропонує розуміти методологію як учення про методи правотворчості й правозастосування [3, с. 24].

В.Н. Протасов подвійно трактує поняття «методологія»: по-перше, як учення про метод; по-друге, як систему методів, підходів, способів, що використовуються в тій чи іншій науці, теорії для досліджень [4, с. 29]. Така правова позиція науковця дає змогу дослідити це поняття в напрямі від загального до конкретного.

К.Д. Петраєв вважає методологію системою сутнісних аспектів світогляду й теорії (або низки теорій), якими визначені дослідницькі принципи науки [5, с. 8].

Теоретик права П.М. Рабінович відзначає, що методологія юридичної науки – це система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання під час вивчення державно-правових явищ [6, с. 618].

Дослідження методології із системних позицій дали змогу Е.Г. Юдіну зробити висновок про чотири рівні методологічного знання: а) філософський, б) загальнонауковий; в) конкретно науковий; г) методика й техніка дослідження [7, с. 40-44].

Узагальнення змісту наведених понять, на нашу думку, дає можливість дійти висновку: 1) методологія й метод співвідносяться між собою як ціле й частина цього цілого, як загальне й окреме, як система та її компонент; 2) методологічне знання існує у вигляді сукупності філософських, загальнонаукових, спеціальних методах наукового пізнання; 3) методологія нерозривно пов'язана з вибором техніки опанування нових знань про предмет чи явище; 4) методологія наукового пізнання обмежень в адміністративному праві є частиною в сукупності методологій галузевих наук і відбиває основні риси цієї системи та її інструментарій.

Підсумовуючи вищевикладене, у межах розгляду конкретної проблематики вважаємо за необхідне запропонувати авторську дефініцію поняття **«методологія дослідження обмежень в адміністративному праві»**, що варто розуміти як *фундаментальне поєднання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, засобів, форм, технік здійснення організації наукового пізнання обмежень в адміністративному праві*.

Головними ситемоутворювальними елементами методології як загальнотеоретичної категорії слугують саме певні загальнонаукові та спеціальні методи, котрі також є різноманітними, як і потенційні напрями наукових досліджень, що можна класифікувати за різними критеріями.

Отже, структурним компонентом поняття методології є метод. «Метод», як, відповідно, і поняття «методологія», грецького походження й перекладається як спосіб, шлях дослідження. Це знаряддя суб'єкта, яке використовується ним з метою пізнання об'єкта. У науці, у науковій діяльності – це знання, за допомогою якого добувається нове знання. Тобто один і той же фрагмент знання може розглядатися: а) як теорія, як розроблювальне знання; б) як метод – знання, за допомогою якого розробляється теорія [8, с. 65-67]. У будь-якому випадку метод є інструментом оволодіння знаннями про досліджуване поняття чи явище в науковій площині.

З огляду на вищенаведені теоретичні положення, вважаємо за доцільне зупинитися на характеристиці основних методів, що використані в нашому дослідженні.

Дослідження сутності поняття обмеження в адміністративному праві, безперечно, потребує застосування загальнофілософських методів наукового пізнання, що дає можливість визначити обмеження з онтологічного боку як такий логічний ланцюг: свобода – обов'язок; обмеження – всюдозволеність; видовими поняттями обмеження є засіб, заборона, самообмеження, засіб охорони, стримування, форма дії й існування членів суспільства, спосіб правового регулювання.

Метод діалектичного матеріалізму є одним із філософських методів, що використовується в тому числі й для пізнання загальнотеоретичних категорій. Його застосування під час дослідження обмежень у праві дає змогу вести мову про обмеження як полігалузеве поняття, яке має місце в кожній без винятку галузі права (адміністративному праві, кримінальному праві, цивільному праві, трудовому праві, сімейному праві, екологічному праві та інших галузях права), а також про місце обмежень у кожній без винятку сфері суспільного життя як у публічному-правовому праві, так і в приватноправовому праві. Також використання цього методу дає змогу співвідносити поняття обмеження з правовими категоріями: «правові обмеженнями», «адміністративно-правовими обмеженнями», «обмеження прав і свобод громадян», а також з іншими юридично-галузевими утвореннями в умовах постійного розвитку, забезпечуючи матеріалістичний підхід до зазначених явищ.

Застосування матеріалістичної діалектики припускає сходження від абстрактного до конкретного. В.С. Швірев указує на те, що сходження від абстрактного до конкретного у філософській літературі іноді називають методом, а іноді – принципом [9, с. 93-94].

Метод абстрагування означає відвернутися від багатства змісту конкретного явища, свідомо упустити з виду численні сторони й риси явища, але виявити типове, найбільш характерне й істотне в явищі, визначити закони, за якими воно існує, тобто розкрити його як наукову категорію [10, с. 37-45]. Завдяки абстрактним поняттям, що пов'язані логічною системою правової теорії, є можливість виразити правову дійсність у всій її повноті й конкретності [11, с. 84]. Отже, без абстракції вийти на категоріальний рівень освоєння дійсності неможливо. Застосування методу абстрагування під час дослідження обмежень в адміністративному праві допомагає визначити місце адміністративно-правових обмежень у системі засобів адміністративного права, виокремити ознаки та особливості адміністративно-правових обмежень, систему принципів регулювання адміністративно-правових обмежень, виокремити й дослідити окремі адміністративно-правові режими обмежувального спрямування, а також запропонувати понятійно-категоріальні дефініції.

Використання *методів аналізу й синтезу* полягає в дослідженні поняття чи явища в процесі сходження від конкретного до абстрактного, найтіснішим чином пов'язано з взаємодоповнюваними один одного методами – аналізу й синтезу. Виявляючи діалектичний взаємозв'язок між ними, значимо, що аналіз і синтез навряд чи можна прийняти за окремі, уособлені способи пізнання. Вони існують лише разом, бо є сутністю, двома частинами, двома моментами одного повного пізнання. Кінцевий результат пізнання завжди представлений діалектичною єдністю аналізу й синтезу. Використання методу аналізу дає змогу в повному обсязі просканувати сутність досліджуваної категорії, тоді як метод синтезу допомагає виокремити цінність у досліджуваному поняття чи явищі. Цей метод використано під час дослідження змісту обмежувальних норм адміністративного права, визначення адміністративно-правових інститутів обмежувального спрямування, виокремлення видів і системи адміністративно-правових обмежень, унесення пропозицій щодо імплементації обмежувальних практик зарубіжних країн у законодавство України.

Історико-матеріалістичний метод тісно зв'язаний із методом діалектичного матеріалізму. Фактично він являє собою історичний підхід із позицій діалектичного матеріалізму. Цей метод вимагає конкретно-історичного підходу до правових категорій, норм і юридичної практики. Історична обумовленість правових категорій та інститутів дає можливість краще зрозуміти їх зміст, джерела й перспективи розвитку. Застосування історико-матеріалістичного методу в дослідженні обмежень в адміністративному праві дало змогу співвіднести поняття «правові обмеження» та «обмеження прав» як рід і вид, виокремити відмінні риси цих понять; здійснити генезис адміністративно-правових обмежень і виокремити чотири історичні періоди становлення обмежень в адміністративному праві: 1) первісний період

(IV-I ст. до н.е.); 2) період феодальний (V-XVII ст.); 3) тоталітарний період (XVIII-XIX ст.); 4) сучасний період (XX ст. й дотепер).

Структурний метод полягає в установленні структури як сукупності відносин. У такому понятті структуру розуміють не просто як «скелет» об'єкта, а як сукупність правил, за якими шляхом перестановки елементів структури можна отримати інші об'єкти [12, с. 657]. У рамках структуралізму на перше місце виходять не діахронічні, а синхронічні дослідження об'єкта, вивчення його устрою, вичленовування складових частин і стійких зв'язків між ними. Метод структуралізму широко застосовується в процесі дослідження видів і системи адміністративно-правових обмежень, а також характеристики нормативно-правового регулювання адміністративно-правових обмежень.

Функціональний метод застосовується для вивчення функцій, що належать структурним утворенням. Під час його використання досліджується реальна діяльність державних органів чи окремих осіб у ході втілення в життя правових розпоряджень. Процес практики функціонування можна, наприклад, вивчити під час дослідження адміністративно-правових обмежень у предметі адміністративного права, визначення сутності відносин адміністративно-правових обмежень, а також розкриття змісту реалізації обмежувальних норм адміністративного права. У результаті застосування функціонального методу визначається, наскільки в Україні захищаються права, інтереси та свободи громадян у результаті реалізації адміністративно-правових обмежень.

Метод системного аналізу (або системний підхід) сьогодні розглядається як універсальний інструмент пізнавальної діяльності. Фактично він набрав статусу загальнонаукового принципу. Підвищена увага до системного методу пояснюється його відповідністю сучасним закономірностям розвитку науки. В умовах інформаційного вибуху він став інструментом, що відкриває шлях подолання протиріччя між зростанням кількісних характеристик інформаційних потоків та обмеженими можливостями сприйняття інформації. Таким шляхом є системна організація знання [13, с. 28].

Загадка системного методу, а також його теоретична і практична експансія пояснюються тим, що найбільш ефективним описом будь-якого об'єкта є його опис як системного утворення за допомогою інтеграції й систематизації інформації про цей об'єкт [14, с. 12-18].

Отже, використовується не вся й не будь-яка інформація, а лише інформація, що відбиває інтегративну якість об'єкта (системи). Системний метод дає змогу мати об'єктивні та коректні знання про об'єкт і предмет дослідження за наявності мінімальної за кількісними показниками інформації.

Як відзначає В.П. Кузьмін, розходження сумативних і цілісних безлічей складається у феномені інтеграції. Інтегрованість забезпечує згуртованість частин у ціле, причому в результаті такої згуртованості властивості частин модифікуються й виявляються як якісно інші властивості, характерні для наявної цілісності та відмінні від властивостей окремих елементів [15, с. 305]. Водночас система, завдяки своїм фундаментальним якостям (організованість, цілісність, складність, функціональна анізотропність, інерційність), є функціонально рухомим утворенням, а її категорії – методологічним алгоритмом пізнання [16, с. 27].

Системний метод під час його застосування для пізнання обмежень в адміністративному праві дає підстави розглядати цей інститут адміністративного права як утворення з інтеграційними якостями, яке має відповідні умови для саморозвитку, притаманну лише йому особливості й функціональність.

Синергетичний метод. Дослідження розвитку відкритих складних систем під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів детермінували проблему їх самоорганізації. Саме для позначення процесів самоорганізації стали вживати термін «синергетика».

Кут зору синергетики – це виявлення в процесі досліджень систем спонтанно утворених структур, структур, що утворилися в результаті самоорганізації. Отже, сутність синергетичного підходу як загальнонаукового методу полягає в тому, що він пояснює виникнення систем здатністю явищ і процесів до спонтанної (такої, що не зумовлена їх попереднім розвитком) самоорганізації. Цей метод використано під час дослідження еволюції адміністративно-правових обмежень у законодавстві зарубіжних країн.

Інтуїтивний метод належить до тих ірраціональних якостей людини, що дають змогу знайти й поставити проблему, вирішення якої призводить до нових відкриттів і досягнень

там і тоді, де й коли суто раціональні методи неспроможні. Інтуїція найчастіше допомагає вибрати з безлічі наявних правильний шлях вирішення завдання.

Як відзначає Н.Н. Моїсєєв, з перебігом часу в центральній нервовій системі починають з'являтися нові властивості мислення – виникає здатність «здогадуватися». Цей феномен нам багато в чому неясний. І якби він був один раз зрозумілий, то це мало б не тільки величезне значення для пізнання природи мислення, а і різноманітні практичні наслідки [17, с. 59].

Логічно, що цей метод застосовано в кожному без винятку підрозділі дисертації, адже інтуїція сприяє суб'єктивності пізнавальної діяльності, приводячи у визначених випадках до якісних проривів у пізнанні дійсності.

Порівняльно-правовий метод прийнято вважати суто юридичним. Він призначений, щоб виявити загальні тенденції й закономірності правового розвитку, що притаманні різним галузевим утворенням у межах однієї держави, і зафіксувати їх прояв у специфічних умовах окремих країн. Порівняльно-правовий метод вимагає використання спеціальних прийомів дослідження, що задаються характером об'єкта, наприклад, нормативним характером права [18, с. 6-38].

Застосування порівняльно-правового методу залишається до теперішнього часу досить складним завданням, вирішення якого потребує врахування значної кількості різноманітних факторів (правової культури відповідних країн, структури законодавства, юридичної інфраструктури, національно-правових концепцій тощо). Використовуючи порівняльний метод, варто точно витримувати методологічні підходи, дослідницькі принципи, враховувати прийоми юридичної техніки [19, с. 54-60] та особливості національних традицій, правову культуру і правову свідомість.

Використання зазначеного методу в процесі дослідження обмежень в адміністративному праві дає змогу врахувати тенденції розвитку відповідного законодавства в державах із близькими до України правовими системами, уникнути некоректних рішень, запозичити позитивний досвід законотворення [20, с. 44-47], дослідити еволюцію адміністративно-правових обмежень у законодавстві зарубіжних країн і на підставі проведеного дослідження запропонувати імплементацію окремих обмежувальних практик зарубіжних країн у законодавство України.

Метод тлумачення та герменевтики. Обговорюючи співвідношення понять «тлумачення» і «герменевтика», варто виходити з того, що проблеми тлумачення розглядаються в межах юридичної герменевтики через категорії «пояснення», «сєнс», «розуміння», «текст», «мова», «інтерпретація», «герменевтичне коло». Герменевтика (грець. *hermeneuo* пояснюю, тлумачу) – це мистецтво тлумачення текстів, які ґрунтуються на граматичному дослідженні мови, вивченні конкретних жанрів і стилів літературних творів і пов'язаних із ними історичних подій. У філософській думці існують також погляди на герменевтику як на мистецтво та/чи вчення про розуміння і тлумачення не лише текстів, а й дій людей і результатів цих дій. Інтерес до герменевтики виникає там, де є непорозуміння, розбіжність у думках, недостатнє розуміння.

Витоки герменевтики знаходяться в давньогрецькій філологічній герменевтиці та релігійній екзегетиці. Так, у давньогрецькій філології герменевтика – це мистецтво тлумачення текстів, пов'язане із завданням пошуку сенсу літературних, релігійних, філософських та історичних творів, розуміння яких було ускладненим через їх давність, фрагментарний характер або насиченість іншомовними словами й багатозначною символікою. Текст розглядався, з одного боку, як єдність граматики, стилю й змісту, а з іншого – як частина щодо цілого (всієї творчості автора), що давало змогу атрибутовувати твори невідомого походження. Однак існує думка, що першою системою інтерпретації була кабалістика, яка тлумачила Старий Завіт, а вже потім виникають антична та християнська герменевтики [21, с. 14].

Герменевтичний метод Шлейєрмахера припускає, зокрема, єдність граматичної та психологічної інтерпретацій, принцип взаємозв'язку частини й цілого під час розуміння текстів, залежність розуміння від знань автора та розуміння несвідомого в його творчості [22, с. 53].

Метод герменевтики і тлумачення використано під час тлумачення змісту обмежувальних норм адміністративного права, розкриття змісту й особливостей адміністративно-правових режимів обмежувального спрямування, характеристики нормативно-правового регулювання адміністративно-правових обмежень.

Отже, застосування вищезазначених методів дало змогу повною мірою визначити ключові понятійно-категоріальні дефініції обмежень як інституту адміністративного права.

Водночас відзначимо, що розглянуті методи не вичерпують методологічного розмаїття підходів до пізнання сутності обмеження в адміністративному праві.

Висновки. Отже, ураховуючи викладене, можна відзначити, що пошуки методологічних засад дослідження обмежень в адміністративному праві здійснюються за такими напрямками: вивчення наукових праць відомих науковців, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення окремих аспектів обмежень в адміністративному праві; аналіз наукових праць провідних учених, які одночасно із загальними проблемами своєї сфери досліджували питання досліджуваного інституту адміністративного права; узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали означену проблему; здійснення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї; аналіз концепцій у цій сфері наукової та практичної діяльності українських учених і практиків; вивчення наукових праць зарубіжних науковців і практиків; узагальнення зарубіжного досвіду адміністративно-правових обмежень.

Список використаних джерел:

1. Загвязинский В.И., Атаханов Р.А. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Москва: Academia, 2001. 207 с.
2. Табарин И.В. Современная теория права: новый научный курс: монография. Москва: Самиздат, 2008. 624 с.
3. Лукич Р.М. Методология права. Москва: Прогресс, 1981. 304 с.
4. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории государства и права. 2-е изд., доп. Москва: Юрайт-М, 2001. 346 с.
5. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки. Киев: Вища шк., 1971. 163 с.
6. Рабінович П.М. Методология юридической науки. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 618-619.
7. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва: Наука, 1978. 391 с.
8. Тосака Дзюн. Теория науки. Москва: Наука, 1983. 192 с.
9. Швырев В.С. Восхождение от абстрактного к конкретному. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
10. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий. Москва: Изд. АН СССР, 1961. 351 с.
11. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва: Юридическая литература, 1976. 265 с.
12. Грецкий М.Н. Структурализм. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
13. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. Москва: Мысль, 1978. 272 с.
14. Протасов В.Н. Что и как регулирует право. Москва: Юристъ, 1995. 96 с.
15. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. 3-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1986. 397 с.
16. Винограй Э.Г. Основы общей теории систем. Кемерово: КемТИПП, 1993. 339 с.
17. Моисеев Н.Н. Логика универсального эволюционизма и кооперативность. Вопросы философии. 1989. № 8. С. 56-64.
18. Тилле А.А., Швеков Г.В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. 2-е изд., доп. Москва: Высшая школа, 1978. 199 с.
19. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. Москва: Норма, 1996. 432 с.
20. Колпаков В.К. Досвід Росії і Казахстану щодо реформування законодавства про адміністративну відповідальність. Підприємство, господарство і право. 2003. № 11. С. 44-47.
21. Квіт С.М. Основи герменевтики: навч. посіб. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 192 с.
22. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. Москва: МГУ, 1991. 191 с.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

СИРОТА А. І.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевих юридичних
дисциплін
(Бердянський університет
менеджменту і бізнесу)

УДК 347.73

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються законодавчі норми, що регулюють правове становище наглядових рад банків державного сектору України на відповідність їх рекомендаціям Організації економічного співробітництва та розвитку, Базельського комітету з банківського нагляду.

Ключові слова: банки державного сектору, наглядова рада.

В статье анализируются законодательные нормы, которые регулируют правовое положение наблюдательных советов банков государственного сектора Украины на соответствие их рекомендациям Организации экономического сотрудничества и развития, Базельского комитета по банковскому надзору.

Ключевые слова: банки государственного сектора, наблюдательный совет.

The article analyzes the legislative norms that regulate the legal status of the supervisory boards of the public sector banks of Ukraine in accordance with their recommendations of the Organization for Economic Cooperation and Development, the Basel Committee on Banking Supervision.

Key words: public sector banks, supervisory board.

Вступ. Розпочата в Україні реформа корпоративного управління держпідприємствами й банками державного сектору (банки зі 100% державним капіталом і банки з часткою державного капіталу) – це, мабуть, одна з найважливіших реформ, що зараз проводиться в економіці країни.

Реформа корпоративного управління, крім іншого, передбачає створення умов для ефективної роботи наглядових рад держпідприємств і банків, оскільки саме така діяльність наглядових рад є важливою умовою успішного функціонування системи корпоративного управління. За минулий час наглядові ради банків державного сектору України виконували свої функції формально, більше емітували свою діяльність, до їх складу потрапляли особи, які не були професіоналами банківської справи, у кожному державному банку були члени наглядових рад інших державних банків, тобто вони були залежні від розвитку політичної ситуації в країні, сприяли прийняттю керівництвом цих банків політично обумовлених рішень. Закон забороняв членам наглядової ради державного банку отримувати будь-яку матеріальну винагороду за виконання такої роботи, що ускладнювало залучення до складу наглядових рад професіоналів, оскільки в них не було стимулу для ефективного виконання функцій членів наглядових рад.

Проблемам управління державними корпоративними правами в роботах приділяли увагу багато вітчизняних учених-економістів, а саме: Д.О. Баюра [8], О.І. Гарафонова [14], І.А. Ігнатська, О.М. Костюк [9], О.В. Метлушко [3] та інші. Дослідженню корпоративних прав держави як об'єкта корпоративних правовідносин присвячені праці вітчизняних учених-юристів: В.А. Васильєвої [6], О.Р. Кібенко [6], В.В. Поєдинок [1], І.В. Спасибо-Фатєєвої [6], В.С. Щербини [4] та багатьох інших.

Однак, незважаючи на велику кількість праць, присвячених цій темі, окремі її аспекти недостатньо розроблені й висвітлені, зокрема питання підвищення ролі наглядових рад банків державного сектору в управлінні державними корпоративними правами. Саме тому подальші наукові дослідження цієї складної проблеми є актуальними та важливими.

Постановка завдання. Мета статті – вивчення правових норм, які регулюють правовий статус наглядових рад банків державного сектору як суб'єктів корпоративних правовідносин і надання пропозицій щодо їх удосконалення.

Результати дослідження. На початок 2018 року банківська система України складалася з 82 банків, серед яких – 2 банки є на 100% державними (ПАТ «Державний експортно-імпорتنний банк України» і ПАТ «Державний ощадний банк України», 100% акцій цих банків належать державі в особі Кабінету Міністрів України) і ще 2 банки є банками з державною часткою (ПАТ акціонерний банк «Укргазбанк» і ПАТ комерційний банк «Приватбанк»), більше ніж 50% акцій яких належать державі в особі Міністерства фінансів України).

Банки державного сектору займають домінуюче становище на фінансовому ринку України (ринкова частка активів 56%, ще більша частка вкладів фізичних осіб – 62%).

Для цих банків властиві такі ж специфічні управлінські проблеми, що є характерними й для інших підприємств з державною часткою в капіталі, а саме: як щільне та політично мотивоване втручання держави, так і надто пасивне здійснення державою функцій власника. Може також «розмиватися» відповідальність таких підприємств у силу їх захищеності від двох основних загроз, що постають перед менеджментом недержавних компаній, – поглинання і банкрутства [1, с. 78–79].

Основна проблема банків державного сектору в Україні останніми роками – активне кредитування бізнесу політично впливових осіб, промислових груп, афілійованих із колишніми й діючими політиками. Як зазначив колишній заступник міністра фінансів А.В. Шевальов, ця практика існувала протягом усього періоду незалежності України, але активізувалася з 2010 по 2013 рік. Він назвав такі способи, за допомогою яких оформлялася видача сумнівних кредитів у держбанках.

Перший спосіб – видача незабезпечених кредитів на великі суми або під фіктивні застави. Так було з кредитом на приватизацію у 2011 році «Укртелекому», коли Ощадбанк та Укрексімбанк видали по 2 млрд. грн. незабезпеченого кредиту (оформленого у вигляді викупу облигацій) маловідомої компанії ТОВ «ЕСУ». Компанія, яка, як виявилось пізніше, належить SCM, двічі реструктуризувала свої облигації, тобто відмовилася повертати кредит державі. Унаслідок цього з 10 млрд. грн., отриманих державою від приватизації «Укртелекому», 4 млрд. грн. були взяті з іншої державної кишені.

Другий спосіб – поширений – видача кредитів, які порушують усі норми за концентрацією активів в одних руках. Таким, наприклад, став кредит Ощадбанку на 600 млн. доларів США, виданий «групі компаній» ActiveSolar, близької до одного з колишніх державних чиновників високого рангу.

Третій спосіб – завищена оцінка заставного майна. Так, кілька років тому Ощадбанк видав компанії «Три О», що управляє столичним ТРЦ «Гулівер», 460 млн. доларів США кредиту, тоді як ринкова вартість заставного майна становила лише половину від цієї суми.

Четвертий спосіб – видача кредитів за заниженими ставками.

П'ятий спосіб – видача кредитів усупереч офіційній стратегії держбанків. Так, Укрексімбанк роками фінансував компанію «Агентство офісного будівництва», якій належав величезний недобуд на розі Повітрофлотського проспекту і проспекту Перемоги в Києві.

Тобто банк протягом тривалого часу використовував значні ресурси неефективно й не на підтримку експорту, як передбачено статутними документами банку [2].

Для ефективної діяльності банку надзвичайно важливо, аби його структури корпоративного управління функціонували на основі принципу стримань і противаг, функціонувала система взаємних обмежень, яка включала б контроль на рівнях: ради директорів; підрозділів, що несуть пряму відповідальність за різні сфери діяльності банку; служби управління ризиками і внутрішнім аудитом, що функціонують незалежно від бізнес-напрямів і бізнес-одиниць банку [3, с. 624]. За своєю правовою природою ці відносини є поєднанням взаємопов'язаних і взаємообумовлених організаційно-господарських і майново-господарських відносин, що існують у нерозривній єдності, причому відносини між органами будь-якого господарського товариства (зборами, наглядовою радою, правлінням, ревізійною комісією) належать до організаційно-господарських відносин у складі корпоративних [4, с. 13].

Одним із чинників існування умов, що сприяють держбанкам України нераціонально використовувати державні ресурси, – нерозвинутість інституту наглядових рад, зокрема порядок їх формування та повноваження. Так, у січні 2018 року Антимонопольний комітет України рекомендував Міністерству фінансів переглянути склад наглядових рад банків, власниками яких є українська держава. За інформацією Комітету, до складу наглядових рад банків державного сектору входять особи, які обіймають посади в наглядових радах кількох банків державного сектору; належать до вищого корпусу державної служби, обіймають посади на підприємствах, установах, організаціях, які отримують державне фінансування. Ці та інші умови сприяли прийняттю керівництвом банків адміністративно або політично обумовлених рішень, які негативно впливали на ефективність діяльності цих банків [5].

Наглядова рада – це той елемент корпоративного управління, від якого залежать взаємовідносини учасників корпоративного управління, ключові рішення. Призначення цього елемента корпоративного управління – узгодження й гармонізація інтересів акціонерів і менеджменту, забезпечення взаємозв'язку між корпоративним управлінням і бізнес-управлінням. Утім дієвість наглядової ради залежить не від наділення її функціями зі стратегічного керівництва, а від забезпечення дійсної незалежності її членів [6, с. 275].

Ефективна робота наглядової ради є однією з умов успішного функціонування системи корпоративного управління банку. Визначення цілей і стратегічних орієнтирів розвитку банку, контроль роботи її менеджменту й досягнення цільових результатів, забезпечення балансу інтересів зацікавлених сторін та акціонерів є найбільш важливими функціями наглядової ради. Це найважливіший орган банку, від ефективної роботи якого залежить успішна діяльність банку, збільшення його акціонерної вартості в перспективі, довіра акціонерів та інвесторів, тому наглядова рада повинна складатися головним чином із незалежних членів, про що свідчить досвід розвинутих країн.

Для реалізації реформи корпоративного управління банками державного сектору України, створення умов з метою впровадження світових практик ефективного корпоративного управління цими банками ще у 2015–2016 роках розпочалася робота щодо створення відповідної нормативно-правової бази. Так, ще у 2016 році Кабінет Міністрів України, в рамках підготовки Основ стратегічного розвитку державних банків, розробив і затвердив проект закону, відповідно до якого запропонував призначати всі 7 членів наглядових рад банків державного сектору за результатами конкурсного відбору, тобто ліквідувати квотний принцип призначення. Цей проект закону був підтриманий міжнародними кредиторами (Світовий банк, ЄБРР) і разом з Основами затверджений у лютому 2016 року. Однак на розгляд Верховної Ради цей законопроект не був поданий, його почали доопрацьовувати з погляду незалежності наглядової ради, зменшення кількості незалежних членів. Міністерство фінансів запропонувало відмовитися від початкової ідеї запросити в наглядові ради по 7 незалежних членів, запропонувавши формулу 5 незалежних і 2 залежні члені від Президента й Кабінету Міністрів України.

5 липня 2018 року Верховна Рада прийняла Законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функціонування фінансового сектору

в Україні» № 8331-д, яким передбачається реформування наглядових рад державних банків (зміна кількості членів наглядових рад, порядку їх формування, визначено критерії, яким мають відповідати незалежні члени наглядової ради та представники держави в наглядовій раді державного банку тощо) [7]. Однак низка положень цього Законопроекту, на нашу думку, потребує уточнень і конкретизації, приведення системи корпоративного управління у відповідність до рекомендацій Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), Європейської комісії, Базельського комітету з банківського нагляду. У зв'язку з цим потрібно зазначити, що на банківський сектор також поширюються основні європейські стандарти корпоративного управління, причому основні принципи ефективного корпоративного управління в банках розроблені Базельським комітетом з банківського нагляду [8, с. 51–59].

Так, у Законі проєкті Верховної Ради України № 8331-д наглядова рада державного банку складається з дев'яти членів, з яких шість повинні бути незалежними, а три члени є представниками держави. Тобто від ідеї повністю незалежних наглядових рад банків державного сектору законодавець фактично відмовився, хоча загальною тенденцією останнього часу у світі було збільшення кількості незалежних членів у наглядових радах компаній. Так, у Німеччині спостережна рада кампанії, яка входить до складу ради директорів, повністю складається з незалежних директорів, у Голландії наглядові ради складаються виключно з незалежних директорів [9, с. 43–44].

У зв'язку з цим заслуговують на увагу рекомендації, викладені в Аналітичній записці «Корпоративне управління в банках Євразії» (далі – Аналітична записка), підготовлена робочою групою з корпоративного управління в банках Євразії, до складу якої входили й представники України, за підсумками обговорення названої проблеми ще у 2007 році (м. Тбілісі) [10].

Аналітична записка визначає ключові проблеми в галузі корпоративного управління, що стоять перед банками й банківським сектором Євразії, і містить рекомендації щодо їх вирішення. Названий документ відображає положення відомих міжнародних стандартів, таких як Принципи корпоративного управління, прийнятих ОЕСР у травні 1999 року, і керівництво «Удосконалення корпоративного управління в банківських організаціях», розроблене Базельським комітетом з банківського нагляду в лютому 2006 року.

Відповідно до рекомендацій, викладених в Аналітичній записці, наглядова рада банку повинна виконувати функцію ключового зв'язувальної ланки між акціонерами та професійним менеджментом у питаннях корпоративного управління. Наглядові ради банків повинні відповідати за розгляд і керівництво підготовкою документів з викладенням стратегії банку, затверджувати стратегічні цілі банку й корпоративні цінності, а також здійснювати контроль за їх виконанням. У більшості країн Євразійського регіону законодавство містить таку вимогу.

Базельській комітет з банківського нагляду в Принципах корпоративного управління для банків визначає раду директорів або наглядову раду як орган управління, який контролює діяльність вищого керівництва банку. Наглядова рада повинна мати належну власну структуру та регулярно переглядати її з погляду ефективності [11].

У статті 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначається, що наглядова рада є вищим органом управління державного банку, який здійснює контроль за діяльністю управління банку з метою збереження залучених у вклади коштів, забезпечення їх повернення вкладникам і захисту інтересів держави як акціонера державного банку, а також здійснює інші функції, визначені цим Законом [12].

Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України, схвалені Постановою Правління Національного банку України від 28 березня 2007 року, встановлюють, що саме наглядова рада має визначати й контролювати стратегічні цілі та корпоративні цінності банку, про які мають бути проінформовані всі працівники банку. Стратегія розвитку банку визначає його наявні та перспективні банківські продукти й операції, ринки, регіони, сфери діяльності, а також потреби банку щодо фінансових, операційно-технологічних і кадрових ресурсів. Стратегія банку оновлюється принаймні щороку відповідно до змін ринкових умов [13].

Стратегічне планування – це вміння членів наглядової ради та правління бачити довгострокову перспективу розвитку компанії, планувати її діяльність відповідно до неї, що є запорукою нарощування капіталу за умов підтримки стратегічної лінії акціонерами [14, с. 69].

Згідно з новою редакцією ст. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність», викладеною в Законопроекті Верховної Ради України № 8331-д, функції з управління корпоративними правами держави в державному банку здійснює Кабінет Міністрів України, який також виконує функції вищого органу управління державного банку. А наглядова рада разом із правлінням належить до інших органів управління державного банку.

Нова редакція ст. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність», викладена в Законопроекті Верховної Ради України № 8331-д, також установлює, що до виключної компетенції вищого органу, тобто Кабінету Міністрів України, належить прийняття рішень щодо визначення основних (стратегічних) напрямів діяльності державного банку й затвердження звітів про їх виконання; схвалення стратегії розвитку державного банку, затвердженої наглядовою радою державного банку.

Стосовно практики встановлення розміру винагороди членам наглядової ради банку, то, відповідно до рекомендацій, викладених в Аналітичній записці, саме наглядова рада банку повинна забезпечувати відповідність політики і практики виплати винагород корпоративній культурі банку, довгостроковим завданням і стратегії банку. Відсутність винагороди або надзвичайно низький рівень винагороди, що виплачується членам наглядової ради банку, не тільки не є позитивним явищем, а й швидше свідчить про низьку ефективність роботи цієї ради.

Нова редакція ст. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» у Законопроекті Верховної Ради України № 8331-д встановлює, що до виключної компетенції вищого органу належить прийняття рішень щодо встановлення розміру винагороди членів наглядової ради державного банку, у тому числі заохочувальних і компенсаційних виплат; затвердження положення про винагороду членів наглядової ради державного банку, вимоги до якого встановлюються Національним банком України.

Розмір винагороди незалежних членів наглядової ради державного банку, у тому числі заохочувальних і компенсаційних виплат, установлюється вищим органом з урахуванням пропозицій конкурсної комісії, наданих під час конкурсного відбору претендентів на посади незалежних членів наглядової ради державного банку. Витрати на оплату роботи членів наглядової ради державного банку несе державний банк.

Дійсно, держава не повинна бути пасивним, байдужим власником державних активів, саме держава повинна розробляти й оприлюднювати свою політику щодо державного майна, своєї ролі в корпоративному управлінні банками державного сектору, порядку реалізації такої політики. Але держава повинна поважати незалежність наглядових рад цих банків, використовувати їх для контролю діяльності державного банку й утримуватися від необгрунтованого втручання в повсякденне управління діяльністю банків державного сектору. Тому, на нашу думку, нова редакція ст. 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» не лише послаблює роль наглядових рад державних банків у корпоративному управлінні, а й посилює вплив держави на ці банки.

Висновки. Для банківської системи України характерним є процес становлення й розвитку корпоративних відносин, усунення законодавчих прогалин щодо забезпечення прозорості управління та власності, однак, на нашу думку, у цьому процесі недостатньо використовуються міжнародні принципи корпоративного управління, розроблені ОЕСР, Європейською комісією, Базельським комітетом з банківського нагляду, зокрема стосовно ролі, складу, повноважень і системи заохочення наглядових рад банків державного сектору.

Реформа корпоративного управління – це основа всієї реформи банків державного сектору України, вона позитивно вплине не тільки на банківську систему, а й на національну економіку та бізнес-середовище. Натепер держава домінує в банківському секторі України, тому створення незалежних наглядових рад у державних банках дасть змогу знизити ризики політичного впливу на їхню операційну діяльність і буде однією з передумов проведення

поступової приватизації державних банків, що посилить привабливість України для іноземних інвесторів.

Список використаних джерел:

1. Посєдинок В.В. Правові питання здійснення корпоративних прав держави. Українське комерційне право. 2006. № 7. С. 78–85.
2. Марчак Д. Что не так с госбанками в Украине и как это исправить. Економічна правда. 2016. URL: <https://www.epravda.com.ua/cdn/cd1/2016/08/что-не-tak-s-gos-bankami/>.
3. Метлушко О.В. Специфіка корпоративного управління в банках. Економіка і суспільство. 2017. № 8. С. 619–626.
4. Щербина В.С. Правова природа корпоративних відносин. Українське комерційне право. 2006. № 7. С. 10–14.
5. Рекомендації про здійснення заходів, спрямованих на розвиток підприємництва і конкуренції / Антимонопольний комітет України. 28 грудня 2017 р. 33-рк. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=138949&schema=main>.
6. Корпоративне право України: підручник / В.В. Луць, В.А. Васильєва, О.Р. Кібенко, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.; за заг. ред. В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функціонування фінансового сектору в Україні: Законопроект Верховної Ради України від 5 липня 2018 р. № 8331-д. URL: http://w1.l.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64350.
8. Баюра Д.О. Корпоративне управління в Україні в умовах євроінтеграції. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2014. № 1. С. 51–59.
9. Костюк О.М. Корпоративне управління у банку: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. 332 с.
10. Корпоративное управление в банках Евразии. Рекомендации. URL: <https://www.google.com/search?q=Корпоративное%20управление%20в%20банках%20Евразии.%20Рекомендации>.
11. Принципи корпоративного управління для банків / Базельській комітет з банківського нагляду. Банк Міжнародних розрахунків. Липень 2015 р. URL: http://www.cbr.ru/content/document/file/36687/basel_cgpb.pdf.
12. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III (редакція від 28 серпня 2018 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
13. Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України: Постанова Правління Національного банку України від 28 березня 2007 р. № 98 (редакція від 21 червня 2012 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07>.
14. Ігнатєєва І.А., Гарафонова О.І. Корпоративне управління: підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 600 с.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БУГЕРА О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Київський національний
лінгвістичний університет)

УДК 343.97

**ЗАГАЛЬНА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ**

Стаття присвячена дослідженню загальної кримінологічної характеристики мережі Інтернет. Встановлено, що загальна кримінологічна характеристика мережі Інтернет стосується насамперед кіберзлочинності. Обґрунтована доцільність розроблення методичних рекомендацій щодо використання мережі Інтернет для запобігання злочинності.

Ключові слова: мережа Інтернет, кримінологічна характеристика, злочинність, запобігання, методичні рекомендації.

Статья посвящена исследованию общей криминологической характеристики сети Интернет. Установлено, что общая криминологическая характеристика сети Интернет касается прежде всего киберпреступности. Обоснована целесообразность разработки методических рекомендаций по использованию сети Интернет для предотвращения преступности.

Ключевые слова: сеть Интернет, криминологическая характеристика, преступность, предупреждение, методические рекомендации.

The article is devoted to the study of the general criminological characteristics of the Internet. It has been established that the general criminological characteristics of the Internet concern, first of all, cybercrime. The expediency of developing methodological recommendations on the use of the Internet for crime prevention is substantiated.

Key words: Internet network, criminological characteristic, crime, prevention, methodical recommendations.

Вступ. Стрімке впровадження цифрових технологій в усі сфери людського життя наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. зумовило появу нових суспільних відносин. Найбільш значущою і поширеною стала технологія Інтернет, яка з'єднала людей по всій земній кулі, зробила комунікації дешевими і безперешкодними, а також відкрила нові горизонти для всього світового співтовариства. Інтернет останнім часом дав людині безмежні можливості у сфері поширення інформації, дозволив виконувати фінансово-банківські операції, незважаючи на відстань і кордони. Однак варто зауважити, що, крім позитивного ефекту, Інтернет також може завдавати шкоди. Деякі особливості даної технології, які допомогли їй поширитися по всьому світу, створюють сприятливі умови для багатьох видів злочинної діяльності. Новизна суспільних відносин, що виникли в результаті появи Інтернету, і відсутність відповідного правового

поля щодо даної технології, призвели до безлічі проблем, що негативно впливають на становлення відносин у світовій комп'ютерній мережі, заснованих на законі. Викликає побоювання те, що величезний технічний потенціал і безмежні можливості Інтернету все частіше використовуються в злочинних цілях. До того ж Інтернет, з одного боку, дозволив більш ефективно і безкарно вчиняти традиційні злочини, а з іншого – створив нові, невідомі світовій спільноті види суспільно небезпечних посягань. Глобальна мережа останніми роками стала використовуватися не тільки для скоєння загальнокримінальних злочинів, але і для вкрай небезпечних діянь міжнародного значення, як-от мережева війна, інтернет-тероризм, інтернет-страйк, що загрожує безпеці цілих держав і всього світового співтовариства [1, с. 145–146].

Питання загальної кримінологічної характеристики мережі Інтернет з погляду кіберзлочинності (комп'ютерної злочинності) досліджували такі автори, як: В. Кутузов, В. Павловський, О. Головка, В. Голубев, М. Дзігора, В. Марков, Д. Никифорчук, М. Погорецький, В. Семенов та ін.

Постановка завдання. У результаті науково-технічного прогресу суспільство реально відчуває наступ інформаційної революції. Її сутність учені зводять до зміни технічних основ способів передачі, зберігання і оброблення інформації, розвитку проводового і радіозв'язку, появи телебачення, що дозволяє більшій кількості людей бути причетними до світу подій. Україна, будучи органічною частиною світової спільноти, не може бути винятком. Становлення ринкової економіки, поява нових її галузей, лібералізація сфери інформаційних суспільних відносин зумовили справжній розквіт комп'ютерної злочинності [2, с. 227].

Метою статті є здійснення загальної кримінологічної характеристики мережі Інтернет, обґрунтування доцільності розроблення методичних рекомендацій щодо запобігання злочинності з використанням можливостей Мережі.

Результати дослідження. У наші дні використання інформаційних технологій не має меж. Віртуальний простір переймає від реального все підряд, зокрема злочинність, в її нових формах і проявах. Кіберзлочинність складається з різних видів злочинів, що вчиняються за допомогою комп'ютера і в мережі Інтернет. Об'єктом кіберзлочинів є персональні дані, банківські рахунки, паролі й інша особиста інформація як фізичних осіб, так і бізнесу та державного сектора. Кіберзлочинність є загрозою не тільки на національному, а й на глобальному рівні. Найпоширенішими видами кіберзлочинів у сучасному світі є: кардинг – використання в операціях реквізитів платіжних карт, отриманих зі зламаних серверів інтернет-магазинів, платіжних і розрахункових систем, а також із персональних комп'ютерів (безпосередньо або через програми віддаленого доступу, «трояни», «боти»); фішинг – клієнтам платіжних систем надсилаються повідомлення електронною поштою нібито від адміністрації або служби безпеки цієї системи із проханням вказати свої рахунки та паролі; вішинг – у повідомленнях міститься прохання зателефонувати на певний міський номер, а під час розмови запитуються конфіденційні дані власника картки; онлайн-шахрайство – несправжні інтернет-аукціони, інтернет-магазини, сайти та телекомунікаційні засоби зв'язку; піратство – незаконне поширення інтелектуальної власності в Інтернеті; кард-шарінг – надання незаконного доступу до перегляду супутникового та кабельного телебачення; соціальна інженерія – технологія управління людьми в інтернет-просторі; мальваре – створення та поширення вірусів і шкідливого програмного забезпечення; протиправний контент – контент, що пропагує екстремізм, тероризм, наркоманію, порнографію, культ жорстокості та насильства; рефайлінг – незаконна підміна телефонного трафіка [3].

Під час розгляду поняття злочинності, що пов'язана з використанням мережі Інтернет, необхідно зазначити, що в Конвенції про кіберзлочинність [4] зазначено, що до правопорушень проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем належать: незаконний доступ; нелегальне перехоплення; втручання в дані; втручання в систему; зловживання пристроями. До правопорушень, пов'язаних із комп'ютерами, належать: підроблення, пов'язане з комп'ютерами; шахрайство, пов'язане з комп'ютерами. Правопорушення, пов'язані зі змістом, – це злочини, пов'язані з дитячою порнографією. У Конвенції також вказується на правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав.

У ст. 2 Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність [5], який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, який ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи», зазначено, що «расистський та ксенофобний матеріал» означає будь-який письмовий матеріал, будь-яке зображення чи будь-яке інше представлення ідей або теорій, які захищають, сприяють або підбурюють до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої із цих дій.

У ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [6] зазначено, що кіберзлочин (комп'ютерний злочин) – суспільно небезпечне винне діяння в кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України. Кіберзлочинність – сукупність кіберзлочинів.

Відповідно до Кримінального кодексу України [7], до злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку належать: несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електров'язку; створення з метою використання, поширення або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх поширення або збут; несанкціоновані збут або поширення інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації; несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї; порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електров'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється; перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електров'язку шляхом масового поширення повідомлень електров'язку.

Варто зазначити, що кіберзлочинність набуває глобального масштабу, оскільки необмежений доступ до мережі Інтернет, використання інформаційних технологій у повсякденному житті, легкість швидкого збагачення зваблюють все більше людей долучатися до такої злочинної діяльності [8, с. 74].

Говорячи про загальну криминологічну характеристику мережі Інтернет, варто зазначити, що власне криминологічна характеристика – це опис властивостей, закономірностей, тенденцій, чинників злочинності або окремих її видів, а також особи злочинців [9, с. 401].

Злочинність із використанням мережі Інтернет ототожнюється насамперед із кіберзлочинністю. Виділяють такі ознаки кіберзлочинності: ці злочини вчиняються у віртуальному просторі або в межах комп'ютерних мереж за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до них. Кіберзлочини вчиняються проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних. Отже, електронно-обчислювана техніка може виступати як засобом вчинення злочину, так і предметом злочину. Сьогодні найбільш поширена класифікація кіберзлочинів на 1) агресивні та 2) неагресивні. До першою групи належать: кібертероризм, погроза фізичної розправи (наприклад, передана електронною поштою), кіберпереслідування, кіберсталкінг (протиправне сексуальне домагання та переслідування іншої особи через Інтернет), дитяча порнографія (створення порнографічних матеріалів, виготовлених із зображенням дітей, поширення цих матеріалів, отримання доступу до них). Друга група містить: кіберкрадіжки, кібервандалізм, кібершахрайство, кібершпигунство, поширення спаму та вірусних програм. Водночас цей різновид злочинів має високий рівень латентності. За експертними оцінками, рівень

латентності кіберзлочинів становить 90–95%. Кримінологічна характеристика особи кіберзлочинця вказує на те, що типовому кіберзлочинцю притаманні такі індивідуально-психологічні риси: виражені порушення емоційно-вольової сфери; відхилення в психосексуальному розвитку; виражені аутичні прояви в сполученні із соціальним аутсайдерством; користолубство; мстивість; антигуманна спрямованість; озлобленість; відчуття нерівності чи другорядності; боязкість і лякливність у соціальних та міжособистих стосунках; заглибленість у свої думки, мрії, фантазії; філософське сприйняття світу; відсутність буттєвих ціннісних орієнтацій; викривлена (збочена) система життєвих цінностей; тотальна недовірливість та виражений цинізм; прагнення уникнути перешкод у подоланні життєвих труднощів. У механізмі детермінації кіберзлочинності можна умовно виділити такі групи чинників: соціальні, політичні, економічні, технологічні, психологічні, а також чинники, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів та віктимною поведінкою потерпілих [10, с. 294–297].

Необхідно зазначити, що метою Стратегії кібербезпеки України [11] є створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства і держави. Боротьба з кіберзлочинністю передбачає здійснення установленим порядком, серед іншого, таких заходів: створення ефективного і зручного контакт-центру для повідомлень про випадки кіберзлочинів та шахрайства в кіберпросторі, підвищення оперативності реагування на кіберзлочини правоохоронних органів, зокрема їхніх регіональних підрозділів; удосконалення процесуальних механізмів щодо збирання доказів в електронній формі, що стосуються злочину, удосконалення класифікації, методів, засобів і технологій ідентифікації та фіксації кіберзлочинів, проведення експертних досліджень; запровадження блокування операторами та провайдерами телекомунікацій визначеного (ідентифікованого) інформаційного ресурсу (інформаційного сервісу) за рішенням суду; унормування порядку внесення обов'язкових до виконання операторами та провайдерами телекомунікацій приписів про термінове фіксування та подальше зберігання комп'ютерних даних, збереження даних про трафік; врегулювання питання можливості термінового здійснення процесуальних дій у режимі реального часу із застосуванням електронних документів та електронного цифрового підпису; упровадження схеми (протоколу) координації правоохоронних органів щодо боротьби з кіберзлочинністю; підготовка суддів (слідчих суддів), слідчих та прокурорів для роботи з доказами, що стосуються злочину, отриманими в електронній формі, з урахуванням особливостей кіберзлочинів; запровадження особливого порядку зняття інформації з каналів телекомунікацій у разі розслідування кіберзлочинів; підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних органів.

Зважаючи на важливість запобігання кіберзлочинності та досягнення кібербезпеки, Указом Президента України від 7 червня 2016 р. № 242/2016 затверджено Положення про Національний координаційний центр кібербезпеки [12]. Основними завданнями Центру є: 1) здійснення аналізу: стану кібербезпеки; результатів проведення огляду національної системи кібербезпеки; стану готовності суб'єктів гарантування кібербезпеки до виконання завдань із питань протидії кіберзагрозам, здійснення заходів щодо профілактики і боротьби з кіберзлочинністю; 2) участь у розробленні галузевих індикаторів стану кібербезпеки; 3) прогнозування та виявлення потенційних та реальних загроз у сфері кібербезпеки України; 4) розроблення концептуальних засад та пропозицій щодо гарантування кібербезпеки держави, спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення й усунення чинників, які формують потенційні та реальні загрози у сфері кібербезпеки, підготовка проєктів відповідних програм та планів щодо їх попередження та нейтралізації; 5) узагальнення міжнародного досвіду у сфері гарантування кібербезпеки.

Висновки. У підсумку необхідно зазначити, що загальна кримінологічна характеристика мережі Інтернет стосується насамперед кіберзлочинності. Основними ознаками кіберзлочинності є те, що кіберзлочини вчиняються здебільшого з використанням мережі Інтернет та за допомогою комп'ютерних систем.

Проблема профілактики кіберзлочинності та боротьби з нею в Україні є комплексною. Сьогодні закони повинні відповідати вимогам, висунутим сучасним рівнем розвитку

комп'ютерних технологій. Пріоритетним напрямом є також організація взаємодії та координація зусиль правоохоронних органів, спецслужб, судової системи як на національному, так і на міжнародному рівні [13, с. 117].

На нашу думку, одним з ефективних шляхів запобігання злочинності (зокрема, кіберзлочинності) є використання можливостей мережі Інтернет. Для цього необхідне розроблення відповідних методичних рекомендацій, які можуть мати таку структуру: загальні положення; визначення понять; мета та завдання використання мережі Інтернет для запобігання злочинності; особливості використання інтернет-технологій для збирання, зберігання й аналізу кримінологічно значущої інформації, здійснення оперативно-розшукових дій, підвищення рівня правової культури громадян та ін.

Список використаних джерел:

1. Солдатова В. Окремі заходи попередження і боротьби з кіберзлочинністю. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2013. № 3. С. 145–155. URL: https://files.visnikkau.org/200001289-0b2090c1e7/Visnyk3_17.pdf (дата звернення: 20.09.2018).
2. Ступник Я., Когут М. Протидія наркозлочинності в мережі Інтернет: виклики сьогодення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». Випуск 26. 2014. С. 226–230. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/ПРОТИДІЯ%20НАРКОЗЛОЧИННОСТІ%20В%20М> (дата звернення: 20.09.2018).
3. Голуб А. Кіберзлочинність у всіх її проявах: види, наслідки та способи боротьби // Ресурсний центр ГУРТ: сайт. URL: <https://www.gurt.org.ua/articles/34602/> (дата звернення: 20.09.2018).
4. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. Конвенцію ратифіковано із застереженнями і заявами Законом № 2824–IV від 7 вересня 2005 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № № 5–6. Ст. 71.
5. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, від 28 січня 2003 р. Протокол ратифіковано із застереженням Законом № 23–V від 21 липня 2006 р. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 39. Ст. 328.
6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 р. № 2163–VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 403.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № № 25–26. Ст. 131.
8. Русецький А., Куцолабський Д., Теоретико-правовий аналіз понять «кіберзлочин» і «кіберзлочинність». Право і безпека. 2017. № 1 (64). С. 74–78. URL: <https://oaji.net/pdf.html?n=2017/2258-1494833207.pdf> (дата звернення: 20.09.2018).
9. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів / О. Джужа, Я. Кондратьєв, О. Кулик, П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. Джужи. К.: Юрінком-Інтер, 2002. 416 с.
10. Голіна В., Головін Б. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: навчальний посібник. Х.: Право, 2014. 513 с.
11. Стратегія кібербезпеки України: Указ Президента України від 15 березня 2016 р. № 96/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/962016-19836> (дата звернення: 20.09.2018).
12. Положення про Національний координаційний центр кібербезпеки: Указ Президента України від 7 червня 2016 р. № 242/2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/242/2016> (дата звернення: 20.09.2018).
13. Семенов В., Дзігора М. До питання боротьби з кіберзлочинністю в Україні. Прикарпатський юридичний вісник. Випуск 6 (15). 2016. С. 174–178. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v6_2016/41.pdf (дата звернення: 20.09.2018).

КАРПЕНКО М. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права,
кримінології, цивільного та
господарського права
(ВНЗ «Національна академія
управління»)

УДК 344.13

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ЗА СПІВУЧАСТІ

У статті аналізуються особливості кваліфікації військових злочинів, вчинених за співучасті. Констатується той факт, що є певні складності. Особливо це стосується цивільних осіб, коли вони цілком чи частково відповідальні за об'єктивну сторону окремих військових злочинів. У статті наведені позиції з даної проблематики провідних науковців. Крім того, висловлена пропозиція щодо доповнення частину 5 статті 27 Кримінального кодексу України положенням, ухвалення якого законодавцем сприятиме правильній кваліфікації злочинів за співучасті в правозастосовній діяльності.

Ключові слова: злочини проти встановленого порядку несення військової служби, військові злочини, склад злочину, об'єктивна сторона, суб'єкти військових злочинів, співучасть у військовому злочині.

В статье анализируются особенности квалификации при соучастии в воинских преступлениях. Констатируется тот факт, что имеются определенные трудности. Особенно это касается гражданских лиц, когда они полностью или частично ответственны за объективную сторону отдельных воинских преступлений. В статье приведены точки зрения по данной проблематике ведущих ученых. Кроме того, высказано предложение дополнить часть 5 статьи 27 Уголовного кодекса Украины положением, принятие которого законодателем поможет правильно квалифицировать преступления, совершенные при соучастии, в правоприменительной деятельности.

Ключевые слова: преступления против установленного порядка несения военной службы, воинские преступления, состав преступления, объективная сторона, субъекты воинских преступлений, соучастие в воинском преступлении.

In the article the features of qualification are analyzed at participation in soldiery crimes. It is established circumstance that certain complication presents. The positions of leading scientists on this problematics are mentioned in this article. In addition, the article contains proposition of referent of part 5 paragraph 27 of CC (Criminal Code) of Ukraine, acceptance of which will assist in law enforcement activity to right realization of committing crimes in complicity qualification.

Key words: crimes against set order of execution of military service, soldiery crimes, composition of crime, objective side, subjects of soldiery crimes, participation in soldiery crime.

Вступ. Аналіз чинного кримінального законодавства висвітлив певну проблематику щодо кваліфікації військових злочинів, вчинених за співучасті. Тому необхідно більш детально проаналізувати цей інститут кримінального права, щоб надати пропозиції, які сприяли б у правозастосувальній діяльності уникати помилок у кваліфікації військових злочинів, вчинених за співучасті.

Дослідженню питань кваліфікації злочинів проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби за співучасті присвятили свої наукові праці: Х.М. Ахметшин, В.П. Бодаєвський, Ю.П. Дзюба, С.І. Дячук, М.І. Карпенко, В.О. Навроцький, М.І. Панов, О.Р. Полегенька, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов та інші вчені.

Крім того, ці питання аналізувалися фахівцями в коментарях до відповідних статей Кримінального кодексу (далі – КК) України, в інших публікаціях практичних працівників. Водночас залишаються окремі питання, які потребують додаткового всебічного аналізу і висвітлення.

Постановка завдання. Метою статті є подальший аналіз і розкриття особливостей, які характеризують окремі аспекти кваліфікації військових злочинів, вчинених у співучасті.

Результати дослідження. Згідно зі ст. 26 КК України, «співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину» [1]. Наступна правова норма КК (ст. 27) передбачає, що співучасниками злочину, поруч із виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник, і конкретизує їхні дії. Диспозиції ч. 2 ст. 402 («Непокора») і 404 («Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків») КК передбачають вчинення цих військових злочинів групою осіб як з обтяжувальною обставиною, тобто є кваліфікуючими ознаками. Крім того, у ч. 4 ст. 405 («Погроза або насильство щодо начальника») і в ч. 3 ст. 406 («Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості») передбачають вчинення цих злочинів також групою осіб, але ця форма співучасті є особливо кваліфікуючою ознакою. Щодо диспозицій, передбачених у ч. 2 ст. 408 («Дезертирство») і 410 («Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»), то вони передбачають вчинення вказаних злочинів групою осіб за попередньою змовою, що також є кваліфікуючими ознаками їх скоєння. Інших форм співучасті у вчиненні військових злочинів у р. XIX Особливої частини КК не передбачено. Тобто зазначені вище військові злочини можуть бути вчинені за навмисної спільної участі двох чи більше осіб у формі простої чи складної співучасті.

Військовослужбовці, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів можуть бути виконавцями військового злочину, а також організаторами, підбурювачами, пособниками. Особи, прирівняні до військовослужбовців, також можуть бути як виконавцями, так і співучасниками злочинів, що кваліфікуються за відповідними статтями р. XIX Особливої частини КК. Зокрема, у ч. 3 ст. 401 КК передбачено, що «особи, не зазначені у цій статті, за співучасть у військових злочинах підлягають відповідальності за відповідними статтями цього розділу» [1].

Військові злочини належать до злочинів зі спеціальним суб'єктом. Тому цивільні особи (невійськовослужбовці) не можуть бути їх виконавцями, але можуть бути підбурювачами, пособниками чи організаторами.

Особи, які не є військовослужбовцями, не можуть бути і співвиконавцями військового злочину. Можливі випадки, коли військовослужбовець безпосередньо не бере участі у військовому злочині в аспекті об'єктивної сторони його складу, а схиляє до цього цивільних осіб. У такому разі має місце так зване посереднє виконання військового злочину, в якому виконавцем визнається військовослужбовець, пособником – цивільна особа.

Як зазначає Х.М. Ахметшин, «по своїй природі співучасть невійськовослужбовців у військових злочинах аналогічна співучасті посадових осіб у посадових злочинах (неслужбових осіб у злочинах у сфері службової діяльності – М. К.). Невійськовослужбовці

можуть бути організаторами, підбурювачами чи пособниками військового злочину, але не виконавцями» [2, с. 74].

Аналогічна позиція М.І. Хавронюка, який зазначає, що «<...> у разі, коли військовослужбовець і цивільна особа спільними зусиллями виконують об'єктивну сторону військового злочину, остання несе відповідальність за вчинення військового злочину як пособник (кваліфікуюча ознака «за попередньою змовою групою осіб» у цьому випадку не застосовується). Так само кваліфікуються і дії цивільної особи, яка вчинила діяння, що містить ознаки військового злочину, замість військовослужбовця (наприклад, якщо військовослужбовець схилив цивільну особу до умисного знищення військового майна. При цьому такий військовослужбовець визнається виконавцем злочину)» [3, с. 91].

Теоретично співучасть цивільних осіб можлива в усіх військових злочинах, які вчиняються умисно. Але насправді, враховуючи особливості обстановки, місця і часу вчинення окремих військових злочинів, можливість співучасті в них осіб, які не перебувають на військовій службі, обмежена. Більш реальна така співучасть у вчиненні військових злочинів, передбачених ст. ст. 404–405, 407–409, 411 КК України.

На думку Х.М. Ахметшина, «якщо цивільна особа разом із військовослужбовцем безпосередньо бере участь у вчиненні дій, які утворюють об'єктивну сторону того чи іншого військового злочину, наприклад, чинить опір із насильством патрульному наряду під час затримання останнім солдата, який порушує громадський порядок, то її дії необхідно визнавати не співвиконавством, а пособництвом, і кваліфікувати за ст. 240 із посиленням на ст. 17 КК РРФСР (за ст. 404 із посиленням на ст. 27 КК України – М. К.). Водночас опір патрульному наряду не може вважатися груповим, тому дії військовослужбовця, якщо вони не містять інших обтяжуючих обставин, підпадають під ознаки п. «а» ст. 240 (ч. 1 ст. 404 – М. К.)» [4, с. 20].

Фактично підтримує позицію Х.М. Ахметшина, М.І. Хавронюка із зазначеного питання і М.І. Панов, з яким ми солідарні. Він, зокрема, зауважує, що «дії цих осіб (несуб'єктів військових злочинів) навіть у випадках, коли вони у співучасті з військовослужбовцями виконують певну частину (елемент) об'єктивної сторони військового злочину, наприклад заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або здійснення інших насильницьких дій відносно військового начальника при вчиненні злочину, передбаченого ст. 405 КК («Погроза або насильство щодо начальника»), повинні кваліфікуватися як пособництво (чи організаторство) у вчиненні військового злочину. А за умов, що фактично вчинене цими особами містить склад іншого самостійного (загальнокримінального) злочину, вчинене має кваліфікуватися за правилами сукупності злочинів. Так само і цивільна особа, що разом із військовослужбовцем чи військовозобов'язаним, який проходить збори, безпосередньо (навіть за попередньою змовою) бере участь у вчиненні діянь, що утворюють об'єктивну сторону військового злочину, не може визнаватися співвиконавцем. Дії цих цивільних осіб слід кваліфікувати як пособництво чи організаторство у вчиненні військового злочину з посиленням не тільки на відповідну статтю р. XIX Особливої частини КК, але й на ст. 27 КК (певну її частину). Рішення, що пропонується, поширюється як на ситуації, коли військовий злочин вчиняється «групою осіб» (ст. ст. 402, 404–406), так і на ситуації, коли цей злочин здійснюється за попередньою змовою групою осіб (ст. ст. 408, 410 КК)» [5, с. 17–18].

Іншу думку щодо досліджуваного питання висловлює С.О. Харитонов, який зазначає, що «особа, яка не володіє ознаками військовослужбовця (військовозобов'язаного) (а як бути з резервістами під час проходження зборів? – М. К.), не може спричинити шкоду основному безпосередньому об'єкту військового злочину (відповідному виду порядку проходження (несення) військової служби), тобто вона як цивільна особа ні в якому випадку не може вчинити військовий злочин» [6, с. 180]. Тому С.О. Харитонов зазначає: «Ситуації, коли військовослужбовець організовує, підбурює або виступає пособником у вчиненні військового злочину, а його об'єктивну сторону виконує цивільна особа, слід кваліфікувати наступним чином: 1) якщо цивільна особа не має можливості спричинити шкоду об'єкту військового злочину, її дії слід розглядати як вчинення загальнокримінального злочину

(якщо вони підпадають під дію відповідних статей КК України) (а якщо не підпадають, тоді як бути? – М. К.); 2) діяльність військовослужбовця не може бути кваліфікована за статтями р. XIX КК України з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України (виконавець є центральною фігурою у співучасті і без нього співучасть неможлива), виходячи із цього, діяльність військовослужбовця потрібно розглядати як співучасть у загальнокримінальному злочині, виконавцем якого була визнана цивільна особа» [6, с. 180–181].

На нашу думку, проблему, про яку веде мову С.О. Харитонов, щоб не було жодних сумнівів щодо можливих інших варіантів кваліфікації вчиненого, можна вирішити шляхом внесення відповідних доповнень до ч. 5 ст. 27 КК України, яка після цього матиме такий зміст: «5. Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь, усуненням перешкод або виконанням об'єктивної сторони (дії чи її частини) злочину зі спеціальним суб'єктом сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину».

Схожу пропозицію висловлює і В.Я. Тацій, який пропонує доповнити ч. 5 ст. 27 КК України (щодо ознак пособника) так: «<...>, а також особа, яка, не маючи спеціальних ознак суб'єкта злочину, виконала певну частину об'єктивної сторони злочину в співучасті зі спеціальним суб'єктом» [7, с. 95].

Окремого аналізу варта позиція В.П. Бодаєвського, який зазначає: «У разі, коли поряд із військовослужбовцем співучасником корисливого посягання на військове майно є цивільна особа, військовослужбовець несе відповідальність за ст. 410 КК України, а цивільна особа, наприклад, за ст. ст. 185–191, 262, 308, 312, або 313 КК України. При цьому дії обох кваліфікуються як вчинені за попередньою змовою групою осіб» [8, с. 152]. У цілому погоджуємося із кваліфікацією дій військовослужбовця у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 410 КК України, водночас не можемо погодитися із запропонованою В.П. Бодаєвським кваліфікацією дій цивільної особи. Якщо предметом посягання є військове майно, тобто перебуває на балансі військової частини, то дії цивільної особи передбачають ознаки злочину, зазначеного в ч. 2 ст. 410, з урахуванням ч. ч. 3, 4 або 5 ст. 27 КК України. Щодо предметів злочинів, які передбачені ст. ст. 308, 312, 313 КК України, то якщо вони не були на обліку військової частини, фактично вчинене цими особами (військовослужбовцем і цивільною особою) містить склад іншого самостійного (загальнокримінального) злочину і має кваліфікуватися за правилами сукупності злочинів.

У теорії кримінального права питання про спільну участь у вчиненні військового злочину начальника і підлеглого не лише має значення для індивідуалізації відповідальності співучасників, але і потребує правильної кваліфікації вчиненого кожним із них.

Одним із таких прикладів співучасті начальника і його підлеглого в скоєнні злочину є виконання підлеглим явно злочинного наказу або розпорядження. Начальник, який таким чином схилив підлеглого до вчинення злочину, повинен бути визнаний підбурювачем або організатором злочину відповідно до ст. ст. 27, 29 КК, а виконавцем буде підлеглий. Інакше, якщо підлеглий не усвідомлював суспільно небезпечну сутність дії, коли виконував її за наказом начальника або водночас перебував у стані крайньої необхідності, то він не підлягає кримінальній відповідальності, а виконавцем злочину визнається начальник. Можливі й інші форми співучасті начальника і підлеглого.

Складними для кваліфікації є випадки сумісного вчинення насильницьких дій військовослужбовцями, що перебувають і не перебувають у відносинах підлеглості. Наприклад, до нестатутних дій, що здійснюються солдатом, долучається сержант, який є начальником як для винного, так і для потерпілого, чи насильницькі дії начальника підтримує підлеглий.

У такому разі дії начальника, що взяв участь у вчиненні його підлеглим нестатутних насильницьких діяч, необхідно кваліфікувати, оскільки він не може бути співвиконавцем передбаченого ст. 406 КК злочину, як військовий службовий злочин – перевищення влади чи службових повноважень, за ст. 424 КК (нині ст. 426–1 КК – М. К.).

Така кваліфікація зумовлена тим, що винний посягає на порядок здійснення військовими службовими особами службових повноважень.

Дії виконавця в цій ситуації не можуть кваліфікуватися за ч. 3 ст. 406 КК як вчинені в групі, бо начальник у такому разі не є суб'єктом даного злочину і не може бути визнаний співвиконавцем.

Коли до нестатутних дій, що здійснюються начальником стосовно рівних йому за службовим статусом військовослужбовців, приєднується особа, підлегла як винному, так і потерпілому, дії начальника необхідно кваліфікувати за ст. 406 КК, а дії підлеглого – як співучасть у цьому злочині за ст. ст. 27 і 406 КК, оскільки підлеглий у даній ситуації не є суб'єктом і не може бути визнаний співвиконавцем названого злочину, а за певних обставин – за сукупністю і ст. 405 КК, що передбачають відповідальність за злочин проти порядку підлеглості [9, с. 146–147].

Складно також кваліфікувати дії військової службової особи в разі скоєння злочинів, передбачених ст. ст. 364, 426, 426–1 КК України, після того як злочин, передбачений ст. 423 КК, був декриміналізований на підставі Закону України від 21 лютого 2014 р. № 746–VII [10], за їх вчинення разом з іншими особами. До моменту декриміналізації цього злочину позиція науковців передбачала, що «виконавцем зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем та співвиконавцем цього злочину може бути тільки військова службова особа, а іншим співучасником – як військова службова особа, так і інший військовослужбовець, а також цивільна особа, у т. ч. службова» [11, с. 1194].

Змістовною в цьому питанні є позиція Ю.П. Дзюби і М.І. Панова, які зазначають, що «слід мати на увазі, що в разі вчинення відповідного військового злочину у сфері службової діяльності у співучасті виконавцем такого злочину може бути виключно службова особа, а співучасником – як інші службові особи, так і військовослужбовці, які не є службовими особами, а також цивільні особи. Однак, якщо фактичні обставини свідчать про те, що умисел підлеглого не було спрямовано на сприяння начальнику вчинити службовий злочин, то, незважаючи на те, що підлеглий і діяв спільно з начальником, вчинене ним не може кваліфікуватися як пособництво у військовому службовому злочині. У той же час, коли начальник вчиняє разом із підлеглим який-небудь неслужбовий злочин, то цього ще недостатньо, аби розглядати його дії як зловживання владою (якщо не буде встановлено, що своє службове становище військова службова особа використовувала для організації злочину та залучення до його вчинення підлеглого)» [5, с. 139].

Нині зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем кваліфікується як загальнокримінальний злочин за ст. 364 КК України, організаторами, підбурювачами, пособниками якого можуть визнаватися як службові, так і неслужбові особи. Дії таких співучасників потрібно кваліфікувати за відповідними частинами ст. ст. 27 та 364 КК. Коли йдеться про військовий адміністративний проступок, то такі дії, за умови, якщо ці правопорушення не призводять до кримінальної відповідальності, передбачені ст. 172–13 («Зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем») Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), диспозиція якої передбачає «незаконне використання військовою службовою особою транспортних засобів, споруд чи іншого військового майна, використання військовослужбовця для виконання завдань, не пов'язаних із військовою службою, а також інше зловживання владою або службовим становищем, вчинене з корисливою метою чи в інших особистих інтересах, або в інтересах третіх осіб» [12]. Обставиною, що обтяжує відповідальність за адміністративне правопорушення, згідно з п. 4 ст. 35 КУпАП, є «вчинення правопорушення групою осіб». Інших форм співучасті КУпАП не передбачає.

Висновки. Проведений аналіз чинного законодавства України щодо кваліфікації за співучасті у військових злочинах засвідчує наявні особливості, які зазначені в цій статті. Їх урахування буде гарантією правильної кваліфікації дій військовослужбовців та інших співучасників як організаторів, підбурювачів та пособників на умовах, визначених ст. ст. 26–31 КК України.

Потребує доповнення ч. 5 ст. 27 КК України, яка після цього матиме такий зміст: «5. Пособником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь, усуненням перешкод або виконанням об'єктивної сторони (дії чи її частини) злочину зі спеціальним суб'єктом сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину».

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № № 25–26. Ст. 131.
2. Ахметшин Х.М. Соучастие в воинских преступлениях. Советское уголовное право. Воинские преступления: учебник / под ред. А.Г. Горного. Москва, 1978. 427 с.
3. Військові злочини: Коментар законодавства / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник; відп. ред.: М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. Київ, 2003. 272 с.
4. Ахметшин Х.М. Комментарий к ст. 1. Понятие воинского преступления. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления: Комментарий / под ред. А.Г. Горного. Москва, 1986. 160 с.
5. Панов М.І. Поняття, система і види військових злочинів. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): навч. посібн. / Г.М. Анісімов, Ю.П. Дзюба, В.І. Касинюк та ін.; за ред. М.І. Панова. Харків, 2011. 184 с.
6. Харитонов С.О. Окремі питання кваліфікації військових злочинів, вчинених в співучасті. Вісник кримінологічної асоціації України. 2017. № 3 (17). С. 174–182.
7. Тацій В.Я. Деякі питання співучасті у злочинах проти встановленого порядку несення військової служби. Підсумкова конференція слухачів, курсантів і студентів Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків, 2 квітня 2013 р.); Полегенька О.Р. Проблемні питання співучасті у військових злочинах. Юридичний науковий електронний журнал. 2016. № 5. С. 95.
8. Денисов С.Ф., Бодаєвський В.П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України): монографія. Запоріжжя, 2011. 324 с.
9. Карпенко М.І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): моногр. / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Київ, 2006. 232 с.
10. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень ст. 19 Конвенції ООН проти корупції: Закон України від 21 лютого 2014 р. № 746–VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 12. Ст. 188.
11. Хавронюк М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини). Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ, 2010. 1288 с.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 7 грудня 1984 р. № 8073–X. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

МИСЛИВИЙ В. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного права
(Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»)

УДК 343.346.2

ТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІБ ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

У статті досліджується поняття транспортного засобу у складах злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту. Розглядається генеза цього поняття як предмета злочину та його значення в судовій практиці. Аналізуються ознаки та класифікація транспортних засобів, пропонується їх визначення в кримінальному законі.

Ключові слова: дорожньо-транспортний злочин, предмет злочину, моторний транспортний засіб.

В статье исследуется понятие транспортного средства в составах преступлений против безопасности дорожного движения и эксплуатации транспорта. Рассматривается развитие этого понятия как предмета преступления и его значение в судебной практике. Анализируются признаки и классификация транспортных средств, предлагается их определение в уголовном законе.

Ключевые слова: дорожно-транспортное преступление, предмет преступления, моторное транспортное средство.

The article deals with the concept of a vehicle in corpus delicti against road safety and transport operation. The author has exposed the genesis of this concept as the crime subject and its significance in judicial practice. He has analyzed signs and classification of vehicles, and has proposed their definition in criminal law.

Key words: road traffic crime, crime subject, motor vehicle.

Вступ. Охорону безпечного функціонування транспорту в чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) вперше передбачив окремий Розділ XI «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту». Значну частку в ньому займають норми зі складами злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту, що вчиняються на автомобільному транспорті, міському електричному та деяких інших видах транспорту, тобто діяння, передбачені ст. 286–291 КК України, предметом яких є транспортний засіб. Транспортний засіб як предмет указаних злочинів вимагає окремої уваги, оскільки розвиток техніки показує, що сучасні транспортні засоби характеризуються різними конструктивними особливостями та потужністю, а це впливає на кримінально-правову оцінку вказаних діянь.

Постановка завдання. У ст. 286 КК України, за якою кваліфікується найбільша кількість таких діянь, передбачено примітку, в якій визначено, при керуванні якими транспортними засобами може бути вчинено дорожньо-транспортні злочини. Отже, транспортний засіб виступає обов'язковим атрибутивним елементом суспільних відносин у сфері функціонування транспорту. У зв'язку з цим для кримінально-правової теорії та практики застосування ст. 286–291 КК України важливе значення має оптимальне визначення поняття транспортного засобу як предмета вказаних злочинів.

Результати дослідження. Розгляд генези цього предмета показує, що попереднє кримінальне законодавство, зокрема ст. 215 КК УРСР 1960 р., на момент набуття ним чинності не містило поняття транспортного засобу, а лише називало його види через таке формулювання: «порушення працівником автотранспорту і міського електротранспорту правил безпеки руху й експлуатації транспорту». Тим самим бланкетна диспозиція вимагала звернення до відповідних правових актів. Діяльність вказаних видів транспорту за радянської доби на законодавчому рівні не регулювалася, тому найбільш поширеними нормативними актами були «Правила руху по вулицях міст, населених пунктів і дорогах СРСР», «Правила технічної експлуатації рухомого складу автомобільного транспорту», «Правила технічної експлуатації тролейбуса», «Правила технічної експлуатації трамвая», а також значна кількість інструкцій з експлуатації транспортних засобів, у т. ч. і підприємств-виробників. Взагалі в СРСР у цій сфері діяло близько 300 союзних, республіканських, міжвідомчих, відомчих, галузевих та інших нормативних актів.

Перелік засобів автотранспорту містили «Правила руху по вулицях міст, населених пунктів і дорогах СРСР» через поняття механічного транспортного засобу, а саме: всі види автомобілів, мотоциклів і мопедів із робочим об'ємом двигуна понад 49,8 куб. см. Велосипеди, у т. ч. обладнані двигуном із робочим об'ємом меншим за вказаний, механічними транспортними засобами не вважалися.

Обмежене визначення видів транспортних засобів у кримінальному законі викликало жваву дискусію відомих учених, зокрема М.С. Алексєєва, О.Б. Курінова, І.Г. Маландіна, І.Х. Максимова, Г.А. Домахіна та ін. Адже виникало питання віднесення до цих предметів тракторів, екскаваторів та інших транспортних засобів, які не лише використовувалися у виробничих сферах, а й за необхідності пересувалися дорожньою мережею. До транспортних засобів (у розумінні ст. 215 КК УРСР) пропонувалося відносити вантажні і легкові автомобілі, трактори, різні саморушні транспортери, тролейбуси, автобуси, метро, трамваї, мотоцикли, моторолери, а також інші механізми, призначені для транспортування вантажів і пасажирів [1, с. 9].

Відразу ж відзначимо, що за радянської доби прибічники віднесення метрополітену до міського електротранспорту не знайшли підтримки цієї позиції, оскільки він, з урахуванням специфіки його функціонування, належав до залізничного транспорту і перебував у віданні Міністерства шляхів сполучення СРСР (залізниці). Зі зміною суспільних відносин в Україні ст. 21 Закону України «Про транспорт» визначила, що «єдину транспортну систему України становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у т. ч. метрополітен)». Отже, буквальне тлумачення норми закону дає підстави відносити метрополітен до міського електричного транспорту, підтвердженням чого також є його перебування у комунальній власності. Інші запропоновані конструкції, на кшталт «механізми, призначені для транспортування вантажів і пасажирів» та «різного роду саморушні транспортери», були обґрунтовано визнані неприйнятними через їх не зовсім чітку визначеність [2, с. 128].

Надалі, враховуючи потреби практики, законодавець розширив перелік видів транспортних засобів у диспозиції ст. 215 КК УРСР, додавши терміни «трактор чи інша самохідна машина», проте й вони залишалися досить загальними. Нарешті, після десяти років накопичення судової практики, Верховний Суд СРСР роз'яснив судам союзних республік, що під «іншою самохідною машиною» в цих злочинах слід розуміти будь-які дорожні, будівельні, сільськогосподарські та інші спеціальні машини (екскаватор, грейдер, автокран, скрепер, автотранспортувач і т. п.) [3, с. 550]. Таке роз'яснення краще орієнтувало судову практику, хоча залишало потреби подальшого пошуку поняття транспортного засобу та його критеріїв. Тим паче, що кримінальні кодекси Казахської, Вірменської та Молдавської союзних республік, на відміну від інших, передбачали такі окремі глави, як «Транспортні злочини». Ст. 174 КК Вірменської РСР, а також ст. 2081 КК Азербайджанської РСР містили норми про відповідальність механізаторів за порушення правил експлуатації тракторів, комбайнів та інших механізмів [4, с. 400]. Були відмінності й у КК інших республік, зокрема ст. 247

КК Литовської РСР передбачала спеціальну норму про порушення водієм трактора, бульдозера, екскаватора та інших самохідних машин правил безпеки виробництва або пересування.

Сумнів стосувався обґрунтованості терміна «міський електротранспорт» з огляду на розвиток електромобілей, оскільки їх віднесення до «міського» транспорту виглядало штучним. Іншим підтвердженням цього було існування в Україні тролейбусної траси «Сімферополь – Ялта» (єдиної тоді в СРСР та Європі), рухомий склад якої лише умовно належав до «міського електротранспорту», адже 95-кілометровий маршрут тролейбусів із середнім навантаженням перевезень до 10 млн пасажирів на рік проходив переважно поза межами міст та інших населених пунктів [5, с. 9].

У 1985 р. до ст. 215 КК УРСР було включено примітку, що містила законодавче визначення поняття транспортного засобу, під яким у цій статті та ст. 2152, 2153 і 2154 КК УРСР слід було розуміти всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби [6, с. 12].

Із прийняттям КК України 2001 р. у ст. 286 «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» законодавець сформулював її диспозицію як: «порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом», обґрунтовано відмовившись від уразливих ознак попередньої ст. 215 КК 1960 р. Водночас з урахуванням позитивного досвіду у статті залишено примітку, в якій поняття транспортного засобу сформульовано таким чином: «під транспортними засобами, зазначеними у цій статті та ст. 287, 289 і 290, слід розуміти всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби».

Такий підхід не вніс принципові зміни до поняття транспортного засобу у кримінальному законі, але з часом отримав розширене тлумачення у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 р. № 14, в абз. 1 п. 2 якої зазначалося, що під час розгляду кримінальних справ зазначеної категорії (ст. 286–289, 415 КК України) суди мають ураховувати положення правових норм, у яких визначено поняття «транспортні засоби», зокрема примітку ст. 286 КК та п. 1.10 Правил дорожнього руху (далі – ПДР), затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306. Виходячи з цих положень, транспортними засобами, про які йдеться у ст. 286, 287, 289, 290 КК, враховуючи роз'яснення цієї постанови, слід вважати всі види автомобілів, трактори й інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби, що приводяться в рух за допомогою двигуна з робочим об'ємом 50 куб. см і більше або електродвигуна потужністю понад 3 кВт.

У другому абзаці цього пункту наводився найбільш докладний за весь час перелік таких транспортних засобів: усі види автобусів; усі види автомобілів, у т. ч. спеціальні і спеціалізовані (наприклад, санітарні, пожежні, спортивні, поливальні, автокрани, навантажувачі); трактори – самохідні машини (колісні або на гусеничному ході), призначені для перевезення вантажів чи виконання сільськогосподарських, будівельних, лісових та інших робіт; самохідні машини, призначені для виконання сільськогосподарських, дорожніх, будівельних, меліоративних і лісових робіт, – комбайни, грейдери, бульдозери, екскаватори, крани та ін.; міський електротранспорт – трамваї і тролейбуси, в т. ч. пасажирські, вантажні, ремонтні, спеціального обслуговування, колієукладачі, мотоцикли, зокрема дорожні, спортивні, спеціального призначення, з боковим причепом або без нього; моторолери, мотоколяски й інші механічні транспортні засоби – всюдиходи, аеросани, амфібії тощо.

Нарешті відзначалося, що не є транспортними засобами мопеди, велосипеди з двигуном із робочим обсягом до 50 куб. см, рухомий склад метрополітену, фунікулера та інших видів залізниць [7, с. 6–11]. Що стосується фунікулера, то навряд чи можна погодитися з його віднесенням до залізничного транспорту, оскільки за своїми соціальними та технологічними ознаками він є міським електричним транспортом.

Наступною постановою Пленум Верховного Суду України від 19 грудня 2008 р. № 18 зміст вказаного пункту було суттєво скорочено, а саме: «під час розгляду кримінальних справ зазначеної категорії суди мають ураховувати положення правових норм, у яких визначено поняття «транспортні засоби», зокрема примітки до ст. 286 КК та п. 1.10 ПДР, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306». Інші вищенаведені абзаци цього пункту були виключені [8, с. 3].

Таким чином, наведене поняття транспортного засобу підтвердило його симбіоз, що складається з кримінально-правових та адміністративно-правових приписів понять «транспортний засіб» (ст. 286 КК) і «механічний транспортний засіб» (п. 10.1 ПДР), який містить поєднання окремих видів транспортних засобів та ознак їх потужності, що в цілому забезпечувало уникнення складнощів у кримінально-правовому аналізі вказаних злочинів.

На початку XXI ст. в Україні поширився малопотужний мототранспорт (мопеди, скутери тощо) з об'ємом двигуна до 50 куб. см, за участю якого відбулося зростання кількості ДТП, що вчинювалися переважно неповнолітніми особами, які не були зобов'язані навчатися керуванню транспортними засобами цієї категорії й одержувати право на керування ними. Розкриття таких пригод ускладнювалося відсутністю їх обов'язкової державної реєстрації. За цих та інших обставин постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2011 р. № 1029 в ПДР було внесено зміни та доповнення, згідно з якими «механічний транспортний засіб» (п. 1.10 ПДР) визначено як транспортний засіб, що приводиться в рух за допомогою двигуна. Цей термін поширюється на трактори, самохідні машини і механізми, а також тролейбуси та транспортні засоби з електродвигуном потужністю понад 3 кВт. П. 2.13 ПДР передбачив, що право на керування транспортними засобами особам може бути надано: мототранспортними засобами (категорії А1) – з 16-річного віку, а також визначив транспортні засоби цієї категорії – мопеди, моторолери та інші двоколісні транспортні засоби, які мають двигун із робочим об'ємом до 50 куб. см або електродвигун потужністю до 4 кВт [9].

Зазначені зміни щодо видів транспортних засобів та ознак їх потужності у понятті «механічний транспортний засіб» призвели до перегляду кримінально-правової оцінки цих діянь, оскільки мопеди, моторолери та інші двоколісні транспортні засоби з робочим об'ємом двигуна до 50 куб. см або електродвигуном потужністю понад 3 кВт стали зараховуватися до предметів злочинів, передбачених ст. 286, 287, 289, 290 КК України.

Очевидно, що з цього приводу Верховному Суду України було доцільно надати відповідні роз'яснення у чинній постанові щодо застосування кримінального законодавства у кваліфікації злочинів проти безпеки руху й експлуатації транспорту, проте такої реакції вищого судового органу не відбулося. Водночас аналіз слідчої та судової практики показав, що органи досудового розслідування і суди не завжди враховують зміни, внесені вказаною урядовою постановою до ПДР, що призводить до помилок у кваліфікації дорожньо-транспортних злочинів, а відтак порушення законності.

З цього приводу можна навести типовий приклад. Підсудний Х. 11 серпня 2012 р., керуючи моторолером марки «Пантера», об'ємом 49,9 куб. см, рухаючись вулицею, грубо порушив вимоги п. 12.1, 12.3 та 13.1 ПДР, з моменту виникнення для нього небезпеки для руху не впорався з керуванням, не витримавши безпечної дистанції та безпечної інтервалу, допустив наїзд на велосипедиста, який рухався в попутному напрямку. Внаслідок наїзду потерпілий отримав тілесні ушкодження середнього ступеню тяжкості. Органом досудового розслідування і судом дії Х. кваліфіковано за ст. 291 КК України як порушення чинних на транспорті правил, що спричинило тяжкі наслідки [10]. Проте, враховуючи, що мопед, яким керував Х., вважається механічним транспортним засобом, дії обвинуваченого слід було розглядати як порушення правил безпеки дорожнього руху та кваліфікувати за ч. 1 ст. 286 КК України.

Водночас у слідчій і судовій практиці набули поширення випадки суперечливого підходу до кримінально-правової оцінки транспортного засобу як предмета злочину, зокрема з приводу посягань на такі транспортні засоби, як мопеди, скутери, моторолери з обсягом двигуна до 50 куб. см.

За низкою проваджень можна спостерігати, що одні суди у кваліфікації діянь, пов'язаних із незаконним заволодінням таких предметів, застосовували ст. 289 КК «Незаконне заволодіння транспортним засобом», тоді як за вироками інших діяння щодо аналогічних предметів кваліфікувалися як крадіжка чужого майна (ст. 185 КК України). Так, суд визнав підсудного невинуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 289 КК України, та виправдав за відсутністю в його діянні складу злочину, мотивуючи свій висновок тим, що мопед, яким він заволодів, має робочий об'єм двигуна до 50 куб. см, а отже, не є предметом злочину, оскільки останній не є механічним транспортним засобом у розумінні п. 1.10. ПДР і не входить до переліку транспортних засобів, зазначених у примітці ст. 286 КК [11]. Проте очевидно, що таке рішення суду є помилковим, оскільки мопеди з робочим об'ємом двигуна до 50 куб. см віднесені до механічних транспортних засобів, а відтак є предметами злочину, передбаченого ст. 289 КК. Такі непоодинокі випадки помилкової кваліфікації вимагають від практичних працівників професійної уваги до змін, що відбуваються у нормативних актах, а з іншого боку – належної організаційно-інформаційної роботи відповідних підрозділів із питань законодавчого та нормативного забезпечення працівників досудового розслідування та суду.

У цьому ж контексті розгляд транспортного засобу як предмета злочину загострює й іншу проблему, що тісно пов'язана з об'єктом незаконного заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК України). Адже, як не парадоксально, але, на наш погляд, практика кваліфікації злочинів, пов'язаних із посяганнями на маломоторні транспортні засоби за статтями про злочини проти власності, яка існувала раніше, була цілком виправданою з інших підстав. На наше переконання, об'єктом злочинів, передбачених ст. 289 КК, є власність, а їх предметом – усі транспортні засоби, незалежно від їх видів і потужності двигуна. Тобто, зазначена норма повинна знайти своє належне місце у Розділі VI «Злочини проти власності» Особливої частини КК України.

У зв'язку з трансформаціями ознак поняття механічного транспортного засобу слід враховувати, що вони також стосуються складу злочину, передбаченого ст. 287 КК України, а тому, наприклад, суд правильно кваліфікував дії Б. за вищевказаною статтею, який 05 квітня 2012 р. допустив до керування власним транспортним засобом (мопедом) М., завідомо знаючи, що останній перебуває у стані сп'яніння та не має права на керування транспортним засобом, внаслідок чого останній не впорався з керуванням і допустив падіння з мопеду на дорожнє покриття, що призвело до його смерті [12]. Принагідно зауважимо, що суд у вирокі повинен вказувати конкретні ознаки предмета злочину, у цьому разі – марку мопеда й об'єм його двигуна.

Висновки. Все вищевикладене вимагає, у свою чергу, окреслення сукупності ознак, що характеризують транспортний засіб як предмет складів злочинів, передбачених ст. 286, 287, 289, 290 КК України. До таких ознак транспортного засобу, на наш погляд, слід віднести: 1) сертифікованість як продукту промислового виробництва; 2) наявність ідентифікаційних номерів вузлів та агрегатів; 3) обов'язковість державної реєстрації й обліку; 4) самохідність, що забезпечена наявністю двигуна; 5) визначену енергетичну потужність; 6) відповідність технічним умовам, нормам і стандартам; 7) експлуатаційну функціональність; 8) придатність до перевезень людей, вантажів або виконання спеціальних робіт; 9) наявність реєстраційних документів і номерних знаків; 10) придатність до експлуатації у сфері дорожнього руху; 11) віднесення до джерел підвищеної небезпеки; 12) неповну підконтрольність людині в процесі експлуатації; 13) здатність у разі порушення експлуатації завдавати шкоди здоров'ю і життю людини.

Вказані ознаки мають теоретичне і прикладне значення для формулювання загального поняття транспортного засобу, придатного для використання у нормах кримінального законодавства, що охороняють безпеку дорожнього руху. Враховуючи, що у суспільстві існує тенденція до визнання пріоритету закону як регулятора суспільних відносин, заслуговує на підтримку пропозиція щодо закріплення правил дорожнього руху на законодавчому рівні, зокрема у Законі України «Про дорожній рух та його безпеку» [13].

Принагідно відзначимо, що у понятті «механічний транспортний засіб», що вживається у чинних ПДР, термін «механічний» використовується для відмежування самохідних тран-

спортних засобів, обладнаних двигуном, від велосипедів і прирівняних до них немеханічних транспортних засобів (гузових возів, саней, причепів, інвалідних колясок тощо), що навряд чи можна вважати обґрунтованим, оскільки за технічною, конструктивною й експлуатаційною сутністю будь-який із транспортних засобів є механічним. Натомість вбачаємо придатним розмежування транспортних засобів за такими видами: «моторний транспортний засіб», «маломоторний транспортний засіб» і «безмоторний транспортний засіб» [14, с. 55–56].

Під *моторним транспортним засобом* слід вважати транспортний засіб, що приводиться у рух двигуном потужністю понад 3 кВт. Цей термін поширюється на всі наземні дорожні транспортні засоби, тобто всі види трамваїв і тролейбусів, автомобілів, електромобілів, автобусів, мотоциклів, моторолерів, мотоколясок, квадро- і трициклів, а також тракторів та інших самохідних машин. До маломоторного транспортного засобу пропонуємо відносити мопед, моторолер та інші двоколісні транспортні засоби, які мають двигун із робочим об'ємом до 50 куб. см або електродвигун потужністю до 4 кВт. Нарешті, *безмоторний транспортний засіб* – це транспортний засіб, не обладнаний двигуном (велосипед, веломобіль, інвалідний візок тощо).

На підставі викладеного, виходячи з наведених визначень, зміст примітки ст. 286 КК України може бути сформульований в такій редакції: «Примітка. Під транспортним засобом у цій статті та ст. 287, 289 і 290 слід розуміти моторний транспортний засіб, що приводиться у рух двигуном потужністю понад 3 кВт, тобто всі види автомобілів, автобусів, електромобілів, трамваїв і тролейбусів, мотоциклів, моторолерів, мотоколясок, квадро- і трициклів, а також тракторів та інших самохідних машин. Цей термін поширюється також на *маломоторні транспортні засоби* – мопеди, двоколісні транспортні засоби, які мають двигун із робочим об'ємом до 50 куб. см або електродвигун потужністю до 4 кВт (мопеди, скутери, електровелосипеди та інші малопотужні транспортні засоби)».

Список використаних джерел:

1. Автотранспортные происшествия и их расследование / под. ред. Н.С. Алексеева, И.Х. Максимова. Госюриздат, М., 1962. 315 с.
2. Маландин И.Г. Происшествия и правонарушения на автототранспорте и городском электротранспорте в СССР. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1968. 229 с.
3. О судебной практике по делам об автотранспортных преступлениях. Постановление Пленума от 06 октября 1970 г. № 11. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924–1973 гг. «Известия». М., 1974. С. 546–554.
4. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Т. VI. М.: «Наука», 1971. С. 400.
5. Мысливый В.А. Борьба органов внутренних дел с дорожно-транспортными преступлениями, связанными с причинением вреда пешеходам: учеб. пособ. К.: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1990. 86 с.
6. Мысливый В.А., Опальченко А.Н. Уголовная ответственность за допуск к управлению транспортными средствами водителей, находящихся в состоянии опьянения: учеб. пособ. Киев: НИИРИО Украинской академии внутренних дел, 1992. 96 с.
7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 14. Вісник Верховного Суду України. 2006. № 1. С. 6–11.
8. Про внесення змін та доповнень до постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 14 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті»: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 19 грудня 2008 р. № 18. Вісник Верховного суду України. 2009. № 1. С. 3.
9. Про внесення змін до Правил дорожнього руху: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2011 р. № 1029. Офіційний вісник України. 2011. № 78. Ст. 2881.

10. Постанова Тячівського районного суду Закарпатської області від 10 січня 2013 р. у справі № 711/9025/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua>.
11. Галич П. Проблеми кваліфікації злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням мопедів. URL: http://zib.com.ua/ua/122073-problemi_kvalifikacii_zlochiviv_povyazanih_iz_nezakonnim_zav.html.
12. Вирок Вінницького районного суду Вінницької обл. у справі № 203/3780/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua>.
13. Проект Закону України «Про дорожній рух та його безпеку». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60111.
14. Мисливий В.А., Бабанін С.В. Кримінальна відповідальність за порушення чинних на транспорті правил: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 192 с.

РИГІНА О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри основ права України
юридичного факультету
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340-930.1/343.6

ПРОБЛЕМА ВБИВСТВА МАТЕР'Ю ДИТИНИ В США: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано проблему вбивства матер'ю дитини в США в історико-правовому аспекті з урахуванням кримінологічних аспектів питання. Уточнено причини існування проблеми та перешкоди її ліквідації. Зокрема, це розуміння як меншовартісного життя дитини й жахливий спосіб контролю дітонародження – в давнину. Вади в правосвідомості чи стійкі психічні розлади особи-вбивці – в добу розвитку психіатрії. Економічно-матеріальний чинник – упродовж усієї історії людства.

Ключові слова: дитина, дітовбивство, право на життя, історія, США.

В статті проаналізована проблема убийства матерію ребенка в США в историко-правовом аспекте с учетом криминологических аспектов вопроса. Уточнены причины существования проблемы и препятствия ее ликвидации. В частности, это понимание как меньшей ценности жизни ребенка и как ужасный способ контроля деторождения – в древности. Недостатки в правосознании или устойчивые психические расстройства лица-убийцы – во время развития психиатрии. Экономически материальный фактор – в течение всей истории.

Ключевые слова: ребенок, детоубийство, право на жизнь, история, США.

In the article a problem is analyzed the by mother filicide in US in historical and legal aspect with taking into account criminological aspects question. Was clarified the reasons existence of the problem and the obstacles of liquidation. In particular, is an understanding of the inferiority of a child's life and a terrible way of controlling childbirth – ancient times. Defects of legal conscience or persistent mental disorders of a killer-person – in the period of the development psychiatry. The economic and material factor – throughout the history.

Key words: child, filicide, right of the life, history, US.

Вступ. Питання правового захисту життя дитини, у т. ч. новонародженої, в різні часи й у різних країнах мало особливості правового регулювання. Якщо сьогодні новонароджена дитина й сам людський плід, який досягнув певного віку, є об'єктом правового захисту, в минулому, зокрема це період стародавнього світу та раннього середньовіччя, правовий статус новонародженої дитини, якщо взагалі допускати, що він був, фактично не охоронявся державою. Якщо життя новонародженого й було об'єктом формального правового захисту, то фактично не існувало дієвого правового механізму його здійснення. Передусім новонароджена дитина могла стати об'єктом посягання її матері відразу після народження або деякий час після цього. Проблема вбивства матер'ю дитини, не лише новонародженої, а й уже повнолітньої, доволі гостра в США впродовж усього періоду їх існування, а саме з колоніальних часів і дотепер. При цьому сьогоднішні США – це економічно розвинута країна з високим рівнем життя громадян, що дає змогу скласти враження, яке, однак, є помилковим, про неможливість існування цієї проблеми.

Сучасні дослідники, висвітлюючи проблему дітовбивства матерями, намагаються пояснити причини цього «негативного феномена», співвідносячи конкуренцію таких понять, як «материнський інстинкт» та «особливий післяпологовий стан породіллі». Окремі аспекти проблеми частково досліджені С.В. Богдановим, Е. Герман, О.В. Ждановою, С. Невман, Ф.Дж. Ресніком, В.В. Русіною, В.Дж. Самнером, Е.А. Фаттах, С.Г. Фрідмен тощо. Серед них одні вчені сконцентрували увагу на історії проблеми, другі – на теоретичних аспектах, треті – на статистичних даних, четверті – на психології дітовбивць. Однак уважаємо, що для розкриття проблематики необхідно врахувати всі аспекти та не обмежуватися в дослідженні історико-правовим методом.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати проблему вбивства матер'ю дитини в США в історико-правовому аспекті з урахуванням криминологічних аспектів питання; уточнити причини існування проблеми та перешкоди її ліквідації.

Результати дослідження. Як зауважила Е.А. Фаттах, «віктимізація дітей» має таку ж давню історію, як саме людство. Так, убивство матер'ю новонародженої дитини було одним із перших злочинів проти безпорадної та необізнаної жертви. Діти впродовж історії піддавались різноманітним зловживанням, нехтуванню й поганому поводженню, але дітовбивство повинно би було вважатись найтяжчим злочином проти дитини [1, с. 177].

У широкому значенні поняття «дітовбивство» визначають як умисне чи необережне позбавлення життя дитини різного віку (особи, котра не досягла 18-річного віку) будь-якою особою. Проте в кримінальному праві України цей термін визначають у вузькому значенні, стосується він такого злочину, як «умисне вбивство матер'ю своєї новонародженої дитини під час пологів чи відразу ж після них» (ст. 117 Кримінального кодексу (далі – КК) України). При цьому таке визначення «дітовбивства» є загальноновизнаним у кримінальному праві та судовій медицині [2, с. 181].

Як зазначила В.В. Русіна, в науковій літературі для позначення терміна «дітовбивство» застосовують близькі за змістом терміни, такі як «неонатид» («neonaticide») (вбивство матер'ю новонародженої дитини до 24 год. її життя), «інфантицид» («infanticide») (вбивство матер'ю дитини у віці від одного дня до одного року) та «філіцид» («flicide») (вбивство дитини одним із батьків або обома батьками). Автор підкреслює, що чіткого визначення поняття «філіцид» немає, оскільки спірним є питання про поширення його на випадок убивства дитини прийомними батьками [3, с. 61]. В.Г. Остап'юк, С.В. Богданов, О.В. Жданова уточнили, що в американській науковій літературі також застосовуються декілька термінів, які стосуються проблеми дітовбивства, передусім згадувані, але, крім цього, й інші. Зокрема, поняття «flicide-suicide» – вбивство власної дитини одним із батьків із подальшим самогубством убивці, «familicide» – вбивство власної дитини та іншого з батьків з подальшим самогубством убивці [4, с. 62–63]. Однак К. Бартол, погоджуючись із міркуваннями Ф.Дж. Реснік, указав, що найпоширенішими випадками в США є «неонатид», тобто вбивство дитини її матер'ю впродовж 24 год. її життя, і «філіцид» – убивство дитини, котра прожила більше за добу [5, с. 197].

Як відзначив Ф.Дж. Реснік, із давніх часів жінок, котрі вбили своїх дітей, називали «монстрами». Зокрема, пуритани вважали, що такі жінки «порушили закон природи, закріплений Богом, учинили неприродно та жахливо, вони гірші, ніж морські монстри, які вигодовують своїх дітей» [6]. С. Невман у праці «Infanticide» (2017) досить ґрунтовно ілюструє історію проблеми дітовбивства й пояснює причини її існування. Зокрема, по-перше, дослідниця покликається на зауваження П. Сінгера, згідно з якими «теоретично життя дитини вважалось менш гідним для захисту, ніж дорослої особи». По-друге, дітовбивство в історії людства було «загальноприйнятим методом планування сім'ї, крім цього, невинуватість дітей зробила їх ідеальними жертвами для кровожерливих богів». С. Невман описує, що дітовбивство є поширеним явищем серед ссавців, які головним чином убивають потомство, що має фізичні вади, хоча й кенгуру може кинути своє дитинча хижому звіру, якщо вона втікає від нього. Проте, на її думку, вказане «говорить не стільки про те, що тварини є жадливими, скільки про те, що еволюційний тиск далеко не вимагає мати великої кількості нащадків, а вимагає мати оптимальну кількість здорового потомства в якнайкращий час».

Протягом усієї історії дітовбивства пов'язані з бідністю й низьким соціальним статусом матері новонародженої дитини. У Давній Греції могли та в сучасній Болівії можуть убити новонароджену дитину, якщо вона народилася передчасно, має фізичні вади, якщо в матері вже є діти, дитина є позашлюбною або якщо це дівчинка. Як виявлено, у сільській місцевості Таміл Наду в Індії дитяча смертність була в чотири рази вищою для немовлят-дівчат, ніж для хлопців, але лише в тих матерів, які вже мали по одній доньці [7]. Якщо дітовбивство в Стародавній Греції та Римі було поширеним явищем, то релігія давніх єгиптян забороняла вбивати дітей. Зокрема, під час греко-римського періоду вони рятували покинутих немовлят, яких вони могли забрати й у майбутньому перетворити на рабів [8, с. 319]. У деяких арктичних народів було прийнято вбивати немовлят, якщо під час пологів померли їхні матері та якщо не було інших жінок, які могли б їх вигодувати. У середньовічній Європі та Африці побутувала думка, що новонароджені, які мали фізичні вади, були «несправжніми людьми», а їх убивство вважалось вбивством без вини. Автор зазначає про історію китайки XVI ст., котра, будучи молодою й бідною, втопила свою новонароджену доньку, та вбивство матір'ю новонародженого сина в Калахарі, оскільки в неї вже була старша дитина.

С. Невман стверджує, що батьки, вбиваючи новонароджену дитину, переконували себе в тому, що «це ще не дитина». Зокрема, «дитиною» в повному розумінні цього слова новонароджений (-на) ставав (-ла) після проведення спеціального ритуалу. У стародавніх Афінах дитину не можна було вбити після церемонії «амфідромії», яка відбулася через тиждень після її народження, на якій їй давали ім'я. У давній Скандинавії не можна було вбити дитину після того, як вона була похрещена. Це правило діяло в усьому християнському світі, хоча й там зафіксована «підозріла перевага немовлят-хлопчиків над немовлятами-дівчатами».

Убивство новонароджених головним чином здійснювали їхні матері, в основному залишаючи їх на відкритому місці, щоб дитина померла сама (під впливом погодних умов, була вбита тваринами). С. Невман покликається на працю В. Леккі «History of European Morals from Augustus to Charlemagne» («Історія європейської моралі від Августа до Карла Великого») (1869), який писав, що в ті часи такий вид убивства новонароджених набув гігантських масштабів і був абсолютно безкарним. Разом із тим дослідниця зазначає, що залишення новонародженої дитини на відкритому місці давало цим жінкам змогу думати, що їхні діти вижили, і ця тема є поширеною у фольклорі та літературі. Тим не менше, наприклад, у середньовічному Китаї, як правило, новонароджених топили, а в середньовічній Англії – задушували. Уже згодом, у добу пізнього середньовіччя, здійснені спроби запобігти дітовбивствам. Зокрема, таких матерів громада могла закидати камінням. У 1624 р. в Англії прийнятий закон (діяв протягом 180 років), який передбачав відповідальність за дітовбивство не тільки тоді, коли жінка вбила новонароджену дитину, а й тоді, коли вона народила її мертвою без свідків. Проте лише невелика кількість жінок була притягнута до відповідальності згідно із цим законом. Так, у 1730–1774 рр. у Старому Бейлі в Лондоні перевірених лише 61 випадок убивства новонароджених дітей, а в 1680–1688 рр. із 12 випадків

таких дітовбивств до відповідальності притягнули дев'ять жінок, а щодо трьох не було зібрано достатньо доказів. Ці цифри не були жахливі, але були неточними. Зокрема, один із засновників Лондонської лікарні Т. Корам писав, що у 1730-х рр., щоденно йдучи з дому на роботу й назад, він бачив велику кількість немовлят, викинутих на смітники чи узбіччя доріг, одні з яких уже були мертві, другі – живі, треті – помирили [7]. Щодо США про випадки дітовбивств зазначає Е. Герман. Так, лише в 1910 р. в Нью-Йорку виявлено близько 1500 тіл мертвих новонароджених і їхніх решток (у провулках, ямах, спалених) [9, с. 35–36].

Згідно з дослідженнями Л.С. Мілнер, у 1966 р. в США зафіксовано 10,920 вбивств, де кожна 22 дитина – це дитина, вбита батьками. Статистично США сьогодні посідають перше місце в списку країн, де діти були вбиті батьками. Кількість дітей, убитих упродовж 1968–1975 рр., становила 3,2% із загальної кількості зафіксованих убивств у США. У 80-ті рр. XX ст. зменшились загальні показники вбивств, але рівень убивств батьками дітей зріс. У 1983 р. зафіксовані дані, згідно з якими в році вбиті понад 600 дітей батьками, а в 1982–1987 рр. – це близько 1,1% випадків убивств дітей у віці до одного року. Як у період середньовіччя, коли своїх дітей убивали збіднілі батьки, так й у XX ст. ця статистика зафіксована в районах крайньої бідності населення. І, як правило, дітей убивають їхні матері, особливо це стосується новонароджених і дітей у віці до одного року [10].

Ф.Дж. Реснік уточнив, що 90% дітовбивць у США – це біологічні батьки, а 10% – це бабусі чи дідусі. Як свідчать статистичні дані, найчастіше своїх дітей убивали матері, які не досягли 19-річного віку, з освітою 12 років або менше, які народили їх, не перебуваючи у шлюбі, або не мали матеріальної допомоги. Якщо йдеться про чоловіків, які вбили своїх дітей, то серед них чоловіки старшого віку, ніж жінки-вбивці, безробітні, розлучені, котрі зловживають алкогольними напоями чи наркотичними речовинами. Зокрема, близько 80% дітей, убитих у віці 16–18 років, убиті їхніми батьками, а не матерями [6]. З огляду на інформацію, подану Бюро судової статистики у 2001 р., К. Бартол зауважив, що кількість убивств дітей у віці до п'яти років зростала з 1976 по 1995 рр., знизилася в 1996 р. Зі всіх дітей у віці до п'яти років, які загинули насильницькою смертю в 1976–1999 рр., 31% із них – це діти, вбиті їхніми батьком, 30% – матір'ю, 23% – знайомими чоловіками, 6% – іншими родичами, 3% – незнайомими особами. Більшість убитих дітей – хлопчики [5, с. 197].

Як справедливо зазначили В.Г. Остап'юк, С.В. Богданов, О.В. Жданова, в багатьох державах світу щодо жінок, які вбили власних новонароджених дітей, можуть застосовуватися норми закону, на підставі яких під час винесення вироку враховуватиметься стан психічного здоров'я обвинувачених [5, с. 62]. У таких законах міститься принцип, згідно з яким припускається, що жінка, яка вчинила дітовбивство, зробила це внаслідок того, що «баланс її розуму порушений через те, що він неповністю відновився після народження дитини» [11]. Ця пом'якшуюча вина обставина вказана, наприклад, у британському Законі про дітовбивство 1922 р. (нова редакція 1938 р.). На підставі цього закону часто жінки, які вбивали своїх новонароджених дітей, за вироком суду отримували випробувальний термін і скеровувалися на лікування до психічного закладу [4, с. 63]. Як зауважив А.Г. Бабичев, в Англії жінку, яка вбила свою новонароджену дитину, присяжні можуть визнати винною не в учиненні тяжкого вбивства (murder), а у скоєнні дітовбивства (manslaughter). Ця жінка нестиме відповідальність за свої дії (бездіяльність), але допускається, що її «душевна рівновага була порушена після пологів, як і в особи, котра вчиняє вбивство під впливом тяжкої провокації (потерпілої особи)». Жінці, котру визнали винною в убивстві своєї новонародженої дитини в Англії, могли призначити покарання від пожиттєвих каторжних робіт до каторжних робіт на строк не менше ніж три роки (покарання – каторжні роботи на сьогоднішній час не застосовуються), або позбавити волі терміном до двох років, або стягнути штраф. Згідно з медичним критерієм, дитину новонародженою вважають від моменту її народження до досягнення нею 16 днів. Однак у 1936 р. Центральний кримінальний суд м. Лондон розглянув справу про вбивство матір'ю трьохтижневої дитини й визнав її винною в убивстві новонародженої дитини, вказавши на збереження особливого післяпологового стану жінки й після закінчення 16-денного терміну [12, с. 54].

Багато країн перейняли в цьому питанні відповідне правове регулювання Англії, яке зазнає гострої критики. Зокрема, Д. Томас звернув увагу на те, що впродовж 1980–1990 рр. у віці до одного року в Англії матерями вбито 293 дитини, але за дітовбивство засуджено лише 42 з них. Протягом 1989–1990 рр. зареєстровано 50 таких убивств, але справа лише однієї обвинуваченої розглядалася судом [4, с. 67–68]. Противники таких законів відзначили, що батькам дитини надається менше «привілеїв», ніж матерям. Свою думку вони обґрунтували тим, що батько, будучи психологічно пригніченим, як і мати, може вбити свою, наприклад, десятимісячну дитину в «альтруїстичній психологічній вірі», а потім спробувати покінчити життя самогубством. Окремі представниці феміністичного руху критикують закони «про дітовбивство» за те, що в них урахований особливий «патологічний післяпологовий стан» породіллі [10]. На нашу думку, свою позицію вони обґрунтовують тим, що в такому разі за жінкою визнаються своєрідні «переваги» внаслідок народження нею дитини, яке позначається на її психологічному стані, однак це, вочевидь, за їхніми міркуваннями, суперечить принципів гендерної рівності.

Ф.Дж. Реснік зауважив, що засоби масової інформації іноді «зображають» матерів, які вбили своїх дітей, або як «божевільних», або як «поганих». При цьому «божевільні» вбивці дітей уважаються «морально чистими, які відповідають традиційним гендерним ролям і поняттю жіночності, вони, як правило, характеризувалися хорошими матерями, а злочини ними вчинені внаслідок ірраціональних, неконтрольованих діянь, спричинених психічним захворюванням». На відміну від них, жінки, що визначалися як «погані», ще до моменту вчинення вбивства, як виявлялось, неналежним чином виконували свої обов'язки щодо дитини.

Ф.Дж. Реснік називає п'ять мотивів убивств, учинених як матерями, так і батьками своїх дітей. По-перше, це «вбивство дитини з альтруїстичних мотивів», зокрема з наступним самогубством убивці, який хоче припинити своє життя, але не бажає залишити дитину в жорстокому світі. Дослідник описує вчинок жінки, що в 1994 р. вбила своїх малолітніх дітей, прив'язавши їх до автомобільних крісел і спустивши машину в річку. Після цього вона звернулася в поліцію про викрадення дітей. Коли її вчинок був викритий, вона пояснила, що хотіла загинути разом із дітьми, в останній момент передумала, але її визнали винною в умисному, заздалегідь спланованому вбивстві, а не «вбивстві з альтруїстичних мотивів». До «вбивства з альтруїстичних мотивів» належить убивство дитини, щоб запобігти її дійсним чи уявним стражданням чи припинити їх; якщо страждання є реальними, вбивство має ознаки евтаназії. Автор зазначає про вбивство, вчинене з метою запобігти «уявному» стражданню дитини, зокрема щоб вона, наприклад, не потрапила в майбутньому до пекла. По-друге, це «вбивство дитини, вчинене внаслідок важкого психічного розладу», зокрема внаслідок галюцинацій, епілепсії, марення. Ф.Дж. Реснік посилається на працю Дж. Хопвуда «Вбивство дитини та безумство» («Child murder and insanity») (1927), який описав убивство дитини, вчинене матір'ю, котра, будучи хворою на епілепсію, поставила дитину на вогонь, а чайник – у колицку. По-третє, це «вбивство дитини, яка була чи стала небажаною»; дослідник згадує про жінку, котра вбила двох дітей унаслідок того, що її обранець не мав наміру одружуватися з нею, оскільки вона мала своїх дітей. По-четверте, «вбивство дитини через вимогу надмірної дисципліни», коли від дитини вимагається бути слухняною, навіть у випадку, коли внаслідок свого віку вона не здатна розуміти цієї вимоги. По-п'яте, «вбивство дитини, щоб помститися другому з батьків». Так, у 1999 р. у виданні «Associated Press» була опублікована стаття про чоловіка, наречена котрого була на відпочинку тоді, як помер його батько. Вона відмовилася приїхати з відпочинку й морально підтримати його. Тоді він вирішив, що вона повинна пережити такі самі страждання, як і він. Згодом вони одружилися, у них народився син, якого цей чоловік убив, коли дитині було сім місяців. Його засудили до 49 років позбавлення волі [6].

Контекст відповідного дослідження вимагає згадати про найгучніші вбивства дітей матерями, вчинені в США у XX–XXI ст. Так, у 1987 р. за вбивства вісьмох своїх дітей та одного всиновленого сина, які померли у віці немовлят, засуджена 45-річна М. Тіннінг. Остання станом на 2017 р. шість разів зверталася з клопотанням про умовно-дострокове звільнення, у чому їй відмовлено [13]. У 1995 р. 49-річна В. Хойт визнана винною в убивствах п'ятьох

своїх дітей, які вчинені з 1965 по 1971 рр. Як виявилось, жінка їх задушила, щоб вони не плакали. Засуджена до довічного позбавлення волі. У ті роки було помилково встановлено, що її діти померли від синдрому миттєвої смерті немовлят під час сну [14]. На підставі цієї справи переглянутий у 1998 р. випадок 30-річної давнини, який також стосувався дітовбивств. Ідеться про подружжя Ноу, в якого протягом 1949–1968 рр. померло вісім із десяти дітей формально від синдрому миттєвої смерті немовлят. 69-річна М. Ноу визнала себе винною в убивствах і була засуджена до 20 років позбавлення волі, з яких перших п'ять років – це домашній арешт [15].

В американському виданні «In touch» 15 лютого 2018 р. опублікована стаття про декілька найгучніших випадків убивства дітей їхніми матерями, які мали місце в ХХІ ст. у США, і це не випадки вбивств новонароджених дітей. Так, у 2001 р. 36-річна А. Йейтс, яка страждала від депресії та психозу, упродовж однієї години потопила п'ять своїх малолітніх дітей. У 2002 р. вона визнана винною в убивстві першого ступеня та засуджена до довічного терміну позбавлення волі з правом дострокового звільнення через 40 років. У 2006 р. судовий вирок переглянутий Техаським апеляційним судом та А. Йейтс визнана неосудною й поміщена до психіатричної лікарні, в якій перебуває й сьогодні. У 2003 р. Д. Лейн, прокинувшись уночі, закидала двох своїх малолітніх дітей камінням на смерть. Свій учинок пояснила тим, що так їй наказав учинити Господь. За вироком суду визнана неосудною, скерована на лікування до психіатричної лікарні, з якої звільнена у 2012 р.

У 2010 р. мультимільйонерша Г. Джордан отруїла свого восьмирічного сина, який хворів на аутизм. Сказала, що вчинила «вбивство з милосердя». Визнана винною та засуджена до 18-річного терміну позбавлення волі. У 2011 р. 54-річна Дж. Шенкекер застрелила 13-річного сина та 16-річну доньку. Як виявилось, жінка планувала вбивство дітей декілька років підряд, не шкодувала про вчинене. Засуджена до двох пожиттєвих термінів позбавлення волі. У 2014 р. Х. Чен скинула свою 14-місячну доньку з моста на проїжджу частину, в результаті чого вона загинула, потрапивши під колеса вантажівки. Потім вона так само скинула свого шестирічного сина, котрий вижив. Жінку визнана винною в учиненні вбивства, але захід покарання не оприлюднювався.

У 2015 р. заарештована М. Блер, коли в неї дома в морозильній камері були знайдені тіла двох її дітей – 13-річної доньки, яку вбила раніше, та 9-річного сина, котрого вбила рік потому. При цьому ховати жінці дітей у камері допомагала її старша 17-річна донька. М. Блер засуджена до довічного терміну позбавлення волі. У 2016 р. 42-річна К. Шейтс застрелила двох своїх доньок – 17-річну та 22-річну. Прибувши на виклик, поліцейські на місці пригоди вбили К. Шейтс, яка відмовилася покласти зброю. Як було з'ясовано, жінка протягом останніх чотирьох років періодично лікувалася в психіатричній лікарні.

У 2017 р. пред'явлено обвинувачення І. Мартінес, котра вбила чотирьох своїх дітей і чоловіка, поки вони спали. Дев'ятирічна донька, яка вижила, повідомила поліції, що мати напередодні події їй сказала, що вона скоро побачить Ісуса. Вирок у справі І. Мартінес поки ще не винесений. У 2017 р. 36-річна Дж. Еденс убила жінку, яка їй повідомила, що була коханкою її чоловіка, застрелила двох своїх дітей і покінчила життя самогубством, залишивши передсмертну записку для чоловіка. У записці вона звинуватила чоловіка в стражданнях, які він заподіяв їй і дітям. У 2017 р. М. Мартенс убила свою 10-річну доньку, розчленувавши її частково спаливши її тіло у ванній кімнаті готелю. Під час слідства зізналася, що полюбляла спостерігати, як її співмешканець і його брати знущалися над дитиною. Вирок щодо неї ще не винесений [16].

Висновки. Жахливий за своєю сутністю злочин – убивство матер'ю своєї дитини – пронизує всю історію цивілізації від стародавніх часів і дотепер. Відсутність правового регулювання заборони вбивства новонародженої дитини в стародавні часи, відсутність належного механізму запобігання цьому виду злочинів згодом свідчить про меншовартісний статус дитини порівняно з дорослою особою, здатною виконувати загальнокорисні функції.

Проблематику дітовбивства матерями вважаємо доцільним розглядати з урахуванням віку потерпілої особи: по-перше, новонародженої дитини, по-друге, дитини старшого віку,

по-третє, особи, яка досягла повноліття, але залишається дитиною для своєї матері, або дитини, яка має засоби на існування. Зважаючи на статистичні дані, можемо сказати, що майже в кожному випадку значення мав особливий психологічний стан особи-вбивці, зокрема в першому випадку – це «особливий післяпологових стан породілля», а в інших – психічні розлади, які визначали наявність або відсутність вини особи-вбивці.

Щодо новонародженої дитини неабияке значення на формування наміру матері вбити новонароджену дитину мала колись майбутня несправедлива й негуманна думка громадськості у ставленні до жінки, котра народила дитину, не перебуваючи у шлюбі, а як показує практика, якраз такі жінки переважно вчиняли цей злочин. Також не можна оминати роль тягара матеріального утримання дитини, який матір не могла чи не бажала нести.

При цьому, незважаючи на складні життєві умови, які могли спіткати матір дитини, вважаємо, що вона могла прийняти таке рішення, яке б сприяло збереженню життя дитини, зокрема в багатьох державах ще в добу середньовіччя були створені своєрідні «вікна життя» при церквах. З іншого боку, щодо вбивства одним із батьків своєї дитини, який перебував у психіатричному закладі на лікуванні, цілком імовірно, що лікарі не встановили ступінь небезпечності особи для оточуючих, у т. ч. для членів своєї сім'ї.

Список використаних джерел:

1. Fattah E.A. (1989) *The Child as Victim: Victimological Aspects of Child Abuse*. Fattah E.A. (eds) *The Plight of Crime Victims in Modern Society*. Palgrave Macmillan, London.
2. Саинчин С. Особенности расследования детоубийств. Закон и жизнь. 2013. № 10/3 (262). С. 181–184.
3. Русина В.В. Филицид (убийство ребенка родителями). Судебно-психиатрический аспект. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 2011. № 1. С. 63–65.
4. Остапюк В.Г., Богданов С.В., Жданова О.В. Детоубийство в США, конец XX – начало XXI столетия: основные показатели, динамика, тенденции. Криминология. 2016. № 2. С. 62–71.
5. Бартол К. Психология криминального поведения / пер. с англ. Санкт-Петербург: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. 352 с.
6. Resnick Ph.J. Filicide in the United States. *Indian Journal Psychiatry*. 2016. Vol. 68. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5282617/>.
7. Newman S. Infanticide (2017). URL: <https://aeon.co/essays/the-roots-of-infanticide-run-deep-and-begin-with-poverty>.
8. Sumner W.G. (2008) *The Project Gutenberg eBook, Folkways*, by William Graham Sumner. The Athenæum Press; GINN AND COMPANY PROPRIETORS – BOSTON, U.S.A. 692 p.
9. Herman E. *Kinship by Design: A History of Adoption in the Modern United States*. Chicago, 2008.
10. Milner L.S. A Brief History of Infanticide. *Science and Technology*. URL: <https://www.sott.net/article/125410-A-Brief-History-of-Infanticide>.
11. Friedman S.H., Resnick Ph.J. Child murder by mothers: patterns and prevention. *World Psychiatry*. 2007. Oct. № 6 (3). P. 137–141. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2174580/>.
12. Бабичев А.Г. Привилегированные убийства в странах дальнего зарубежья. Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Экономика». 2014. № 20 (349). Вып. 40. С. 54–61.
13. Тиннинг, Мэрибет. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B3_%D0%9C%D1%8D%D1%80%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%82.
14. Sanz C. A Mother's Fatal Embrace October. *People*. 1995. Oct. 09. 12:00. PM. URL: <https://people.com/archive/a-mothers-fatal-embrace-vol-44-no-15/>.
15. By Reuters. Police Investigating Deaths of 8 Infants. *New York Times*. 1998. 04.02. URL: <https://www.nytimes.com/1998/04/02/us/police-investigating-deaths-of-8-infants.html>.
16. White T. Women Who Snapped and Murdered Their Children for Horrifying Reasons. *In touch*. 2018. Feb. 15. URL: <https://www.intouchweekly.com/posts/killer-moms-154001>.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЛІТВІНОВА І. Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права і процесу
(Навчально-науковий юридичний інститут
Національного авіаційного університету)

УДК 343.150.1

ВНУТРІШНЄ ПЕРЕКОНАННЯ ПРОКУРОРА У МЕХАНІЗМІ ПРИЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті досліджуються гносеологічні, процесуальні та психологічні аспекти формування внутрішнього переконання прокурора та його ролі у прийнятті ним кримінально-процесуальних рішень. Внутрішнє переконання під час оцінки доказів і прийняття процесуальних рішень розглядається у двох аспектах: як процес формування висновків про обставини досліджуваної події і як результат такого дослідження (переконаність). Зроблено висновок про те, що переконаність, як стан впевненості в правильності своїх висновків у кримінальному провадженні, що досягається в результаті оцінки усієї сукупності доказів, та готовності діяти відповідно до своїх висновків, є необхідним складником механізму прийняття прокурором кримінально-процесуальних рішень.

Ключові слова: внутрішнє переконання прокурора, оцінка доказів, кримінально-процесуальні рішення.

В статье исследуются гносеологические, процессуальные и психологические аспекты формирования внутреннего убеждения прокурора и его роли в принятии им уголовно-процессуальных решений. Внутреннее убеждение в процессе оценки доказательств и принятия процессуальных решений рассматривается в двух аспектах: как процесс формирования выводов об обстоятельствах исследуемого события и как результат такого исследования (убежденность). Сформулирован вывод о том, что убежденность, как состояние уверенности в правильности своих выводов в уголовном производстве, которое достигается в результате оценки всей совокупности доказательств, и готовности действовать в соответствии со своими выводами, является необходимой составляющей механизма принятия прокурором уголовно-процессуальных решений.

Ключевые слова: внутреннее убеждение прокурора, оценка доказательств, уголовно-процессуальные решения.

In article gnoseological, procedural and psychological aspects of formation of internal belief of the prosecutor and his role in adoption of criminal procedural decisions by it are investigated. The internal belief in the course of an assessment of proofs and adoption of procedural decisions is considered in two aspects: as process of formation of conclusions about circumstances of a studied event and as result of such research (conviction). The conclusion that conviction as the condition of confidence of correctness of the conclusions in criminal proceedings which are reached as a result of an assessment of all body of evidence, and readiness to work according to the conclusions, is a necessary component of the mechanism of acceptance by the prosecutor of criminal procedure decisions is formulated.

Key words: internal belief of the prosecutor, assessment of proofs, criminal procedure decisions.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Кримінально-процесуальна діяльність, як і будь-який інший вид людської діяльності, постійно супроводжується ухваленням значної кількості рішень, через які забезпечується виконання завдань кримінального провадження. Одні рішення забезпечують вирішення суто процесуальних питань (наприклад, ухвала про обрання запобіжного заходу, постанова про зупинення досудового розслідування), інші – містять вирішення кримінально-правових питань (наприклад, вирок, постанова про закриття кримінального провадження), деякі вирішують окремі питання цивільно-правового характеру (наприклад, вирішення цивільного позову у вироку).

Процесуальне рішення є актом реалізації своїх повноважень посадовою особою, що ухвалює це рішення. Водночас, формулювання та прийняття рішення завжди обумовлені певним рівнем знань. Відповідно, за своїм змістом кримінально-процесуальні рішення є результатом пізнання та оцінки судом, прокурором, слідчим суддею, слідчим певних відомостей про факти.

Досліджуючи сутність судових рішень у кримінальному процесі, Ю.М. Грошевий вказує на те, що рішення, будучи за своєю природою інформаційним документом (актом), приймається в результаті різноманітної та складної оцінки суддями достовірності різних видів інформації, тих правових, етичних знань та знань про конкретні обставини події злочину, що мають бути закріплені в їх рішеннях [1, с. 6]. До того ж, на думку автора, прийняття суддею рішення включає в себе розумове перетворення трьох «блоків» знання: системи правових і етичних знань; знань, отриманих в результаті суспільно-політичного, професійного, життєвого досвіду; знань, набутих під час судового розгляду (знань про фактичні обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному процесі) [1, с. 27].

Безперечно, що система знань, необхідних для прийняття процесуальних рішень суддею, представлена Ю.М. Грошевим, цілком може бути поширена на усі процесуальні рішення, що приймаються у сфері кримінального судочинства, у тому числі на кримінально-процесуальні рішення прокурора.

І якщо два перші «блоки» знань набуваються прокурором заздалегідь, не у зв'язку із конкретним кримінальним провадженням, то третій «блок» формується внаслідок здійснення кримінально-процесуального доказування у кожному конкретному кримінальному провадженні. Саме в результаті оцінки зібраних і перевірених доказів у слідчого, прокурора формується переконання, що ними встановлені обставини, що є підставами для певного процесуального рішення, та надають право на його прийняття.

Кримінальним процесуальним кодексом (далі – КПК) України регламентуються у загальному виді правила оцінки доказів (ст. 94), однак конкретний зміст відповідних положень, зокрема і щодо внутрішнього переконання у цьому механізмі, не розкривається, у зв'язку із чим ці питання підлягали і підлягають науковому дослідженню та не втрачають своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням підстав і процесуального порядку прийняття процесуальних рішень, оцінки доказів та внутрішнього переконання відповідних суб'єктів за різних часів присвятили свої роботи Л.Є. Владіміров, А.Ф. Коні, С.А. Альперт, Ю.П. Аленін, М.І. Бажанов, В.І. Галаган, Н.В. Глинська, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, Є.Д. Лук'янчиков, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, Г.М. Резнік, В.М. Савицький, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, Л.Д. Удалова та інші.

Варто зауважити, що тривалий час, особливо у радянський період, категорія внутрішнього переконання, розсуду посадових осіб при прийнятті процесуальних рішень заперечувалась, а подекуди, зважаючи на панування теорії формальної законності, ототожнювалась із свавіллям посадових осіб. Однак, як зауважує М.В. Баглай, розсуд посадових осіб існував і тоді, однак мало хто займався дослідженням цієї проблеми для того, щоб допомогти, зокрема суддям, вміло використовувати цей інструмент [2, с. 8].

У теорії кримінального процесу сьогодні чимало робіт присвячені дослідженню оцінки доказів, внутрішньому переконанню посадової особи під час її здійснення, підстав

і порядку прийняття процесуальних рішень, однак більшість із них стосуються судових рішень, що ухвалюються на стадії судового розгляду. Процес формування внутрішнього переконання, як відчуття впевненості в необхідності та правильності прийнятого рішення, стосовно процесуальної діяльності прокурора досліджений недостатньо. До того ж прийняття чинного КПК України виявило ряд нових проблем, пов'язаних із оцінкою доказів, прийняттям процесуальних рішень, зокрема прокурором, що вимагає їх наукового аналізу та практичного удосконалення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження гносеологічних, процесуальних і психологічних аспектів формування внутрішнього переконання прокурора та його ролі у прийнятті ним кримінально-процесуальних рішень.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, є дві системи оцінки доказів – формальна та на основі внутрішнього переконання (вільна оцінка доказів). Водночас вони рівною мірою стосуються будь-якої пізнавальної діяльності, а не тільки доказування. Там, де є чітке правило, жорсткий алгоритм отримання висновку та прийняття рішення (наприклад, при вирішенні деяких математичних задач), немає місця внутрішньому переконанню (особливо якщо таке правило має для дослідника обов'язковий характер). Таким чином, формалізований та змістовний шляхи у цьому разі є взаємовиключними [3, с. 17].

Формалізований шлях пізнання має ряд переваг. По-перше, він виключає, а то і зводить до мінімуму помилки суб'єкта пізнання, по-друге, він виключає суб'єктивізм і свавілля, а по-третє, є більш економічним. Водночас усі ці переваги мають значення за умови правильності встановленого алгоритму. Якщо в самому алгоритмі наявні помилки, будь-яка оцінка, проведена на його основі, стане помилковою, а відсутність можливостей для розсуду суб'єкта унеможливить запобігання та виправлення таких помилок.

В основі системи формальних доказів, як і будь-якого іншого формального підходу у пізнавальній діяльності, лежать приблизні уявлення, життєві узагальнення, а подекуди релігійні, політичні та інші фактори, тобто довільні чинники, використання яких у багатьох випадках призводило до абсурду, невідповідності прийнятих рішень фактичним обставинам, численних судових помилок. Теорія формальних доказів, що використовувалась у кримінальному процесі XVIII–початку XIX ст., поширила серед суддів формалізм, за якого суди лише формально підводили під зазначені у законі ознаки наявні у справі докази без їх оцінки по суті.

Надалі у Статуті кримінального судочинства 1864 року норма про оцінку доказів була сформульована таким чином: судді повинні визначати винуватість чи невинуватість підсудного за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на обговоренні у сукупності усіх обставин справи [4].

Проблема внутрішнього переконання під час оцінки доказів, прийняття процесуальних рішень завжди була предметом гострих дискусій. По-різному насамперед визначається сама природа внутрішнього переконання: воно розглядається і у гносеологічному, і у психологічному, і у правовому аспектах.

Інтерес до цієї проблеми не є випадковим, оскільки оцінка доказів за внутрішнім переконанням, прийняття на цій основі процесуальних рішень – питання, від правильного вирішення яких залежить успіх доказової діяльності загалом.

Аналіз законодавства, слідчої та судової практики, а також наукової літератури з цих питань дає підстави для висновку про те, що під оцінкою доказів за внутрішнім переконанням розуміють такий порядок, за якого, по-перше, ця оцінка здійснюється органом, що здійснює провадження, за відсутності наперед встановлених правил про значення та юридичну силу доказів, і, по-друге, ця оцінка завершується категоричними рішеннями та висновками, які виключають будь-які сумніви щодо їхньої правильності.

Таким чином, у першому значенні внутрішнє переконання характеризує процес дослідження (пізнання), а у другому – його результат. Переконання завжди означає або дію, тобто процес схиляння будь-кого до певного погляду чи вчинку, або результат цього процесу, тобто конкретну думку, погляд, або ставлення людини до своїх знань, рішень чи дій, тобто стан впевненості, переконаності [5, с. 166].

У ст. 94 КПК України законодавець вказує на внутрішнє переконання слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, що розуміється як виключність компетенції цих посадових осіб на оцінку кожного доказу окремо з точки зору їх належності, достовірності та допустимості, а також їх сукупності – з точки зору достатності для прийняття кримінально-процесуального рішення. Тим самим закріплюється прерогатива посадової особи на оцінку доказів, підкреслюється, що оцінка доказів виступає їх невіддільним обов'язком і правом. Перекладати оцінку доказів на будь-кого або використовувати під час прийняття кримінально-процесуальних рішень оцінку, надану іншими суб'єктами, ці посадові особи не вправі. У цьому значенні внутрішнє переконання розуміється як самопереконання, як формування власного погляду на фактичні обставини провадження, як необхідність особистої, вільної, незалежної оцінки доказів. Ця вимога забезпечується, зокрема положеннями про безпосередність дослідження доказів.

Внутрішнє переконання виключає будь-який зовнішній вплив, примус на формування впевненості особи у правильності своїх висновків, і ця властивість відображається словом «внутрішнє». Так, воно, зокрема, передбачає не обов'язковість:

1) оцінки доказів, яка надається однією посадовою особою для іншої, яка, приймаючи рішення, зобов'язана заново оцінити усі докази;

2) оцінки доказів попередніх інстанцій для наступних і необхідність перевірки попередніх оцінок на подальших етапах провадження (перевірка висновків слідчого керівником органу досудового розслідування, прокурором, висновків прокурора – слідчим суддею, судом тощо);

3) оцінки доказів вищих за ієрархією інстанцій для нижчих, які здійснюють провадження. До того ж не допускається дача вказівок щодо певної оцінки окремих доказів або їх сукупності;

4) оцінки доказів, яка надається учасниками провадження та будь-якими іншими особами, а також недопустимість будь-якого тиску на особу, що здійснює кримінальне провадження.

У зв'язку із вищезазначеним не можемо погодитись з тими авторами, які пропонують із законодавчої конструкції оцінки доказів виключити слово «внутрішнє» [6, с. 46; 7, с. 146–147].

Оцінка доказів за внутрішнім переконанням передбачає незалежність, зокрема прокурора, у виконанні покладених на нього процесуальних функцій. Незалежність прокурора у питаннях оцінки доказів забезпечується низкою положень кримінального процесуального законодавства. Так, відповідно до ч. 1 ст. 36 КПК України прокурор, здійснюючи свої повноваження відповідно до вимог КПК України, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора.

В основі внутрішнього переконання прокурора, як розумового процесу налаштування себе на певний висновок, вибір, і як результату цього процесу, тобто конкретного рішення, лежить розсуд прокурора. Розсуд посадової особи, у тому числі і прокурора, передбачає можливість вибору одного із прямо передбачених законом рішень (варіантів поведінки) або фактичну реалізацію чи утримання від реалізації наданого законом повноваження. Водночас вибір того чи іншого варіанту поведінки (розсуд) – не є довільним рішенням прокурора, а ґрунтується на оцінці ним фактичних обставин, встановлених на момент прийняття рішення, і відбувається в межах, визначених законом.

Так, наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 227 КПК під час проведення слідчих (розшукових) дій з участю неповнолітньої чи малолітньої особи саме на розсуд слідчого чи прокурора ставиться вирішення питання щодо необхідності запрошення для участі в цій дії лікаря, а також, кого саме – педагога або психолога чи обох – треба запросити для участі в конкретній дії [8, с. 497].

Переконання, як процес, передбачає формування власного погляду на досліджувані обставини. Під час цього процесу прокурор стикається з рядом емоційних процесів: переживаннями, сумнівами тощо. Зокрема, у подоланні сумнівів більшою мірою і полягає процес самопереконання. Під час доказування, у тому числі підстав для прийняття певних кримінально-процесуальних рішень, сумніви відіграють позитивну роль, спонукаючи прокурора до пошуку нових даних, які дозволяють перейти від знання імовірного до достовірного.

Пройшовши шлях подолання сумнівів, процес самопереконання переростає у стан переконаності, що характеризується відсутністю сумнівів, впевненістю у правильності досягнутих знань, що у свою чергу є морально-психологічною основою внутрішнього переконання при прийнятті кримінально-процесуального рішення.

Внутрішнє переконання не є чисто тими враженнями, що виникають в результаті оцінки доказів, не має воно нічого спільного і з інтуїцією. Воно є чіткою, обґрунтованою впевненістю, що ґрунтується на встановлених фактах об'єктивної дійсності, повному та всебічному дослідженні усіх обставин провадження.

Як вже зазначалось, внутрішнє переконання характеризує не тільки процес, а й результат оцінки доказів. У цьому значенні внутрішнє переконання має ґносеологічний, правовий та психологічний аспекти.

З точки зору ґносеології, змістом внутрішнього переконання є відображення свідомістю суб'єкта пізнання предмета дослідження – конкретних фактів дійсності. Іншими словами, це конкретні знання прокурора про фактичні обставини кримінального провадження. Тут же йдеться і про самі висновки прокурора, що завершують процес оцінки доказів прийняттям певного кримінально-процесуального рішення. Висновки прокурора повинні мати достовірний характер, тобто бути категорично однозначними, такими, що не допускають будь-яких сумнівів. У теорії доказів у цьому аспекті сформульовано загальне правило, відповідно до якого усі сумніви повинні тлумачитись на користь обвинуваченого. Це правило слід розуміти і так, що сумніви під час доказування повинні бути усунені шляхом додаткового збирання доказів, а якщо подальше доказування не має перспектив, то під час підсумкової оцінки доказів сумнівний факт обвинувального характеру повинен вважатись невстановленим. Відповідно, такий факт не може бути покладений в основу процесуального рішення.

Психологічний аспект внутрішнього переконання передбачає такий психологічний стан суб'єкта пізнання, зокрема і прокурора, який характеризується відсутністю будь-яких сумнівів, впевненістю в правильності досягнутого знання, зробленого висновку, прийнятого рішення. Водночас внутрішнє переконання, як стан впевненості у правильності своїх висновків, повинно ґрунтуватись на достатній сукупності всебічно, повно та неупереджено досліджених доказів. У іншому разі воно перетвориться на безпідставну, необґрунтовану, безконтрольну самовпевненість, що призведе до ухвалення незаконного та необґрунтованого процесуального рішення.

Обґрунтованість внутрішнього переконання є його невіддільною властивістю, необхідність і важливість якої передбачена кримінальним процесуальним законом (ст. 94 КПК України). У цьому зв'язку теорією та практикою вироблені певні вимоги, яким повинно відповідати внутрішнє переконання як результат оцінки доказів, що і становить його правовий аспект. Отже, внутрішнє переконання має ґрунтуватись на:

- 1) доказах, що зібрані, перевірені та оцінені у встановленому законом порядку;
- 2) доказах, що були оцінені кожен окремо та загалом у своїй сукупності;
- 3) всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження.

З урахуванням цих вимог внутрішнє переконання, як результат оцінки доказів, повинно представляти собою єдино можливий висновок, обґрунтований встановленими під час досудового розслідування обставинами.

Висновки. Таким чином, внутрішнє переконання під час оцінки доказів і прийняття кримінально-процесуальних рішень розглядається у двох аспектах: як процес формування висновків про обставини досліджуваної події і як результат такого дослідження (перекона-

ність). Переконаність, як стан впевненості в правильності своїх висновків у кримінальному провадженні, що досягається в результаті оцінки усієї сукупності доказів, та готовності діяти відповідно до своїх висновків, є необхідним складником механізму прийняття прокурором кримінально-процесуальних рішень.

Список використаних джерел:

1. Грошевой Ю.М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. Харьков: «Вища школа». 1979. 143 с.
2. Баглай М.В. Вступительная статья. Судейское усмотрение / пер. с англ.; науч. ред.: В.А. Кикоть, Б.А. Страшун. М.: «Норма», 1999. 376 с.
3. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. М.: «Юрид. лит.», 1977. 118 с.
4. Судебные уставы императора Александра II с законодательными мотивами и разъяснениями. Устав уголовного судопроизводства, 10-е изд., перераб., испр. и доп. СПб: Изд. С.Г. Щегловитова, 1910. 949 с.
5. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. М.: «Юрлитинформ», 2001. 352 с.
6. Бохан В.Ф. Формирование убеждений суда. Минск: Изд-во БГУ, 1973. 159 с.
7. Стрілець Ю. До питання про суддівське переконання при здійсненні правосуддя у кримінальних справах. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 2. С. 144–147.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: «Юстініан», 2012. 1224 с.

НАГОРНЯК Ю. В.,

аспірант кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
факультету № 1
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.121

**ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ
АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ,
ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ**

Стаття присвячена розгляду особи злочинця в контексті криміналістичної характеристики порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. Зокрема, в статті розроблену класифікацію осіб, які вчиняють кримінальну дорожньо-транспортну пригоду.

Ключові слова: особа злочинця, криміналістична характеристика, дорожньо-транспортна пригода, кримінальна дорожньо-транспортна пригода, класифікація, соціально-демографічні, психологічні, моральні якості.

Стаття посвящена рассмотрению личности преступника в контексте криминалистической характеристики нарушения правил безопасности дорожного движения или эксплуатации транспорта лицами, управляющими транспортными средствами. В частности, в статье разработана классификация лиц, совершающих уголовное дорожно-транспортное происшествие.

Ключевые слова: личность преступника, криминалистическая характеристика, дорожно-транспортное происшествие, уголовное дорожно-транспортное происшествие, классификация, социально-демографические, психологические, моральные качества.

The article is devoted to the consideration of the person of the offender in the context of forensic characteristics of violations of traffic safety rules or the operation of transport by persons who control vehicles. In particular, the article developed a classification of persons who committed a criminal road accident.

Key words: person of the offender, forensic characterization, road accident, criminal road accident, classification, socio-demographic, psychological, moral qualities.

Вступ. Одним із основних елементів криміналістичної характеристики будь-якого кримінального правопорушення є особа злочинця. Не є винятком і злочин, що полягає у порушенні правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом. Розробка та ретельне вивчення типових ознак такої особи є одним із важливих кроків на шляху до пізнання обставин події, умовою визначення найбільш оптимальної лінії поведінки й алгоритму дій поліцейських на місці події, запорукою ефективного використання процесуальних засобів впродовж всього процесу досудового розслідування. Такі знання необхідні для встановлення кореляційних зв'язків між різними елементами криміналістичної характеристики кримінальної дорожньо-транспортної пригоди (далі – КДТП), проведення аналізу та подальшої систематизації типових ознак, притаманним злочинцям, які вчинили таке кримінальне правопорушення.

Дослідженню особи злочинця присвячені роботи багатьох правознавців, зокрема В.Д. Басая, О.В. Батюка, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, Т.В. Варфоломєєвої, В.А. Журавля, А.В. Ішенка, Н.І. Клименко, В.Я. Колдіна, В.Г. Лукашевича, О.С. Саїнчина, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського та багатьох інших. Розробкою окремих аспектів характеристики й організації розслідування КДТП займалися І.І. Колеснік, М.П. Климчук, П.П. Луцок, О.В. Сарасв та ін. Безумовно, вказаними науковцями створено методологічне та методичне підґрунтя для комплексного дослідження проблем розслідування КДТП, проте, незважаючи на вагомий внесок правників у розробку вищевказаного питання, слідча практика досі залишається недостатньо забезпеченою теоретичними та науково обґрунтованими рекомендаціями, які стосуються особи, що вчинила КДТП.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення та систематизація даних, що характеризують типову особу злочинця як елемента криміналістичної характеристики порушення правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.

Результати дослідження. Отже, питання вивчення особи злочинця займає важливе місце серед наукових досліджень у галузі криміналістичної науки. У загальнотеоретичному сенсі особа вважається суб'єктом певних соціальних відносин і свідомої діяльності, тобто людиною, яка має соціальні, фізико-біологічні і психологічні особливості [1, с. 63]. М.І. Єнікєєв розглядає особу злочинця як сукупність типологічних якостей індивіда, які зумовили вчинене ним злочинне діяння [2, с. 47]. М.Т. Ведерніков зазначає, що особа злочинця – це конкретна особа, для якої характерні прояви її почуттів і в основних сферах діяльності будь-якої людини, і в специфічній правовій сфері у процесі реалізації спеціального правового статусу і виконання правової соціальної ролі [3, с. 46]. Під особою злочинця В.О. Коновалова,

В.Ю. Шепітько пропонують розуміти соціально-психологічне поняття, що охоплює сукупність типових психологічних і моральних якостей індивіда, які формуються внаслідок вчинення злочинів [4, с. 358]. З вищевикладеного можемо зробити висновок, що особу злочинця слід розглядати в сукупності соціально-демографічних, психологічних, моральних якостей, які притаманні конкретній особі, та впливу життєвих умов, що сприяли вчиненню злочину.

У нашому дослідженні представлено погляд на типові ознаки особи, яка допустила порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту, що спричинили потерпілим особам тілесні ушкодження не нижче середньої тяжкості. Спроби систематизувати такі дані у науці вже були.

Зокрема, П.П. Луцук пропонує виділяти такі криміналістично значущі ознаки особи злочинця КДТП: психофізіологічний стан; професійну підготовленість водія; стаж роботи (кваліфікацію); стан здоров'я; наявність фізичних недоліків; час, протягом якого водій перебував за кермом; чи не перебував водій у стані алкогольного сп'яніння [5, с. 8]. Як бачимо, вчений презентує їх перелік, не розглядаючи критерії поділу на види, підвиди і не здійснюючи інші форми систематизації.

І.І. Колеснік у контексті висвітлення характеристик особи злочинця цього виду правопорушень, які, до слова, також не систематизовані жодним способом, розглядає типові способи вчинення злочину [6, с. 28]. Такий підхід видається не зовсім виправданим, адже типові способи вчинення КДТП є самостійним елементом криміналістичної характеристики. Вчений констатує, що саме водії є першим елементом структури ДТП, оскільки вони керують транспортним засобом, що є джерелом підвищеної небезпеки для оточуючих [7, с. 255]. Зовсім іншу позицію презентує О.В. Ковальова, яка, обговорюючи структуру криміналістичної характеристики ДТП, питання особи порушника розглядає досить поверхово та наголошує, що у цій структурі провідне місце займає механізм злочину, а не спосіб чи особа [8].

Дискусійність питання додатково підтверджує актуальність і важливість узагальнення матеріалу та систематизації елементів (ознак, рис, характеристик) особи злочинця для КДТП.

Для підтвердження наукових гіпотез, пов'язаних із виділенням типових найбільш суттєвих ознак особи-злочинця у разі вчинення КДТП, було проаналізовано значний масив емпіричних даних, зокрема 250 вироків суду щодо осіб, які обвинувачувалися у порушенні правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту, внаслідок чого потерпілі отримали тілесні ушкодження. З них 50 вироків суду стосувалися неповнолітніх виконавців злочину [5]. Крім того, було здійснено аналіз даних у Єдиному звіті про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень – грудень 2017 р. (далі – Звіт).

На підставі отриманої інформації охарактеризувати осіб, які керували транспортними засобами та спричинили КДТП, можна за такими групами ознак.

1. Соціально-демографічні показники.

1.1. Стать особи. Виходячи з проведених досліджень, зокрема аналізу вироків, можна відзначити, що частіше суб'єктами вчинення КДТП виступали чоловіки, і лише у 5 випадках такі порушення допускали особи жіночої статі, що становить 2,5%. Водночас серед неповнолітніх жінок, які вчинили вказаний злочин, таке співвідношення становить 8%. Відповідно до даних, які містяться у Звіті, за вчинення злочинів, пов'язаних із порушенням правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, 3 845 особам повідомлено про підозру, з них – лише 222 особам жіночої статі, що становить 5,7% від загальної кількості. Аналізуючи вищевикладене, робимо висновок, що, якщо особа, яка вчинила КДТП, покинула місце події, залишивши транспортний засіб, або якщо на цьому етапі неможливо встановити, хто перебував за кермом транспортного засобу, з великим ступенем ймовірності можна висунути версію про те, що до вчинення злочину причетна особа чоловічої статі.

1.2. Вік особи. Проведений аналіз Звіту дозволив констатувати, що КДТП вчиняють найчастіше повнолітні особи віком від 18 до 39 років, що становить 54,6% від загальної

кількості. Водночас найменше осіб віком від 55 до 59 років, яким повідомлено про підозру у чиненні КДТП, – всього 221 (5,7%). Що стосується неповнолітніх осіб, то станом на 2017 р. тільки 28 особам повідомлено про підозру у вчиненні вказаного злочину. Найбільш часто такі особи допускають порушення у віці від 16 до 17 років (у 23 випадках).

Аналізуючи наведені дані, можна пояснити найбільшу кількість вчинення КДТП особами у віці від 17 до 39 років тим, що молоді люди, котрі нещодавно отримали посвідчення водія, яке надає право самостійно керувати транспортним засобом, не мають достатніх навиків водіння, а це відноситься до джерел підвищеної небезпеки. Водночас вказані особи є самовпевненими і зухвалими, наявність впевненості у своїх навиках і вміннях призводять до порушень вказаними особами правил дорожнього руху України (далі – ПДР), таких як перевищення дозволеної швидкості руху, виконання маневрів у різноманітних місцях, ненадання переваги в русі іншим транспортним засобам чи пішоходам. Важливо підкреслити, що відповідно до ПДР України для водіїв зі стажем водіння до двох років швидкість руху транспортного засобу, що перебуває під їх керуванням, не має перевищувати 70 км/год.

1.3. Освіта. Рівень освіченості зазвичай впливає на життєдіяльність людини, зокрема на адекватне розуміння і сприйняття допущених порушень і зіставлення їх із можливими наслідками. Проведеними дослідженнями встановлено, що особи, які допустили порушення ПДР і вимог щодо експлуатації транспортними засобами, у 53% мали середню або незакінчену вищу освіту, а у 14,5% – вищу освіту.

1.4. Громадянство. Відповідно до даних Звіту у більшості випадків КДТП вчиняються громадянами України, однак у 2017 р. повідомлення про підозру у вчиненні вказаного злочину повідомлено 82 іноземцям, що становить 2,1%. Нетиповим для КДТП є вчинення його біженцями, апатридами чи нелегальними мігрантами.

1.5. Зайнятість осіб. Типовим є те, що за соціальним статусом вказані особи офіційно не працюють і не навчаються, рідше є робітниками підприємств, установ та організацій. Найменша кількість злочинів вказаної категорії вчиняється керівниками та заступниками керівників підприємств, установ та організацій, у т. ч. і приватними підприємцями. Крім того, доцільно підкреслити, що серед осіб, які вчинили КДТП, наявні такі, які працевлаштовані на посаді водія та мають стаж водіння більше 20 років.

2. Психологічний і психічний стан особи.

2.1. Стан до КДТП (розгубленості, дратівливості, самовпевненості). Йдеться про стани, які чинять найбільший вплив на поведінку водія в процесі управління автотранспортом. Відповідно до проведених С.А. Рябевим досліджень, аварійне керування транспортним засобом і скоєння КДТП притаманне водіям, у структурі особистості яких розгубленість має високий ступінь прояву. Саме цей стан найбільш дезорганізовує професійні дії водія в екстремальній ситуації. Крім того, за незначного ступеня вираження стан тривоги може відігравати позитивну роль; підвищена тривожність викликає негативні емоції і може розглядатися як чинник, що дезорганізовує поведінку водія [6, с. 252].

2.2. Стан у момент керування транспортним засобом.

2.2.1. Тверезий стан.

2.2.1. Стан алкогольного, наркотичного сп'яніння або під впливом медичних препаратів. Відповідно до даних Звіту у 40% випадках КДТП вчинено у стані алкогольного сп'яніння (у випадках неповнолітніх злочинців – у 17%). Відповідно до Звіту з числа осіб, яким повідомлено про підозру у вчиненні КДТП протягом 2017 р., 542 особи перебували у стані алкогольного сп'яніння, а 19 – наркотичного. Схожі дані можна отримати на підставі аналізу вироків судів.

2.2.3. Стан втоми. Здебільшого у стомленому стані допускають КДТП працівники підприємств, які здійснюють регулярні пасажирські чи вантажні перевезення.

2.3. Стан після КДТП (посттравматичний стан). До таких станів варто віднести: стан сильного емоційного збудження, шоківий стан, стан розгубленості, стан, який супроводжується суїцидальними настроями.

3. Інші дані.

3.1. *Наявність судимостей.* Проаналізувавши Звіт, ми встановили, що на час вчинення КДТП лише 120 осіб були раніше судимими за вчинення кримінальних правопорушень, водночас у 44 осіб судимість не знята та не погашена.

3.2. *Характеристика.*

3.3. *Водійський стаж.*

3.4. *Наявність фізичних вад* (знижений зір, інвалідність тощо).

Вивчення особистісних та інших характеристик осіб, які експлуатують транспортні засоби та спричинили КДТП, дозволило висловити у науці погляд про виокремлення чотирьох груп таких водіїв: а) водії з недостатнім досвідом і підготовкою до швидкої та правильної оцінки критичної ситуації, прийняття розумних рішень для виходу з найменшими втратами; б) водії – прихильники «агресивного» стилю керування, психічною особливістю яких незалежно від досвіду є самовпевненість і зневажливе ставлення до можливих негативних наслідків; в) водії, які на момент ДТП мали тимчасові психофізичні відхилення внаслідок перевтоми, хвороби; г) водії, відмінною рисою яких є легковажна поведінка під час керування транспортним засобом, відсутність почуття обережності [6, с. 27–28].

Додатково пропонуємо класифікувати водіїв-винуватців КДТП за такими криміналістично значущими критеріями:

залежно від характеру посткримінальної діяльності: а) водії, які перебувають у шоківому стані і в силу своєї емоційної реакції пасивні або впадають у паніку (за даними проведених досліджень, у 67% водіїв, які потрапили в ДТП, було діагностовано гостру реакцію на стрес у гіперкінетичній (афективно-шокова реакція, «рухова буря», втрата цілеспрямованості рухів, зростаюча тривога, страх) або гіпокінетичній формі (рухова загальмованість, афектогенний ступор)) [13, с. 9]; б) водії, які вчиняють активні дії, пов'язані з реалізацією аварійно-рятувальних робіт, допомагають потерпілим, викликають спеціальні служби тощо; в) водії, які втікають із місця події, залишають у небезпеці потерпілих, протидіють досудовому розслідуванню;

залежно від способу протидії досудовому розслідуванню: а) водії, які заперечують сам факт перебування на місці події, подають алібі; б) водії, які заперечують факт керування транспортним засобом, стверджують, що вони в момент КДТП перебували на пасажирському місці; в) водії, які симулюють розлади здоров'я з метою уникнення кримінальної відповідальності; г) водії, які приховують, знищують сліди злочину, транспортний засіб, повідомляють про його крадіжку невідомими особами тощо;

залежно від схильності до вчинення КДТП: а) водії, які систематично порушують ПДР, часто створюють аварійні ситуації; б) водії, які є ситуативними злочинцями, вчинили КДТП внаслідок збігу обставин.

Вказані критерії, безумовно, не є вичерпними. Однак важливість їх розробки не викликає сумніву, адже, оцінивши слідчу ситуацію та визначившись із питанням «з якого типу злочинцем маємо справу?», можна обирати алгоритм подальших дій, здійснювати планування та версіювання.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що, по-перше, особа злочинця у криміналістичній характеристиці КДТП є одним із суттєвих елементів, узагальнене знання про який дає змогу органам досудового розслідування здійснити ефективне реагування на повідомлення про злочин, обрати оптимальний алгоритм дій і забезпечити виконання завдань кримінального провадження у кожному конкретному факті правопорушення; по-друге, типовим для цієї категорії кримінальних правопорушень є те, що найбільш часто порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту допускають особи чоловічої статі, громадяни України віком від 19 до 39 років, офіційно не працюючі, які мають переважно незакінчену вищу або середню освіту. Найбільш типовим є вчинення ДТП особами, яким притаманна розгубленість, підвищена тривожність, що може дезорганізувати поведінку й оцінку ситуації водієм і, як наслідок, бути причиною вчинення кримінального правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Харків: Право, 2006. 160 с.
2. Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник. URL: <http://yurpsy.com/files/ucheb/enik2/enik.htm>.
3. Ведерников Н.Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете доказывания по уголовному праву. Государство и право. 2003. № 6. С. 45–49.
4. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: акад. курс. Київ: Ін Юре. 2004. 424 с.
5. Луцюк П.П. Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2007. 16 с.
6. Колеснік І.І. Методика розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2016. 224 с.
7. Колеснік І.І. Структура криміналістичної характеристики злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. 2015. Вип. 20. С. 253–256. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2015_20_62.
8. Ковальова О.В. Структура криміналістичної характеристики дорожньо-транспортних пригод. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 133–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2012_2_26.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
10. Рябев С.А. Психічні стани, що дезорганізують діяльність водія автотранспорту і викликають можливість скоєння ним ДТП. Право і Безпека. 2010. № 2 (34). С. 250–252.
11. Правила дорожнього руху, редакція від 12 листопада 2016 р. URL: <http://www.zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п>.
12. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за січень – грудень 2017 р. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113277&libid=100820#.
13. Назаренко І.І., Іванов В.І., Рошчін Г.Г., Дорош В.М. Наслідки психологічної травми у постраждалих після дорожньо-транспортної пригоди (аналітичний огляд літератури). Травма. 2016. Т. 17. № 4. С. 7–15.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МАЗАРАКІ Н. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права
(Київський національний торговельно-
економічний університет)

УДК 341.1.01

МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У РАМКАХ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Охарактеризовано механізми вирішення спорів, які передбачено Угодою про асоціацію, проаналізовано можливі наслідки невиконання сторонами рішень у спорах у рамках виконання Угоди про асоціацію.

Ключові слова: Угода про асоціацію, механізм вирішення спорів, арбітражна група, консультації.

Охарактеризованы механизмы разрешения споров, предусмотренные Соглашением об ассоциации, проанализированы возможные последствия невыполнения сторонами решений по спорам в рамках выполнения Соглашения об ассоциации.

Ключевые слова: Соглашение об ассоциации, механизм разрешения споров, арбитражная группа, консультации.

Dispute settlement mechanisms provided by the Association Agreement are described, the possible consequences of failure by the parties to resolve disputes within the framework of the implementation of the Association Agreement are analyzed.

Key words: Association Agreement, mechanism of dispute resolution, arbitration group, consultations.

Вступ. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода) [1] чинить все більший вплив на характер і на правове регулювання суспільних відносин у нашій державі, що актуалізує наукові, теоретичні та прикладні дослідження змісту та реалізації положень цього міжнародно-правового акта. Однією зі сфер Угоди, яка не здобула достатнього висвітлення вітчизняними науковцями, є порядок вирішення спорів щодо тлумачення та виконання Сторонами Угоди своїх зобов'язань. Незважаючи на порівняно малий час повноцінного застосування положень Угоди, окремі суперечності між Україною та Європейським Союзом вже отримали розвиток, наприклад, щодо запровадження Україною мораторію на експорт лісу-кругляка [2] (на час підготовки цього дослідження ЗМІ було оголошено про початок роботи арбітражної групи щодо вирішення цього спору). Положення Угоди передбачають мирні, позасудові методи вирішення спорів, які певною мірою залишаються новелами для вітчизняної дійсності і водночас неодмінно мають набути поширення, насамперед вирішення спорів у порядку медіації. Саме тому актуальним є дослідження сутності й особливостей механізмів вирішення спорів, передбачених Угодою, адже існуючі доробки у цій сфері обмежуються окремими напрацюваннями вітчизняних дослідників Р. Петрова, О. Вишнякова, М. Микієвича, Р. Хорольського, І. Березовської, В. Мовчан, В. Муравйова. Серед іноземних науковців тематику вирішення спорів у рамках угод про вільну торгівлю досліджували Г. Відігаль (G. Vidigal), Дж. Маггі (G. Maggi), Р. Стайгер (Robert W. Staiger) та ін.

Постановка завдання. Завдання дослідження – охарактеризувати механізм вирішення спорів, передбачений Угодою про асоціацію, провести паралельний аналіз механізму вирішення спорів у рамках СОТ.

Результати дослідження. Спори та непорозуміння, вочевидь, є невід’ємною складовою частиною договірних відносин, тому необхідний дієвий, швидкий і справедливий механізм вирішення спорів. Правове регулювання міжнародної торгівлі унікальне в тому аспекті, що в цій сфері звичайною практикою стало включення до угод спеціальних положень щодо механізму вирішення спорів замість звернення до сторонніх інституцій [3].

Поширеною практикою ЄС є включення до угод про зони вільної торгівлі та про асоціації положень про механізм мирного та квазі-судового вирішення спорів. Інституційні механізми для вирішення суперечок формально створені в рамках усіх широкомасштабних міжнародних угод про партнерство, партнерство і співробітництво, асоціацію. Проте не існує універсальної моделі такого механізму. Механізми вирішення суперечок щодо тлумачення й імплементації положень зазначених угод про співпрацю мають певні схожі риси та відмінності [4].

Порівняльний аналіз чинних угод про зони вільної торгівлі та про асоціацію, які укладає ЄС, свідчить про переважне передбачення порядку врегулювання суперечок, подібних до механізму врегулювання суперечок Світової організації торгівлі [5].

Характерними особливостями передбаченого Угодою порядку вирішення спорів вважаємо: достатньо широкий вибір методів, їх чітку регламентацію та деталізацію залежно від характеру спору, створення та регламентацію процедур спеціальних органів із вирішення спорів, врегулювання порядку виконання рішень у спорах і наслідків невиконання таких рішень (наприклад, за ст. 478 Сторона може вжити відповідних заходів, якщо питання не вирішено протягом трьох місяців із дати надіслання офіційного запиту щодо вирішення спору відповідно до ст. 477 цієї Угоди і якщо Сторона, яка подала скаргу, продовжує вважати, що інша Сторона не виконала своїх зобов’язань за цією Угодою) тощо.

Аналіз тексту Угоди дає підстави стверджувати, що потенційно спори можуть виникати з питань тлумачення, виконання або добросовісного застосування цієї Угоди та інших відповідних аспектів відносин між Сторонами.

Так, Угода передбачає загальний порядок вирішення спорів у ст. 476–478 та врегулює особливості вирішення певних видів спорів у Розділі 4 Угоди, у свою чергу додаток XXIV містить «Правила процедури вирішення спорів».

Основні методи вирішення спорів, передбачені Угодою:

– *консультації* (ст. 50 *bis* щодо спорів у зв’язку із застосуванням засобів захисту торгівлі, щодо застосованої методології обчислення демпінгової маржі, зокрема різні коригування, використання статистичних даних, зміни в імпорті, визначення розміру шкоди та застосування правила щодо меншого мита; ст. 304 щодо спорів стосовно тлумачення та застосування положень Розділу IV Угоди);

– *арбітражна процедура*, яка застосовується, якщо Сторони не змогли вирішити спір шляхом консультацій, як це передбачено ст. 305 Угоди, шляхом подання Стороною-скаржником запиту про створення арбітражної групи. Порядок формування останньої визначений положеннями ст. 307 Угоди;

– *примирення* у разі термінових спорів, пов’язаних з енергоносіями (ст. 309). Такий механізм передбачає залучення голови арбітражної групи в якості посередника з метою досягнення узгодженого рішення у спорі. Строк роботи посередника обмежений 15 днями, зі впливом яких за неможливості вирішити спір посередник повинен рекомендувати вирішення спору або процедуру, що дозволяє досягти такого вирішення, та прийняти рішення про умови, яких необхідно дотримуватися з визначеної ним або нею дати, доки спір не буде вирішено;

– *взаємопогоджене рішення щодо спору*. Зокрема, ст. 317 передбачає, що Сторони можуть у будь-який час домовитися про взаємопогоджене рішення щодо спору за цією Главою. Про будь-яке таке рішення вони повинні спільно повідомити Комітету з питань торгівлі та голові арбітражної групи, залежно від ситуації;

– *механізм посередництва* (глава 15), наприклад, стосовно заходів, що негативно впливають на торгівлю або інвестування між Сторонами.

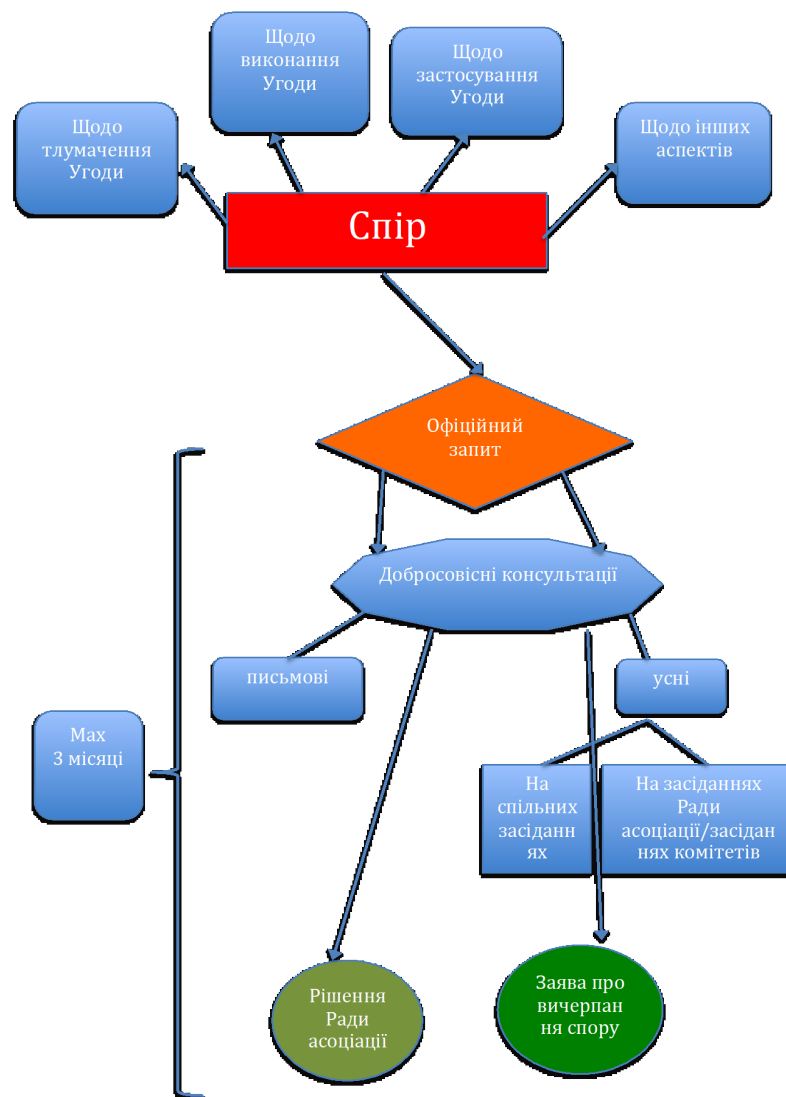

Для всіх методів вирішення спорів встановлено граничні терміни застосування, наприклад, ст. 50 bis – 21 день із моменту повідомлення Сторони про порушення спеціального розслідування, п. 3 ст. 304 – 30 днів із моменту отримання Стороною письмового запиту щодо спірного заходу та положення Угоди, п. 4 ст. 304 – 15 днів щодо спорів із питань, що потребують негайного вирішення, зокрема щодо швидкокопсувних або сезонних товарів, п. 5 ст. 304 – 3 дні щодо спорів, які стосуються енергоносіїв.

Також Угода визначає *органи*, які мають вирішувати спори, у т. ч. шляхом винесення обов'язкового для Сторін рішення: Комітет із питань торгівлі, Рада асоціації, Комітет асоціації (інші відповідні органи, зазначені у ст. 466 цієї Угоди – спеціальні комітети, підкомітети тощо), з метою досягнення взаємоприйняттого рішення у максимально стислі строки.

Спир вважається вирішеним, якщо Рада асоціації прийняла обов'язкове для виконання рішення про вирішення питання, як передбачено в п. 3 ст. 476 цієї Угоди, або коли заявлено, що спир вичерпано.

На схемі 1 зображений алгоритм вирішення спорів у порядку ст. 476–478 Угоди:

Також положення Угоди передбачають *наслідки*, які можуть настати у разі невиконання зобов'язань Стороною. Так, ст. 311 залишає за відповідачем у спорі вибір заходів, необхідних для добросовісного виконання постанови арбітражної групи, а також передбачає, що Сторони прагнуть домовитися про строки виконання цієї постанови. У свою чергу, відповідно до ст. 478 Сторона може вжити заходів, якщо питання не вирішено протягом трьох місяців із дати надіслання офіційного запиту щодо вирішення спору відповідно до ст. 477 цієї Угоди і якщо Сторона, яка подала скаргу, продовжує вважати, що інша Сторона не виконала своїх зобов'язань за цією Угодою.

Зазначимо, що зміст ст. 311 Угоди відображає характер вирішення спорів у рамках СОТ та усталену практику Суду ЄС. Так, ст. 19 Домовленості про правила і процедури врегулювання суперечок передбачає, що «крім своїх рекомендацій, група експертів або Апеляційний орган можуть запропонувати шляхи, якими зацікавлений Член СОТ міг би виконати ці рекомендації» У разі незгоди винної сторони із рішенням Домовленість передбачає три можливі варіанти: оскарження рішення у спорі, виплату компенсацій та припинення поступок [1]. У свою чергу, Суд ЄС у справі «Португалія v Рада» [6] підтримав позицію, що рішення Голови органу вирішення спорів не зобов'язує винну сторону повністю виконати його рекомендації, існує можливість виплати компенсацій і припинення поступок. Наведене рішення Суду ЄС втілює загальну доктрину стосовно компетенції ЄС щодо змісту та виконання положень міжнародних договорів, зокрема укладених у рамках СОТ.

В Угоді особливий порядок вирішення передбачено для спорів щодо:

– застосування заходів захисту торгівлі (ст. 50 bis), де наголошено на необхідності забезпечення якнайшвидшого розв'язання спору та забезпеченні прозорості (ст. 41 та 47 Угоди);

– стосовно тлумачення та застосування положень Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди, де передбачено скорочені терміни вирішення спорів, із питань, що потребують негайного вирішення, зокрема щодо швидкопливних або сезонних товарів, а також енергоносіїв через мережі (положення щодо останнього виду є характерним виключно для Угоди ЄС із Україною і було включено через україно-російський конфлікт щодо постачання газу). Крім того, спори у рамках положень Розділу IV можуть вирішуватися у порядку арбітражної процедури (ч. 1 глави 14 Розділу IV). Саме цей механізм розроблено відповідно до Механізму вирішення суперечок СОТ, адже подібним є порядок визначення складу арбітражної групи, чітке регулювання строків всіх стадій вирішення спору, надання арбітражною групою попереднього звіту Сторонам тощо. Згідно з положеннями ст. 315 Угоди, якщо Сторона-відповідач не повідомляє про будь-який захід, вжитий із метою виконання постанови арбітражної групи, до завершення обґрунтованого строку або якщо арбітражна група приймає рішення про те, що будь-який захід, про який повідомлено, не є сумісним із зобов'язаннями цієї Сторони відповідно до положень цієї Угоди, то Сторона-відповідач повинна, якщо цього вимагає Сторона-скаржник, надати пропозицію щодо тимчасової компенсації. Якщо не буде досягнуто угоди про компенсацію протягом 30 днів після закінчення обґрунтованого строку або після постанови арбітражної групи, то Сторона-скаржник матиме право після повідомлення Стороні-відповідачу та Комітету з питань торгівлі призупинити зобов'язання, які випливають із будь-якого положення, яке міститься у Главі про зону вільної торгівлі, на рівні, еквівалентному анулюванню або скороченню, спричиненому порушенням;

– нормативно-правової апроксимації (ст. 322). Так, спори щодо тлумачення положення права ЄС (у рамках Глав 3–6, 8 та 10 Угоди) вирішуються виключно Судом ЄС: «Якщо у спорі виникає питання щодо тлумачення положення права ЄС, згаданого в п. 1, арбітражна група не повинна вирішувати це питання, але повинна подавати до Суду Європейського Союзу прохання винести рішення із цього питання. У таких випадках строки, що застосовуються до постанов арбітражної групи, повинні призупинятися до ухвалення Судом Європейського Союзу своєї постанови. Ця ухвала Суду Європейського Союзу є обов'язковою для арбітражної групи» (п. 2 ст. 322).

Такі положення включені всього для двох міжнародних угод Європейського Союзу (аналогічні положення містяться в ст. 403 Угоди про Асоціацію між ЄС та Республікою Молдова [7]). Жодна інша угода, укладена ЄС, не надає арбітражній групі компетенцію на звернення до Суду ЄС щодо попереднього рішення. Окремі інтеграційні угоди ЄС (наприклад, ст. 107 [8], Протоколу 34 [9] Угоди про Європейський економічний простір) містять поло-

ження щодо відповіді Суду ЄС на попередні запити національних судів. Вказане зумовлено необхідністю забезпечення виключної юрисдикції Суду ЄС у тлумаченні права ЄС [10].

Зазначимо, що положення ст. 324 Угоди передбачають можливість вирішення спору у рамках самої Угоди або відповідно до Угоди про Світову організацію торгівлі. Так, сторони вільні у своєму виборі процедури, але водночас «Сторона не може порушити процес вирішення спору стосовно того самого заходу в рамках іншого форуму, доки перший процес не було завершено. Крім того, жодна Сторона не повинна в рамках обох форумів прагнути отримати відшкодування стосовно зобов'язань, які є ідентичними за цією Угодою та за Угодою СОТ. У цьому разі після порушення процесу вирішення спору така Сторона не повинна намагатися отримати відшкодування стосовно ідентичного зобов'язання за іншою угодою в рамках іншого форуму, крім випадків, коли обраний форум через процедурні причини або через причини юрисдикції не може зробити констатації стосовно намагання отримання відшкодування стосовно цього зобов'язання».

Висновки. Запровадження практики позасудового вирішення спорів у сфері європейської інтеграції повинно стати додатковим стимулом розвитку подібних інститутів на національному рівні, зокрема формування довіри до медіації. Механізми вирішення спорів у рамках Угоди про асоціацію мають на меті забезпечити: розумні строки вирішення спорів (зокрема неможливість заблокувати вирішення спору однією зі сторін спору, наприклад, через непризначення кандидатур арбітрів), професіоналізм у винесенні рішень у спорах, загальну атмосферу співробітництва у відносинах сторін Угоди.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. URL: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_UkraineEU_Association_Agreement_(body).pdf).
2. Про внесення змін до Закону України «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» щодо тимчасової заборони експорту лісоматеріалів у необробленому вигляді: Закон України № 325 від 09 квітня 2015 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/325-19>.
3. Geraldo Vidigal; Why Is There So Little Litigation under Free Trade Agreements? Retaliation and Adjudication in International Dispute Settlement. Journal of International Economic Law. 2017. Vol. 20. Issue 4. P. 927–950. URL: <https://doi.org/10.1093/jiel/jgx037>.
4. Муравйов В.І. Способи і механізми врегулювання спорів в угодах Європейського Союзу про асоціацію. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 6. С. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_6_16.
5. Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/981_019.
6. Case C-149/96 Portugal v. Council, 23 November 1999. URL: <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?jsessionId=9ea7d0f130d52f5836880a164f45899aa01bc2927218.e34KaxiLc3eQc40LaxqMbN4PaN0Qe0?docid=44858&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=648682>.
7. Association agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part. URL: <http://dcfta.md/uploads/0/images/large/eu-md-aa-dcfta-en.pdf>.
8. Agreement on the European Economic Area. URL: <http://www.efta.int/media/documents/legal-texts/eea/the-eea-agreement/Main%20Text%20of%20the%20Agreement/EEAAgreement.pdf>.
9. Protocol 34 On the possibility for courts and tribunals of EFTA states to request the court of justice of the European communities to decide on the interpretation of EEA rules corresponding to EC rules. URL: <http://www.efta.int/sites/default/files/documents/legal-texts/eea/the-eea-agreement/Protocols%20to%20the%20Agreement/protocol34.pdf>.
10. Guillaume Vander Loo, Peter Van Elsuwege, Roman Petrov. The EU-Ukraine Association Agreement: Assessment of an Innovative Legal Instrument. European University Institute Working Paper LAW 2014/09. URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/32031/LAW%20_WP_2014_9%20.pdf.

ХРІДОЧКІН А. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
(Дніпровський гуманітарний університет)

УДК 341.229 (045)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА

У статті здійснено комплексний аналіз сучасного стану правової охорони інтелектуальної власності нормами міжнародного та національного космічного права. Проаналізовано еволюцію становлення інституту правової охорони інтелектуальної власності в космічній сфері. Розкрито проблеми придатності застосування національних і міжнародно-правових регуляторів інтелектуальної власності до умов діяльності в космічному просторі. Висловлено попередження щодо негативного впливу інтелектуальної власності на можливе її використання в космічній сфері, особливо тими країнами, що розвиваються. Надано пропозиції щодо перспектив удосконалення вітчизняного законодавства про космічну діяльність. Зроблено висновок про актуальність дослідження сучасного міжнародно-правового порядку у сфері інтелектуальної власності, космічної діяльності і практики країн світу щодо охорони прав інтелектуальної власності в космічній сфері.

***Ключові слова:** міжнародне космічне право, національне космічне право, правова охорона, інтелектуальна власність, космічний простір, космічна сфера, космічна діяльність.*

В статье осуществлён комплексный анализ современного состояния правовой охраны интеллектуальной собственности нормами международного и национального космического права. Проанализирована эволюция становления института правовой охраны интеллектуальной собственности в космической сфере. Раскрыты проблемы возможности использования национальных и международно-правовых регуляторов интеллектуальной собственности в условиях деятельности в космическом пространстве. Высказано предупреждение о негативном влиянии интеллектуальной собственности на возможное её использование в космической деятельности, особенно развивающимися странами. Предложены способы усовершенствования отечественного законодательства о космической деятельности. Сделан вывод об актуальности изучения современного международно-правового порядка в сфере интеллектуальной собственности, космической деятельности и практики охраны прав интеллектуальной собственности в космической сфере.

***Ключевые слова:** международное космическое право, национальное космическое право, правовая охрана, интеллектуальная собственность, космическое пространство, космическая сфера, космическая деятельность.*

In the article the complex analysis of the modern state of legal safeguard of intellectual property is carried out by the norms of international and national space law. The evolution of becoming of institute of legal safeguard of intellectual property is analysed in a space sphere. The problems of possibility of the use of national and

international legal regulators of intellectual property are exposed in the conditions of activity in space. Warning is outspoken of negative influence of intellectual property on her possible use in space activity, by especially developing countries. The methods of improvement of home legislation offer about space activity. Drawn conclusion about actuality of study of modern international legal order in the field of intellectual property, space activity and practice of guard of intellectual ownership rights in a space sphere.

Key words: *international space law, national space right, legal safeguard, intellectual property, space, space sphere, space activity.*

Вступ. Освоєння космічного простору стало видатним досягненням ХХ ст., яке ознаменувало перехід практичної діяльності людства на якісно новий, глобальний рівень. Сьогодні космічна діяльність є важливим фактором поступового розвитку економіки, показником рівня науково-технічного потенціалу країни, ефективним інструментом забезпечення її інтересів у галузі оборони, природокористування, телекомунікації та соціальної сфері. Але нині вже формується принципово нове бачення завдань космічної діяльності, яке ґрунтується на першочергових потребах стійкого інноваційного розвитку. Триває пошук нових пріоритетів, наукових і технологічних підходів до здійснення космічних програм. Крім того, перетворення космонавтики на звичайний сектор економіки, комерціалізація найважливіших технологій, розвиток ринку космічних послуг, створення нового інвестиційного середовища, а також ефективного механізму правового регулювання цих процесів стають першочерговими завданнями сучасної космонавтики. Проте зазначені процеси не завжди адекватно узгоджуються з темпами розвитку й характером правового регулювання космічної діяльності на рівні як міжнародного права, так і національного космічного законодавства. Більше того, міжнародне космічне право перебуває на стадії нового етапу розвитку, який зумовлюється тим, що міжнародне космічне право сформувалось у період протистояння політичних систем у роки «холодної війни», коли здійснення господарської діяльності з використанням результатів інтелектуальної творчої діяльності у сфері освоєння космосу було майже неможливим, оскільки законодавство космічних держав виконувало завдання забезпечення глобального контролю держави за космічною діяльністю своїх національних суб'єктів.

У юридичній літературі проблема регулювання правового режиму об'єктів інтелектуальної власності в космічній діяльності розроблена вкрай недостатньо. Тривалий час вона мала лише часткове висвітлення в дослідженнях загальних проблем міжнародного космічного права (у роботах Е.Г. Василевської-Жукової, В.С. Верещетіна, Г.П. Жукова, Г.П. Задорожного, Є.П. Каменецької, Ю.М. Колосова, О.С. Пірадова, О.І. Рудева та ін.). Особливої уваги проблеми охорони інтелектуальної власності в космічній діяльності набули в 1980-х рр. у США та країнах Західної Європи. Серед дослідників, роботи яких присвячені питанням правової охорони інтелектуальної власності в космічній діяльності, варто відзначити Дж. Д'Анджело, Р. Мерджеса, Г. Ринолдса, Х. ван Траа-Енгельман. Проте навіть за наявності таких активних наукових досліджень і досі відсутній комплексний підхід до розгляду проблеми правової охорони інтелектуальної власності в космічній діяльності, методології вирішення конкретних правових проблем у цій сфері, залишається поза увагою дослідників і теоретичне розроблення відповідних правових проблем, що є вагомим аргументом на користь актуальності цієї теми.

Постановка завдання. Метою статті є спроба комплексного дослідження сучасних актуальних проблем правової охорони результатів інтелектуальної творчої діяльності нормами міжнародного та національного космічного права.

Результати дослідження. Діяльність з дослідження й використання космічного простору від свого початку була переважно публічною, а державні космічні програми головним чином здійснювались з метою забезпечення військових інтересів [1, с. 46]. Уже після Другої конференції ООН з дослідження та мирного використання космічного простору

(ЮНІСПЕЙС-82) (1982 р.) стало зрозумілим, що, з одного боку, завершилася «холодна війна» і значно скоротилися воєнні бюджети, а з іншого – розпочався процес ліквідації наступального стратегічного озброєння. Це призвело до скорочення виробництва ракетно-космічної техніки, зокрема військового призначення, і суттєвого зменшення обсягів бюджетного фінансування космічних програм. На наступній конференції з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (ЮНІСПЕЙС-III) (1999 р.) зазначено, що існує тенденція залучення до космічних проектів і програм дедалі більшої кількості приватних компаній, які у своїй більшості є міжнародними. Разом із тим форум засвідчив, що міжнародне космічне право виявилось не готовим до стрімкого процесу комерціалізації космічної діяльності [2, с. 5]. Ці проблеми стали головною темою тижневого семінару з актуальних проблем міжнародного космічного права, що проведений під егідою Міжнародного інституту космічного права в рамках цієї Конференції. У висновках і пропозиціях за результатами дискусії констатовано, що швидке поширення масштабів діяльності приватного сектора в космічній галузі та в галузях, пов'язаних із нею, потребує вивчення багатьох аспектів сучасного космічного права. Зокрема, питань права інтелектуальної власності і трансферу технологій, у зв'язку з якими може знадобитися особливий режим глобальної уніфікації на практиці.

Широке дослідження проблеми охорони прав інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності пов'язано із започаткуванням міжнародного космічного проекту – Міжнародної космічної станції (далі – МКС), метою якого є розвиток співробітництва в космічній галузі. Упродовж переговорів держав-партнерів (США, Канада, Японія та держави-члени Європейського космічного агентства (далі – ЄКА)) стосовно укладення Міжурядової угоди зі створення МКС виявилось, що проблеми інтелектуальної власності відіграють важливу роль щодо встановлення юрисдикції та контролю над елементами станції, а також визначення прав на об'єкти інтелектуальної власності, які здійснюватимуться на борту постійно діючої лабораторії в космосі. Насамперед дискусії точилися стосовно гармонізації патентного законодавства й інших питань патентування [3, с. 45]. З часом після тривалих досліджень і вивчення цієї проблематики стало очевидним, що охорона прав інтелектуальної власності в космічній сфері торкається не лише результатів науково-технічної творчості, а й авторського права та суміжних прав.

Основи системи правових принципів, якими повинні керуватись держави в процесі використання космічного простору, закладені резолюціями ООН. У 1961 р. Генеральна Асамблея цієї організації своєю Резолюцією «Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях» закріпила два основоположні принципи міжнародного космічного права: міжнародне право, у тому числі Статут ООН, застосовуються до космічного простору; космічний простір і небесні тіла можуть вільно досліджуватись і використовуватись усіма державами відповідно до норм міжнародного права й не підлягають привласненню з боку будь-якої з них [4]. Пізніше, у 1982 р., вперше в контексті космічної діяльності й міжнародного співробітництва інтелектуальну власність пов'язано з нормами космічного права – правом передруку – та суміжними правами, згаданими в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про Принципи, що регулюють використання державою штучних супутників Землі для безпосереднього телевізійного мовлення.

Після багаторічних дискусій у рамках ООН прийнято Декларацію про міжнародне співробітництво під час дослідження та використання космічного простору на користь і в інтересах держав з особливим урахуванням потреб країн, що розвиваються. У цій Декларації зроблено наголос на статтю I Договору з космосу (Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору в мирних цілях, включаючи Місяць та інші небесні тіла) 1967 р., на доповнення до якої зазначалось: «Держави вільні у визначенні всіх аспектів міжнародного співробітництва в галузі дослідження та використання космічного простору на засадах рівноправності й взаємної згоди. Договірні умови здійснення коопераційних заходів мають бути чесними та відповідати здоровому глузду, а також не порушувати прав і законних інтересів сторін, у тому числі й прав інтелектуальної власності» [5]. Декларація повністю визнає важливу роль інтелектуальної власності, сприяє міжнародній

співпраці й обміну спеціальними знаннями і технологіями між державами на засадах взаємної згоди.

Попереднє вивчення питання охорони прав інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності виокремило дві основні проблеми: по-перше, проблеми придатності застосування національних і міжнародно-правових регуляторів інтелектуальної власності до умов діяльності в космічному просторі, а по-друге, можливого в майбутньому негативно-го впливу інтелектуальної власності на сприяння космічному використанню цієї власності, особливо країнами, що розвиваються.

Першу з них детально обговорено та проаналізовано в Європі, і результати проведеного в ЄКА дослідження оприлюднені в 1996 р. в Італії. У висновках дослідження підкреслено, що місце винаходу, як це зазначено в ст. 27 Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС), не має великого значення («патентування та надання патентних прав здійснюється за відсутності дискримінації щодо місця винаходу, галузі технологій і стосовно того, є продукція імпортованою чи виробленою на території країни») [6]. Це означає, що наукове відкриття або винахід, зроблені в космічному просторі, можуть бути запатентовані на Землі без особливих ускладнень. Проблема полягає в тому, як саме ці патенти можуть бути захищені в космічному просторі, враховуючи, що останній не підпадає під юрисдикцію жодної з держав. Це питання внесено до порядку денного щорічних сесій керівних органів Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ) починаючи з 1996 р. й до цього часу перебуває в процесі розгляду.

Друга проблема полягає у визначенні негативного впливу, що може завдати інтелектуальна власність у процесі обміну технологіями, та в побоюванні щодо монополізації космічних технологій окремими країнами, що не є, однак, виключним явищем для космічної галузі, а притаманне всім сферам інтелектуальної творчої діяльності.

З часом дослідження питання охорони прав інтелектуальної власності в космічній сфері набуло свого розвитку. Учені, які досліджували цю проблему, почали поділяти об'єкти інтелектуальної власності, пов'язані з космосом, на ті, що є результатом діяльності на Землі, і ті, що зроблені в космічному просторі [7, с. 9–10]. Також з'явилися пропозиції щодо охорони прав інтелектуальної власності не лише в рамках проекту МКС, а й таких сфер космічної діяльності, як супутникове мовлення, дистанційне зондування Землі тощо.

Проблему охорони прав інтелектуальної власності в космічній сфері намагаються розв'язати Комітет ООН з космосу (в міжсесійному порядку), ЄКА та ВОІВ, а також окремі вчені-правознавці, які вбачають настання реальних проблем у майбутньому. Але сьогодні все ще не існує окремого міжнародного документа навіть рекомендаційного характеру, який хоча б установлював межі використання об'єктів інтелектуальної власності, що виникли в результаті космічної діяльності. Тому держави намагаються самостійно врегульовувати ці проблеми на основі національного законодавства. Наприклад, законодавство США передбачає окрему статтю щодо винаходів у космічному просторі, яка, своєю чергою, встановлює, що «будь-який винахід, зроблений, використаний або проданий у космічному просторі на космічному об'єкті або його компоненті, що знаходиться під юрисдикцією або контролем США, розглядається як зроблений, використаний або проданий на території США, за винятком будь-якого космічного об'єкта або його компонента, які окремо вказані або іншим чином передбачені в міжнародній угоді, стороною якої є США або будь-яка інша держава, або будь-якого космічного об'єкта або його компонента, внесеного до реєстру іноземної держави відповідно до Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються до космічного простору». З огляду на це, зрозуміло, що США використовує закон «країни прапора» [8, с. 168–169]. Як бачимо, держави починають регулювати використання результатів інтелектуальної творчої діяльності, отриманих під час здійснення космічної діяльності, національним законодавством, що може призвести в майбутньому до суттєвих правових колізій.

Також необхідно зазначити, що держави сьогодні під час співробітництва у сфері космічної діяльності передбачають умови використання об'єктів інтелектуальної власності в міжнародних угодах двостороннього та багатостороннього характеру. Спочатку це

були окремі статті, але останніми роками з'явилась практика підготовки окремих додатків до угод, які регламентують розподіл прав на об'єкти інтелектуальної власності й можливість використання цих об'єктів державами-учасниками співробітництва.

В Україні ж сьогодні в жодному нормативно-правовому документі з космічної діяльності не передбачено принципів охорони прав інтелектуальної власності. У рамках міжнародного співробітництва наша держава взяла на озброєння міжнародну практику щодо підписання додатків з інтелектуальної власності до рамкових угод з дослідження й використання космічного простору в мирних цілях [9, с. 6]. Уважаємо, впровадження та реалізація в короткотерміновій перспективі відповідних шляхів удосконалення законодавства України стосовно охорони об'єктів права інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності не лише сприятиме гармонізації національного законодавства з нормами міжнародних договорів, а й дасть змогу спростити процедури набуття прав на космічні об'єкти інтелектуальної власності з урахуванням сучасних підходів і досвіду розгляду відповідних заявок і видачі охоронних документів; зменшить обсяг правопорушень у сфері використання прав на об'єкти інтелектуальної власності, активізує винахідницьку діяльність і створить умови для розвитку космічної галузі та зміцнення економіки держави загалом.

Сьогодні, на наш погляд, наріжним каменем цієї проблеми є існування факту принципово неправильної побудови системи нормативних актів у сфері космічного права. Так, відповідно до ст. 92 Конституції України, окрім іншого, виключно законами України визначаються засади освоєння космічного простору. Варто погодитись, що дієвість такого освоєння залежить не лише від рівня розвитку технологій, а й від досконалості механізму правового регулювання. Тому з наведеного вбачається цілком логічний висновок: питання охорони права інтелектуальної власності повинні врегульовуватись лише на рівні закону. Проте ст. 8 Закону України «Про космічну діяльність» містить тільки норму, що передбачає можливість існування подібного нормативного акта [10], якого, до речі, натепер ще не існує.

Доцільним також видається розроблення спеціальних законодавчих норм, які б урегулювали питання охорони прав інтелектуальної власності вітчизняного виробника під час здійснення експорту космічних технологій, у тому числі результатів відповідних науково-дослідних, дослідно-конструкторських та інших видів робіт [11, с. 27–28]. Необхідно також створити порядок і відповідні інструкції щодо внесення до змісту зовнішньоекономічних договорів (контрактів) положень про охорону прав інтелектуальної власності експортера або положень, що визначають обсяги й порядок переходу права цієї власності до іншої особи.

Крім того, на нашу думку, особливо важливо в цьому випадку визначити основні принципи реалізації плану вдосконалення законодавства у визначеному напрямі. Зокрема, очевидно, що без гармонізації національного законодавства з нормами міжнародних договорів, учасницею яких є Україна, зокрема нормами Угоди ТРІПС і директивами Ради Європейського співтовариства щодо охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності й формування та забезпечення реалізації єдиної політики щодо припинення й недопущення порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності, неможливе ефективне функціонування космічної галузі загалом.

Висновки. Отже, хоча проблема охорони прав інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності виникла кілька десятків років тому, але й сьогодні немає чітких пропозицій щодо врегулювання відповідних відносин на міжнародному рівні. А це питання потребує свого вирішення саме на міжнародному рівні у зв'язку з тим, що дослідження та використання космічного простору мають міжнародний характер, а космічний простір не знаходиться під юрисдикцією жодної держави. Необхідно чітко визначити, які об'єкти інтелектуальної власності можуть бути створені в результаті різних видів діяльності в космічному просторі (дистанційне зондування, космічні дослідження всередині/зовні космічних об'єктів або на поверхні/в надрах космічних тіл, телевізійне мовлення, супутниковий зв'язок тощо). Крім того, варто вивчити сучасний міжнародно-правовий порядок у сфері інтелектуальної власності, космічної діяльності й практику країн світу щодо охорони прав інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності. Доцільно також розробити загальні

принципи захисту прав інтелектуальної власності у сфері космічної діяльності. Існує й нагальна потреба в підготовці міжнародно-правового документа обов'язкового характеру із цього питання. При цьому розроблення принципів і підготовка обов'язкового для виконання міжнародно-правового документа повинні бути під егідою Комітету ООН з космосу із залученням представників ВОІВ і Міжнародного інституту з уніфікації приватного права (ЮНІДРУА).

Список використаних джерел:

1. Курило О.С. Виникнення та розвиток міжнародно-правового регулювання космічного простору. *Інтернаука: міжнародний науковий журнал*. 2017. № 16 (2). С. 45–47.
2. Беглий О.В. Всесвітні конференції ООН з космосу і прогресивний розвиток міжнародного космічного права. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2008. № 3. С. 4–7.
3. Зубач Н.Є. Проблеми захисту прав інтелектуальної власності в сфері космічної діяльності. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2006. № 1. С. 45–47.
4. Міжнародне співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1961 р. № 1721 (XVI). URL: <https://www.books.google.com.ua/books?isbn=5041136548>.
5. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, від 27 січня 1967 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480.
6. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС) від 15 квітня 1994 р. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/981_018.
7. Боричевський В.М. Захист прав інтелектуальної власності Європейського партнера Міжнародної космічної станції. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2009. № 4. С. 9–11.
8. Сопілко І.М. Повітряне і космічне право: дискусійні питання. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2015. № 4. С. 167–171.
9. Гавриш О.А., Войтко С.В., Бухун Ю.В. Синтез проривних технологій космічної галузі на основі поєднання дослідницької, науково-технічної, виробничої та інвестиційної діяльності. *Економіка і регіон*. 2015. № 6. С. 3–10.
10. Про космічну діяльність: Закон України від 15 листопада 1996 р. № 502/96-ВР. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/502/96-вр>.
11. Юринець Ю.Л., Свінціцька А.В. Адміністративно-правовий статус Державного космічного агентства України: історико-правовий аспект. *Юридичний вісник. Серія «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 4. С. 27–34.

РЕЦЕНЗІЇ

КОЛОМОЄЦЬ Т. О.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України,
декан юридичного факультету
(Запорізький національний університет)

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
ДЕРЖАВИ», ПІДГОТОВЛЕНУ КАНДИДАТОМ ЮРИДИЧНИХ НАУК,
ДОЦЕНТОМ ЄМЕЦЕМ ЛЕОНІДОМ ОЛЕКСАНДРОВИЧЕМ**

Важливим чинником забезпечення раціонального природокористування й охорони довкілля є державне управління в цій сфері, яке полягає в здійсненні виконавчо-розпорядчої діяльності уповноваженими державними органами та органами місцевого самоврядування з метою забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх охорони й дотримання вимог екологічної безпеки на основі здійснення заходів адміністративно-правового, організаційного та екологічного характеру.

Управління у сфері природокористування та охорони довкілля вважається одним з основних інститутів права довкілля. Тобто воно являє собою систему правових норм, які регулюють відповідні управлінські відносини.

Основним нормативно-правовим актом, що забезпечує регулювання цього виду управлінських відносин, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Крім загальних питань управління природокористуванням та охороною довкілля, визначення компетенції державних органів та органів місцевого самоврядування в цій сфері, він визначає також зміст основних функцій державного управління.

Особливості державного управління у сфері охорони й використання окремих природних ресурсів визначені у відповідних нормативно-правових актах. У Земельному кодексі України цьому питанню присвячений розділ 7; у Лісовому кодексі України – розділи 3 та 4; у Водному кодексі України – розділ 2; у Кодексі України про надра – розділи 3 й 5; у Законі України «Про тваринний світ» – розділи 2, 5, 6; у Законі України «Про рослинний світ» – розділи 6 і 7 тощо. Є нормативно-правові акти, які регулюють здійснення окремих функцій державного управління в певній сфері природокористування й охорони довкілля. Такими можна вважати закони України «Про екологічну експертизу» та «Про екологічний аудит» тощо. Не менш вагомими при цьому є також підзаконні нормативно-правові акти, що мають відомчий характер.

Загалом управління у сфері природокористування й охорони довкілля передбачає регулювання відповідних відносин правовими нормами та забезпечення дотримання вимог такого законодавства шляхом здійснення систематичного контролю за використанням та охороною природних ресурсів і станом довкілля, застосування необхідних заходів впливу до порушників цього законодавства.

Сучасний стан дослідження основних механізмів управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави та рівень їх практичної реалізації не створює належні умови для забезпечення екологічної безпеки. Розв'язанню окремих проблем здійснення державного управління в різних сферах суспільного життя, забезпеченню екологічних прав громадян та здійсненню державного контролю в цій сфері присвячені праці В.Б. Авер'янова, В.І. Андрейцева, Н.В. Барбашової, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, О.І. Безпалової, Ю.П. Битяка,

І.В. Бригадира, А.П. Гетьмана, Д.В. Зеркалова, А.Б. Качинського, Т.О. Коломоєць, В.К. Коппакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, А.А. Махмуда, О.В. Негодченка, О.В. Прокопенка, Ю.М. Старілова, М.В. Шульги та інших учених. Водночас сутність адміністративно-правових засад управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави здебільшого залишається поза увагою вітчизняних науковців і потребує додаткового системного опрацювання. Це підкреслює актуальність і своєчасність виходу у світ рецензованої монографії, а отже, висновки й практичні рекомендації автора щодо розроблення нової моделі управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави та впровадження її в діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування сприймаються як такі, що мають наукову новизну та є практично корисними.

Автором аргументовано показана актуальність цієї проблематики та необхідність удосконалення чинного законодавства, яке визначає пріоритетні напрями забезпечення екологічної безпеки держави та регламентує діяльність відповідних органів державної влади й органів місцевого самоврядування щодо їх реалізації.

Рецензована робота базується на комплексному, системному підході, характеризується відповідним рівнем наукових узагальнень, що значною мірою зумовлено також характером дослідницької бази. Емпіричну базу дослідження склали статистичні матеріали, які характеризують сучасний стан забезпечення екологічної безпеки в Україні, що дало автору змогу виявити низку проблем у цій сфері та сформулювати важливі наукові положення, висновки й рекомендації.

Комплексний підхід до розгляду зазначених проблем наповнює дослідження багатьма елементами наукової новизни. Це стосується, зокрема, таких питань:

- визначення змісту екологічної безпеки як об'єкта адміністративно-правового регулювання;
- аналізу сутності управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави та визначення змісту його адміністративно-правового регулювання;
- дослідження принципів управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави;
- з'ясування особливостей форми та методів управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави;
- аналізу компетенції вищих органів державної влади та центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення екологічної безпеки держави;
- дослідження адміністративно-правових засад діяльності органів місцевого самоврядування щодо забезпечення екологічної безпеки держави;
- аналізу змісту правових та організаційних форм управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави;
- здійснення загальної характеристики складів адміністративних деліктів у сфері екологічної безпеки;
- вирішення проблем адміністративно-правового регулювання доступу до публічної інформації у сфері забезпечення екологічної безпеки держави;
- дослідження основних напрямів реформування системи управління у сфері забезпечення екологічної безпеки в Україні та шляхів їх вирішення;
- визначення системи критеріїв і показників оцінювання ефективності управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави тощо.

Варто погодитися з автором у тому, що форми управління у сфері забезпечення екологічної безпеки України – це зовнішньо виражені однорідні дії органів державної влади, їх відокремлених і структурних підрозділів, посадових осіб, які реалізуються переважно на підставі нормативно-правових актів та в межах визначеної компетенції з метою забезпечення такого стану навколишнього природного середовища, за якого здійснюється попередження погіршення екологічної обстановки, виникнення небезпеки для здоров'я людей, а також із метою оптимізації власної повсякденної діяльності та внутрішньої структурно-функціональної організації. Підтримуємо думку автора, що форми управлін-

ня у сфері екологічної безпеки відповідно до їх характеру поділяються на адміністративно-правові та організаційні, а за змістом їх можна класифікувати на правотворчу, правореалізаційну та правоохоронну.

Також варто погодитися з авторською позицією, що видача документів дозвільного характеру є адміністративно-правовою формою управління у сфері екологічної безпеки. Ця діяльність є вираженням владних повноважень органів держави, підставою для зміни, встановлення й припинення правових відносин у сфері екологічної безпеки, встановлення правового статусу суб'єктів господарської діяльності, зокрема, виникнення в них правоздатності на вчинення певних дій, а також підставою для здійснення державного контролю у сфері екологічної безпеки. Слушною є думка про те, що документи дозвільного характеру у сфері екологічної безпеки можна класифікувати на ліцензії (спеціальні дозволи), дозволи та інші документи у сфері екологічної безпеки (висновки, сертифікати, свідоцтва, погодження).

Позитивною рисою роботи є те, що автор у межах дослідження робить висновок, що адміністративні правопорушення у сфері екологічної безпеки є різновидом екологічних правопорушень, яким властиві всі ознаки останніх. Відмежування цих правопорушень від інших різновидів екологічних проступків здійснюється залежно від об'єкта посягання. Відносини екологічної безпеки багато вчених вважають окремим об'єктом посягання проти-правного діяння (злочину, адміністративного чи дисциплінарного правопорушення) у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Ми згодні з тим, що розширене коло розпорядників публічної інформації про стан навколишнього природного середовища створює також проблему формування ефективної системи регуляції публікації цієї інформації з метою забезпечення доступу громадян до неї, а також здійснення державного контролю в цій сфері. У зв'язку із цим заслуговує на схвальну оцінку обґрунтування автором необхідності прийняття Закону України «Про оцінку впливу на довкілля», який передбачив би створення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля. Функціонування такого реєстру з відкритим доступом із застосуванням мережі Інтернет забезпечить формування ефективного каналу поширення екологічної інформації серед населення, а також спростить контроль за наданням такої інформації суб'єктами господарювання.

У монографії надається низка цінних пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення адміністративно-правового та інституційного забезпечення управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави.

Отримані результати дають можливість вирішити важливі завдання щодо з'ясування структури й ролі управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави, а теоретичні висновки та практичні рекомендації автора за умови їх використання в нормотворчому процесі здатні вдосконалити правове регулювання із цього питання.

Необхідно також зауважити, що монографію підготовлено на високому професійному рівні. Її структурна побудова є логічною й доцільною, що свідчить про виважений підхід до розкриття теми. Під час дослідження автор використовував не лише юридичну літературу та нормативно-правові акти, а й правозастосовну практику, що дало змогу досягти високого ступеня обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, які сформульовані в роботі.

Монографію може бути використано як у навчальному процесі, так і в практичній діяльності суб'єктів, що здійснюють управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави. Вона буде цікавою для всіх тих, кому не байдужі проблеми правоохоронної та правозахисної діяльності.

З огляду на викладене монографія кандидата юридичних наук, доцента Ємеця Леоніда Олександровича «Адміністративно-правові засади управління у сфері забезпечення екологічної безпеки держави» рекомендується до друку.

МАРЦЕЛЯК О. В.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри конституційного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С.М. МЕЛЬНИЧУК «ПРАВОВІ
ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА»¹**

У період трансформаційних змін державно-правового життя поява досліджень, які відображають теоретичні й практичні аспекти функціонування сучасної держави, є своєчасною та важливою подією в науковому світі. Концептуальне осмислення реалізації функцій сучасної держави в правових формах на шляху побудови демократичної, правової, соціальної держави в Україні набуває беззаперечної актуальності та є відповіддю на виклики сьогодення. Адже процеси формування такої моделі держави є непростими й потребують глибокого теоретичного аналізу.

Варто зауважити, що питання, пов'язані з правовими формами реалізації функцій сучасної держави Україна, є малодослідженими та мають фрагментарний характер як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці.

У цьому контексті монографію С.М. Мельничук «Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: загальнотеоретична характеристика» можна вважати вагомим внеском у юридичну науку, який покликаний заповнити існуючі прогалини. Монографія є першою науковою роботою такого рівня.

Автор звертається до з'ясування складного й водночас важливого питання реалізації функцій сучасної держави Україна шляхом формування збалансованої та логічної структури роботи. Монографія складається із чотирьох розділів, у яких обґрунтовано теоретичні основи правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна, правотворчі форми реалізації її функцій, зокрема інтерпретаційно-правової та правозастосовної, а також запропоновано рекомендації щодо способів удосконалення цих правових форм і сформовано концепцію правових форм реалізації функцій сучасної держави Україна.

Заслуговує на увагу стратегія дослідження визначеної проблематики. Насамперед автор виявляє еволюційні зміни в розумінні функцій держави, аргументує як зміни в доктринальних уявленнях про державу, її мету, завдання й функції під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів, так і взаємопов'язаність цих явищ між собою та з правовими формами реалізації функцій сучасної держави, їх зумовленість моделлю (політико-юридичним ідеалом) сучасної держави Україна. Такий науковий підхід є логічним і виправданим, оскільки він започаткував формування основних концептуальних положень роботи.

Зміст другого розділу формує уявлення про правову природу правотворчої форми реалізації функцій сучасної держави Україна, у тому числі основних її видів, зокрема законотворчої, підзаконної, нормативно-договірної, а також розкриває їх роль у реалізації функцій сучасної держави та реальний стан із властивими недоліками й перспективні способи їх удосконалення.

У третьому розділі увага зосереджується на інтерпретаційно-правовій формі, особливе місце якої зумовлене реальною потребою у формуванні й об'єктивації однотипних правил-роз'яснень змісту функцій сучасної держави. Вказується на недостатність сучасних можливостей такої правової форми через їх необґрунтоване законодавче звуження, а також

¹ Мельничук С.М. Правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна: загальнотеоретична характеристика: монографія. Івано-Франківськ, 2018. 436 с.

на потребу у формалізації техніко-технологічних вимог як до самої форми, так і до її результатів з огляду на відсутність контролю за ними на національному рівні.

Четвертий розділ присвячений правозастосовній формі та її видам, зокрема виконавчо-регулятивній, правоохоронній, судовій, контрольній. Нині практично всі правозастосовні форми реалізації функцій сучасної держави Україна піддані трансформаційним змінам, результативність яких проявляється тією чи іншою. Автор не тільки проаналізувала їх і виявила відхилення від запланованого результату, а й запропонувала аргументовані способи їх удосконалення та вирівнювання ситуації.

Загалом зміст рецензованої монографії свідчить про глибоку обізнаність автора з теоретичними та практичними аспектами функціонування сучасної держави, а також про високий ступінь новаційного наукового потенціалу, закладеного в дослідженні. Адже така робота розширює межі наукових розвідок і відкриває нові шляхи щодо осмислення державно-правових явищ.

Монографія є завершеним науковим дослідженням, виконаним на актуальну й водночас складну тему, беззаперечно має наукову та практичну цінність. Упровадження викладених пропозицій дасть змогу вдосконалити правові форми реалізації функцій сучасної держави Україна, сприятиме ефективному державотворенню в ній.

ПАМ'ЯТІ НЕГОДЧЕНКА ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА

Вчена рада та ректорат Дніпровського гуманітарного університету із сумом повідомляють, що вранці 4 листопада 2018 року на 65-му році життя в результаті трагічної події перестало битися серце нашого колеги та ректора Дніпровського гуманітарного університету – заслуженого юриста України, доктора юридичних наук, професора Негодченка Олександра Володимировича.

Втрата ця важка, передчасна й непоправна. Усе його життя – безкорисливе служіння людям, яке він почав із рядового та дійшов до генерал-лейтенанта міліції, пройшовши славний шлях від курсанта училища до ректора університету. Він був талановитим керівником, чуйним та уважним до своїх співробітників і студентів. Багато з нас навчилися в нього азів майстерності, нерідко користувалися його порадами й допомогою. Він був дуже терплячим і чуйним, завжди міг вислухати кожного, хто звернувся до нього за підтримкою, щось

порадити, виручити, нікому не відмовляв у проханнях.

Більше 40 років його життя віддано службі в органах внутрішніх справ: він пройшов шлях від лейтенанта до генерал-майора міліції, від інспектора до ректора університету.

Так, після здобуття вищої освіти в Київській вищій школі міліції МВС СРСР імені Ф.Е. Дзержинського Олександр Володимирович повернувся до рідної Дніпропетровської спеціальної середньої школи міліції МВС СРСР, де впродовж 5 років працював викладачем-методистом навчального відділу. Уже тоді він відчував хист до наукової праці. Тому наступним кроком стало навчання в ад'юнктурі Академії МВС СРСР на кафедрі кримінології та організації профілактики злочинів, після закінчення якого він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Кримінологічна характеристика і попередження органами внутрішніх справ злочинів у сфері автотранспортних послуг». А вже в 2004 році відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади».

З 1991 року по 1997 рік Олександр Володимирович пройшов шлях сходинками служби від викладача циклу кримінального права та загальноправових дисциплін Дніпропетровського училища міліції МВС України до ректора навчального закладу, згодом реорганізованого в Дніпропетровський університет внутрішніх справ.

Усі досягнення цього навчального закладу були безпосередньо пов'язані з активною й цілеспрямованою діяльністю його ректора. Йдеться не лише про укріплення матеріальної бази, а й про зміцнення наукового потенціалу та міжнародних зв'язків закладу. Під керівництвом О.В. Негодченка в навчальний процес було впроваджено новітні методики й технології, налагоджено видавничу справу, на замовлення галузевих служб органів внутрішніх справ велися прикладні наукові дослідження, результати яких застосовуються в правоохоронній діяльності.

Чимало сил, енергії та таланту віддав Олександр Володимирович Дніпровському гуманітарному університету, який у своїй діяльності повною мірою реалізує сучасні тенденції розвитку вищої школи, задовольняє потреби області й регіону у висококваліфікованих фахівцях та є осередком гуманітарної науки й культури. Навчальний заклад під керівництвом Олександра Володимировича сформував інноваційне навчально-виховне середовище, у якому є місце інтеріоризації змісту освіти, засвоєнню навичок і вмінь для практичної діяльності за обраним напрямом підготовки та комплексному вдосконаленню професійної майстерності викладачів шляхом опанування інноваційних і дослідно-експериментальних методів навчання з метою підготовки універсальних фахівців із сучасним мисленням.

Як науковець О.В. Негодченко брав участь у розробленні законодавчих і відомчих нормативних актів із питань забезпечення прав людини, правоохоронної діяльності та організації підготовки фахівців у закладах освіти МВС України. Також він широко відомий як в Україні, так і за її межами своїми науковими працями й навчальними посібниками. Він є автором багатьох публікацій навчально-методичного та наукового характеру. Його наукові надбання пов'язані з дослідженнями у сфері забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ.

З нагоди такої тяжкої втрати колектив Дніпровського гуманітарного університету висловлює щире співчуття родині та близьким родичам, усім, хто знав і любив Олександра Володимировича. У цей жалобний день педагогічний колектив обіцяє, що пам'ять про покійного буде зберігатися в душах живих, а його справу буде продовжено.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ГЕНТОШ Р. Є. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ..	3
КОВТУН В. І. НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ.....	8
ЛУЦЬ Л. А. ТЕОРІЯ ПРАВОВИХ АКТІВ: ВИМОГА ЧАСУ.....	14
МАКАРЕНКО Л. О. ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ.....	22
МЕЛЬНИЧУК С. М. РОЛЬ МОНИТОРИНГУ У ПРОЦЕСІ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВИХ ФОРМ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА....	29
ПАНЬКО М. Є. ПЕРЕВІРКА Й ОЦІНКА ДОКАЗІВ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ДОКАЗУВАННЯ ОБСТАВИН, ЯКІ Є ПІДСТАВОЮ ДЛЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ.....	34
СЛОБОДЯНЮК П. Л. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГАРАНТІЙ ПРАВ ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	40
СОФІНСЬКА І. Д. БЕЗГРОМАДЯНСТВО: ВИНИКНЕННЯ ЯВИЩА ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	47
УСТИМЕНКО О. С. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ.....	54
ЦУШКО С. Є. ПРЕДСТАВНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ОРГАНАХ ВЛАДИ СІЧІ ДО 1648 РОКУ.....	58

ЦИВІЛІСТИКА

БОНДАР І. В. ОКРЕМІ ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ.....	64
БОНДАР Н. П. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО ПОРЯДКУ ЗМІНИ ЧЕРГОВОСТІ СПАДКУВАННЯ В РАЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПОСТІЙНОГО ПРОЖИВАННЯ СПАДКОЄМЦЯ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ ЗІ СПАДКОДАВЦЕМ.....	69
ДЕМ'ЯНОВА О. В. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СТАДІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	76
ДОБОШ З. А. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЛІ НА НОВИЙ СТРОК.....	82

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ЛЕЩЕНКО Н. С. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ ПІДРЯДУ НА КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ.....	89
РЕЗНІЧЕНКО В. О. ДЕРЖАВНА АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНА ІНСПЕКЦІЯ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО РИНКОВОГО НАГЛЯДУ.....	95

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЖЕРНАКОВ В. В. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ГІДНУ ПРАЦЮ.....	101
КОНОПЕЛЬЦЕВА О. О. ПЕРСОНАЛЬНІ ДАНІ ПРАЦІВНИКА: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	105
СЕВАСТЬЯНЕНКО К. О. ОПЛАТА ПРАЦІ: СОЦІАЛЬНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ І ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ.....	110
СКАКУН С. О. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «СТАЖУВАННЯ».....	115
ХАРИТОНОВА Л. І. ПЕНСІЙНА РЕФОРМА: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ЇЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ.....	121

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ВОРОБЙОВА Т. М. ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ВИРОЩУВАННЯ КОРМІВ ДЛЯ ХУДОБИ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В СКЛАДІ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ.....	126
КУРМАН Т. В. ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА.....	132
ОВЕРКОВСЬКА Т. К. ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАСМІЧЕННЯ ВІДХОДАМИ.....	137

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ДНІПРОВ О. С. ПОНЯТТЯ, СУТЬ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	144
КОНДРАТЕНКО В. М. МІСЦЕ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З ПИТАНЬ СТВОРЕННЯ НАЛЕЖНИХ УМОВ ІНДИВІДУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	151
МАРТИНОВСЬКИЙ В. В. ЗМІСТ І ПРАВОВА ПРИРОДА ДОЗВІЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	156
СПАСЕНКО В. О. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ.....	162
ЧОРНА В. Г. СПЕЦИФІКА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБМЕЖЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ.....	165

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

СИРОТА А. І. ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ ДЕРЖАВНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ.....	171
---	-----

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БУГЕРА О. І. ЗАГАЛЬНА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ.....	177
КАРПЕНКО М. І. ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ЗА СПІВУЧАСТІ.....	182

МИСЛИВИЙ В. А. ТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІБ ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ.....188

РИГІНА О. М. ПРОБЛЕМА ВБИВСТВА МАТР'Ю ДИТИНИ В США:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....194

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЛІТВІНОВА І. Ф. ВНУТРІШНЄ ПЕРЕКОНАННЯ ПРОКУРОРА
У МЕХАНІЗМІ ПРИЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ.....201

НАГОРНЯК Ю. В. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОРУШЕННЯ
ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ АБО ЕКСПЛУАТАЦІЇ
ТРАНСПОРТУ ОСОБАМИ, ЯКІ КЕРУЮТЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ.....206

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МАЗАРАКІ Н. А. МЕХАНІЗМИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У РАМКАХ УГОДИ
ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ.....212

ХРІДОЧКІН А. В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НОРМАМИ МІЖНАРОДНОГО
ТА НАЦІОНАЛЬНОГО КОСМІЧНОГО ПРАВА..... 217

РЕЦЕНЗІЇ

КОЛОМОЄЦЬ Т. О. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «АДМІНІСТРАТИВНО-
ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ», ПІДГОТОВЛЕНУ КАНДИДАТОМ ЮРИДИЧНИХ НАУК,
ДОЦЕНТОМ ЄМЕЦЕМ ЛЕОНІДОМ ОЛЕКСАНДРОВИЧЕМ..... 223

МАРЦЕЛЯК О. В. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С.М. МЕЛЬНИЧУК
«ПРАВОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА»..... 226

ПАМ'ЯТІ НЕГОДЧЕНКА ОЛЕКСАНДРА ВОЛОДИМИРОВИЧА..... 228

ПРАВО 5 • 2018
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 29.10.2018 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 21,58. Ум. друк. арк. 26,97. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42